

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»»**

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»»**

Міжнародне фахове видання

Випуск тридцятий

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 30. – К., 2018. – 218 с.

Тридцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науково-інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 5 від 29 березня 2018 р.)*

Головний редактор:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;
Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;
Геперідзе Давід Спартакович (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії Юридичних Наук Грузії;
Ткач Дмитро Іванович, доктор політичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол України;
Шевченко Анатолій Євгенійович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;
Гавський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;
Гардахадзе Тамара Гелайвна (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор;
Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;
Стадніченко Станіслав Лешек (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;
Олійник Ольга Борисівна, доктор філологічних наук, доктор юридичних наук, професор;
Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;
Скоморовський Віталій Богданович, доктор юридичних наук, доцент;
Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;
Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент;
Баликіна-Галанець Людмила Ігорівна, кандидат юридичних наук;
Григорчук Мирослав Васильович, кандидат юридичних наук,
Кривов'яз Оксана Василівна, кандидат юридичних наук.

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;
Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;
Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;
Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;
Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;
Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;
Одягайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;
Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;
Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;
Янчук Володимир Александрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор;
Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Адреса редакції: вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, м. Київ, вулиця Табірна, 30-32, тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А.Й. Француз, М.М. Корінний

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.). Частина II.....5

А. Frantsuz, I. Balykin

Problems of protection of the rights of the child in the conditions of ATO..... 19

А. Frantsuz, M. Liashchenko

Countering Corruption: The Experience of the United Arab (part 1)29

Д.І. Ткач

Становлення Конституційного суду в Угорщині (частина друга)39

В.Б. Скоморовський, В.Б. Гдичинський

Загальнотеоретичний контекст поняття «правові парадигми».....50

Т.А. Француз-Яковець

Роль і місце парламенту в державно-правовому процесі України та Республіки Білорусь56

Л.І. Баликіна-Галанець

Опозиція — невід’ємна частина демократичної держави.....63

М.В. Григорчук

Теоретико-правові засади досудового врегулювання господарських спорів.....68

О.В. Кривов’яз

Проблемні питання здійснення представництва в судах органів державної влади.....77

В.Я. Дуда, М.П. Климчук

Нормативне забезпечення судово-експертної діяльності.....83

І.В. Тарасова

Актуальні питання вдосконалення правового механізму захисту прав на об’єкти інтелектуальної власності в сфері освіти90

О.І. Дермановський

Уряди Угорщини та конституційне правосуддя на початку 1990-х років (перша частина)96

Г.О. Замікула

Конституційні реформи в Турецькій Республіці в XXI столітті..... 105

С.О. Телліс

Інститут президентства в Україні 1991-2014 р.: історично-правові аспекти, суб’єктивні чинники та їх наслідки (частина 1) 113

І.Г. Француз

Примусове виконання судових рішень в Україні: питання методології 121

Я.В. Бардашевич

Правовое регулирование борьбы с табакокурением: опыт Республики Беларусь и дальнего зарубежья 127

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

А.Й. Француз, К.О. Савчук

Ліцензування господарської діяльності (господарсько-правовий аспект) 141

В.В. Корольова, Д.В. Ример

Стандарти — це мова, що об’єднує. Чи так це насправді?..... 146

В.Ю. Горєлова

Значення юридичної клініки для формування юристів нової генерації..... 151

Розділ 3. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

О.В. Мазур

Неприпустимість провокації злочину в діяльності правоохоронних органів..... 157

М.С. Міщук

Законопроекти про кримінальну відповідальність народних депутатів України за неособисте голосування на засіданнях Верховної Ради: перспективи їх реалізації 163

І.В. Леоненко

Криміналістичне забезпечення доказування при розслідуванні злочинів 171

Розділ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**І.В. Сингаївська, К.О. Даренська**

Особливості терапевтичної роботи з посттравматичними проблемами методом казкотерапії..... 175

Т.М. Малкова

Управлінська діяльність: засоби психологічного впливу 183

Т.О. Гальцева

Тренінг як технологія підвищення навчальної самоефективності працівників бізнес-структур .. 190

О.В. Стогний

Слово против хаоса: вербальные практики в работе с бессознательным 198

Н.А. Гура

Переривання кар'єри: поведінковий патерн у структурі професійної мобільності особистості.....207

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 340

А.Й. Француз
Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

М.М. Корінний
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії права і держави
та конституційного права,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету
державної фіскальної служби України

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.)

Частина II

Зміни в етнополітичній та релігійній ситуації на Балканах, Центральній та Південно-Східній Європі у зв'язку із загостренням боротьби Візантії, Великоморавської держави, ісламських країн і Хазарії за Середнє Подніпров'я та Лівобережну Україну (Продовження*)

Стаття присвячена комплексному дослідженню місця та ролі в етногенезі української народності, становленні її державності, права, мови та культури (поряд з іншими етносами) праболгар. Зроблено також спробу осмислення особливої місії останніх у становленні слов'янської цивілізації.

Ключові слова: праболгари, праслов'яни, праукраїнці, хозари, авари, «Велика Болгарія», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куєв (брат Кубрата?), «києвичі», Осколд (Аскольд), Дір, Борис I, Симеон I Великий, Петро I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогія, Helga), Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Борис, Гліб, Дунайська Болгарія, Волзька Болгарія, Внутрішні болгари, Чорні болгари, Подоння, Приазов'я.

* Початок публікації див. у випуску двадцять три міжнародного фахового видання «Правничий вісник Університету «КРОК». – К., 2016. – С. 21-43.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Н.Н. Коренной
*кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры теории, истории права и государства
и конституционного права,
Учебно-научный институт права
Национального университета
государственной фискальной службы Украины*

Теоретико-правовое исследование места и роли праболгар в этногенезе средневековой украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (IV–XI вв.)

Часть II

Статья посвящена комплексному исследованию места и роли в этногенезе украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (наряду с другими этносами) праболгар. Делается также попытка осмысления особой миссии последних в становлении славянской цивилизации.

Ключевые слова: праболгары, праславяне, праукраинцы, хозары, авары, «Великая Болгария», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куев (брат Кубрата?), «киевичи», Осколд (Аскольд), Дир, Борис I, Симеон I Великий, Петр I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогия, Helga), Святослав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, Борис, Глеб, Дунайская Болгария, Волжская Болгария, Внутренние болгары, Черные болгары, Подонье, Приазовье.

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, honored lawyer of Ukraine,
Doctor of law, professor,
Dean of the Faculty of Law,
«KROK» University*

M. Korinnij
*candidate of historical sciences, docent,
Associate professor of the Department of theory,
history of law and state and constitutional law,
Education and research institute of law of
National University of the State Fiscal Service*

Theoretical and legal research of the position and role of the proto-Bulgarians in the ethnogenesis of the medieval Ukrainian

nationality, establishing its statehood, law, language and culture (IV–XI centuries)

Part II

The article deals with a complex study of the place and role of Proto-Bulgarians (alongside of other ethnoses) in the ethnogenesis of the Ukrainian statehood, law and culture. An attempt is made to comprehend a specific mission of the Proto-Bulgarians in the establishment of the Slavs civilization.

Keywords: Proto-Bulgarians, Proto-Slavs, Proto-Ukrainians, Khazars, Avars, “Great Bulgaria”, Kubrat, Batbayan, Kotrag, Asparukh, Kuver (Kuber), Alcek, Kuiev (Kubrat’s brother?), “Kyievychi”, Oskold (Askold), Dir, Boris I of Bulgaria, Symeon I the Great, Peter I, Khelgu, Oleg, Olga (Allog, Helga), Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav the Wise, Borys, Hlib, Danubian Bulgaria, Volga Bulgaria, “Inner Bulgarians”, Black Bulgars, Podonnia, Pryazovia.

Зближення Візантії та Болгарського царства під час спільної боротьби за Середнє Подніпров’я та Лівобережну Україну

Ще більш тісними та дружніми стають взаємини Візантійської держави та Болгарії з кінця VII ст., коли виснажена імперія за мирним договором 681 р. з ханом дунайських болгар Аспарухом визнала існування Першого Болгарського царства – самостійної держави на території між Дунаєм та Старою-Планиною. Саме з цього часу розпочинається активна політика Дунайської Болгарії, заохочувана та підтримувана Константинополем щодо виселення з Подунав’я на північний схід – Угол, Поорелля, Лівобережжя Дніпра слов’ян «Союзу семи родів», сіверян, смолнян, дреговітів, ринхінів, а також автохтонних мешканців Фракії (одрисів, бесів, астисів, мезів, гетів, три балів) заради утримання під своїм контролем стратегічно важливого Середнього Подніпров’я (населеного на той час «внутрішніми болгарами») з центром міжнародної торгівлі – Києвом, заснованим, як гадає низка дослідників*, братом хана Кубрата – Києм близько 620 р. середини VII ст. [77].

Особливо загострюється боротьба за Середнє Подніпров’я між Дунайською Болгарією та Візантією з одного боку, Ве-

* У даному випадку дослідники спираються на низку згадуваних староболгарських джерел, які викликають недовіру професійних істориків-медієвістів.

ликоморавською державою та Франкською – з другого боку та Хазарією з третього у середині IX ст., коли політичний центр Східної (Донецької) Роусі переноситься до Чернігова (у зв’язку зі спорудженням Саркела на Дону), а військово-адміністративні та політичні центри Правобережної (Західної) Роусі зосереджуються в Києві та Преславі-Роському (нині Переяслав-Хмельницький).

Прагнення впливових центрів світових релігій Константинополя, Риму, Багдаду, Итиля ідеологічно підкорити молоду державу – «Роську землю», що вигідно постала у 842 р. в Подніпров’ї на перехресті міжнародних торговельних шляхів, цілком усвідомлювалося й Аскольдом та Диром. Тому останні намагалися прийняти нову державницьку ідеологію (іслам, християнство, іудаїзм) на справедливих та рівноправних умовах. Саме з ідеологічним вибором слід пов’язувати похід кївських дружин на Константинополь у 860 р., адже аналогічні проблеми в цей час розв’язували і болгарський цар Борис, і великоморавський князь Ростислав. Стояти осторонь загальносвітових релігійних, ідеологічних та просвітницьких тенденцій було на той час не тільки нерозумною, а й певною мірою небезпечною позицією.

Першим досяг поставленої мети – остаточного прийняття християнства як державної релігії (865 р.) – болгарський правитель, який своєчасно зрозумів об’єднувальне значення нової ідеології для становлення болгарської народності на основі

злиття в єдине нерозривне ціле культури, мови, способу життя слов'ян, протоболгар та автохтонного населення. В подальшому християнська болгарська церква за підтримки Візантії та Риму прагне розвинути та закріпити цей успіх активною місіонерською діяльністю на північному сході – в Україні, де проживало багаточисельне (споріднене з болгарським – «внутрішні болгари», «роси») антське (інакше – алано-болгарське, українське, полянське, степове) населення, з яким Дунайська Болгарія підтримувала тісні торговельно-економічні та духовні зв'язки.

Детально про ідеологічні наслідки походу київської дружини до Константинополя повідомляє в «Окружному посланні» східним архієпископам (867 р.) патріарх Фотій: «не тільки болгари звернулися до християнства, – пише він, – але і той народ, про якого багато і часто іде мова..., тобто так звані роси. Поневоливши сусідні народи і через те надмірно загордившись, вони занесли руку на Ромейську імперію. Але (з полегшенням зазначає Фотій – М. К.) тепер і вони змінили еллінську (поганську, язичницьку – М. К.) і безбожну віру, якої вони дотримувалися раніше, на чисте християнське вчення і *ввійшли в коло підданих наших і друзів*, хоча нещодавно ще грабували нас, виявляючи нестримну зухвалість; і в них загорілася така жаждоба віри і ревність, що вони прийняли пастиря і з великою старанністю виконують християнські обряди» [78]. Цей факт введення в 60-х роках IX ст. християнства в «Роській землі» підтверджує Константин Багрянородний у біографії свого діда імператора Василя I-го Македонянина: «І народ росів, войовничий і безбожний, шляхом щедрих дарунків золота і срібла та шовкового одягу імператор Василій залучив до переговорів і, уклавши з ними мирну угоду, переконав стати учасниками божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа» [79]. Подібну версію запровадження християнства у Південній Русі в IX ст. відобразив відносно пізній Никонівський літопис, автор якого, розповідаючи про діяння київського

князя Аскольда, зазначив, що саме Василій Македонянин схилив росів до християнства [80].

Повідомлення візантійських та давньоруських джерел про надзвичайно важливі (епохальні) події в історії об'єднаної «Роської землі» IX ст. були предметом дослідження багатьох учених [81]. Більш-менш одностайно датуючи напад росів на столицю Візантії у 860 р. та їх наступне хрещення у 60-70-х роках IX ст., вони принципово розходилися у думці щодо того, яка Русь хрестилася (Київська чи Причорноморська) і хто послав до Києва єпископа – імператор Михаїл III і Фотій чи їхні наступники – Василій I-й Македонянин та Ігнатій.

Тривалий час в історіографії другої проблеми домінувала думка авторитетного російського церковного історика Є. Є. Голубінського. Спираючись на сумнівне свідчення автора Никонівського літопису, що приписував похід 860 р. русам, які «жив'яху в Євксинопонті», він однозначно вирішував питання на користь ефемерної Причорноморської Русі [82]. Однак його опонент, авторитетний візантиніст М. В. Левченко, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту ім. князя Безбородька, залучивши більш широке коло іноземних джерел, зокрема східних (арабських), переконливо довів, що жодного роського державного утворення на той час у Причорномор'ї не існувало, а ототожнювана з ним Таматарха (Тмутаракань) була хазарським володінням [83]. Думку М.В. Левченка нині поділяють більшість відомих нам дослідників [84].

У питанні про те, з ким пов'язане поширення християнства на південнороських землях у 60-70-х роках IX ст., з Фотієм чи з Ігнатієм, думки дослідників розходяться: одні довіряють свідченням життєпису імператора Василя I Македонянина, інші – Фотієвим повідомленням, пояснюючи свідчення Константина Багрянородного про хрещення Південної Русі в роки правління Василя I прагненням «промакедонської історіографії фальсифікувати факти з історії царювання Михаїла III на

користь його вбивці – Василя» [85]. Як на наш погляд, мають рацію в певному сенсі й перші, й другі.

Розв'язуючи це доволі заплутане питання, не слід забувати про те, що в цей же час (синхронно з візантійською церквою) доволі успішно розгортала свою активну місійну діяльність як у західнослов'янських, так і східнослов'янських землях римо-католицька церква, використовуючи дипломатичні та торговельно-економічні зв'язки міст християнізованої Європи (Інгельгейма, Регенсбурга, Велеграда, Праги та ін.) з Києвом та Черніговом. Відомо, що Папа Римський Миколай I-й (858-867 рр.), якому на короткий час свого володарювання вдалося встановити вселенську теократичну монархію, в 865 р. особисто цікавився станом поширення християнства серед росів в одному зі своїх послань до візантійського імператора Михайла III [86], що свідчить про обізнаність його у діяльності на Русі як грецьких, так й інших (болгарських, великоморавських) місіонерів.

Як достеменно встановлено дослідниками, грецький архієпископ міг потрапити до Києва найвірогідніше у 874-875 рр. [87]. С. О. Токарєв та А. М. Сахаров безпідставно гадають, що цим архієреєм міг бути згадуваний Іоакимівським літописом болгарин Михайл [88], що цілком імовірно, адже охрещенню Південної Русі в 70-х роках IX ст. передувало тривалий політичний тиск на Київ як «внутрішньої» (християнізованої) Великої Болгарії, так і Чорної (кубанської) Болгарії. Про війну Русі з болгарами повідомляють перський Анонім і автор Никонівського літопису. Останній зберіг під 872 р. звістку про загибель сина київського князя Аскольда («убієн бисть від болгар син Осколдов») [89].

Таким чином, не викликає жодних сумнівів той факт, що до християнізації Русі в 60-х роках IX ст. поряд з візантійською доклала певних зусиль і молода болгарська церква в особі її місіонерів, що уже на той час достатньо вільно володіли староболгарською (церковнослов'янською) писемною мовою, певним досвідом місійної діяльності.

Експансія на Схід Великоморавської держави, її причини та значення

У свою чергу, після державного перевороту 870 р. і переходу влади у Велеграді від Ростислава до Святополка – ставленика Папи Римського і Людовіка Німецького, Велика Моравія розпочинає активну експансію на східнослов'янські землі, поширюючи сферу свого впливу далеко на північ та схід, включаючи землі Верхнього Побужжя та Подністров'я [90].

Зовнішньополітична експансія Великоморавської держави на землі білих хорватів, волинян, бужан, у підготовці якої безпосередню участь брала моравська церква [91], супроводжувалася християнізацією місцевого населення, що знайшло відображення у матеріальній культурі, зокрема в змінах у поховальному обряді на північному заході України – заміні язичницького трупоспалення християнською інгумацією (трупокладенням небіжчика) [92]. На користь версії про моравські впливи на західноукраїнський поховальний обряд дослідники залучають такий переконливий аргумент, як наявність інвентаря в могилах, що має аналогії в християнських похованнях лише на території Великої Моравії [93].

З Уставної грамоти Празької єпископії 973 р. відомо, що підпорядковані їй у церковному відношенні землі «на схід мають рубезем ріки Буг і Стир» [94]. Цей рубіж збігається зі східними межами ареалу розповсюдження обряду трупокладення, що поширюється у волинян у другій половині X ст. [95]. Він обмежувався на сході лівобережжям Горині. Між тим, аналіз поширення празько-корчакської, а згодом лука-врублівецької археологічних культур засвідчує факт західнослов'янської колонізації Середнього Придніпров'я задовго до X ст., а саме – з VI ст. н.е.

Ідеологічні та культурні впливи Великої Моравії на галицько-волинські та придніпровські землі простежуються не лише в поховальному обряді, а й у багатьох сферах духовного життя місцевого населення. Велика заслуга в цьому належить відомим

слов'янським просвітителю Кирилу (бл. 827-869 рр.) і Мефодію (бл. 815-885 рр.), багатогранна діяльність яких у Великій Моравії у 863-885 рр. мала широкий резонанс у всьому слов'янському світі*. З Моравії поширювалися слов'янська писемність і книжна культура, переклади головних церковних та правових текстів, практика відправлення літургії на слов'янській мові тощо.

Вплив кирило-мефодіївської традиції на культуру першої української слов'янської держави – «Роської землі» – широко засвідчений давньоруським літописанням, яке пройняте ідеєю всеслов'янської єдності, вперше висловленої солунськими братами, і де прославляється Велика Моравія як прабатьківщина слов'янства, що в свій час відіграла особливу місію в розповсюдженні серед слов'ян християнства та слов'янської писемності. Для ілюстрування ідеологічного та науково-просвітницького впливу Моравії на землі антив-українців можна навести й факт прийняття Південною Руссю для позначення початку календарного року дня 1-го Березня, чого не знали ні Візантія, ні Захід, за винятком Аквилейського (Венеційського) патріархату*, який передав цей звичай Моравії та Карантанії, звідки він проник до Середнього Подніпров'я [96].

Необхідно звернути увагу та той важливий факт, що більшість візантійських дже-

рел IX-X ст. повідомляють про хрещення України-Русі в 60-70-х роках IX ст. і майже не згадують про дату пізнішого «офіційного» запровадження християнства у 988 р. за правління Володимира Святославича. Вітчизняні ж пам'ятки, навпаки, майже нічого «не знають» про прийняття нової віри Аскольдом* та його оточенням, зате всіляко підносять факт навернення киян до нової віри у 988 р. Володимиром Великим. Винятком є хіба що

«Церковний статут князя Володимира», в якому невміло, «непрофесійно» та явно тенденційно «об'єднані» різночасові події IX-X ст. (у тому числі часів Аскольда та Ольги), незаслужено приписані Володимирі. Там, зокрема, зазначається, що «князь Володимир... прийняв святе хрещення від грецького царя Константина** та від Фотія патріарха царгородського і прийняв від нього першого митрополита Михаїла*** Києву, іже хрестив усю Роуську землю...» [97].

На думку Б. О. Рибаківа та багатьох інших істориків, з якими важко не погодитися, зникнення з літописних пам'яток оповіді про хрещення Русі в 874-875 рр., у роки правління імператора Василя та патріарха Ігнатія, і посилка архієрея Михаїла на

* На християнство Аскольда може вказувати факт спорудження на його могилі у IX-X ст. якимсь «Ольмою» Церкви св. Миколая, про що повідомляє Іоакимівський літопис. М. Н. Тихомиров, Г. І. Магнер, П. П. Толочко та низка інших авторитетних дослідників складного питання вважають цілком допустимою версію автора Київського синопсису (що до того ж підтверджується Тверським, Типографським та Львівським літописами – М.К.) про те, що церкву св. Миколи найвірогідніше спорудила у середині X ст. княгиня-християнка Ольга (Ольма – очевидно, пізніша необачна описка переписувача). – Дет. див.: Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – Киев, 1987. – С. 62-63; Магнер Г. І. Вказ. праця. – С.84.

** У дійсності цей факт стосується бабки Володимира – княгині Ольги.

*** Фотій і Михаїл – відомі історичні особи IX ст., сучасники Аскольда, а тому не могли хрестити Володимира наприкінці X ст.

* Кирило і Мефодій – рідні брати, вихідці з м. Солунь, тепер Фесалоніки (Греція).

* Аквилейський патріархат – названий на честь великого і відомого в античні часи міста на Півночі Італії в країні венетів. Засноване римлянами близько 183-181 рр. до н.е. для утримання в залежності венетів і як оплот проти натиску кельтських племен та македонян. Тут знаходився стратегічно важливий вузол доріг, що вели до Паннонії, Норика, Істрії та Далмації. Дев'яте за своїм значенням місто Римської імперії, ключ Італії на північному сході країни. З 554 по 1751 роки Аквиля була центром аквилейського патріархату, легендарним засновником якого вважається євангеліст Марко. Знаходиться поряд з Венецією, а тому нерідко називається Венеційським патріархатом.

Русь не випадково пояснюється жорсткою тенденцією, яка проводилася в XI-XII ст. «урядом Русі» – пов'язувати хрещення країни винятково з іменем одного Володимира Великого – князя-слов'янина, рішуче відкидаючи місіонерську діяльність у IX та першій половині X ст. греків, іудеїв, мусульман, варягів, болгар та ін [98].

Таким чином, ніскільки не перебільшуючи факту прийняття християнства Аскольдом та його оточенням у 70-х роках IX ст., необхідно все ж об'єктивно зазначити, що ця подія, безперечно, мала непересічне значення не лише для історико-культурного поступу України-Руси. Вона зміцнила її і економічно, і політично, ввівши в коло освічених народів Євразії, привнесла в державотворчі процеси певне цивілізаційне наповнення і систему, міжнародний досвід країн, що давно відійшли від язичництва, а також розвинене (писане) ранньофеодальне та церковне (цивільне, кримінальне, торговельне, земельне, шлюбно-сімейне, спадкове) право.

До складу Південної Русі одне за одним інкорпуються різноетнічні племінні княжіння полян, древлян, дреговичів та південно-західної частини сіверян (з містом Черніговом), успішно освоюються землі полочан, уличів, тиверців. Північна, Ладозька Русь, включала території чуді, весі та мері. Між обома об'єднаннями лежала область кривичів, що зберігала незалежність. Землі в'ятичів, радимичів та більшої частини південно-східних сіверян, що у VIII ст. були захоплені хазарами, перебували під зверхністю каганату до поч. X ст. Зміцнення внутріполітичної єдності молодій Південноруській державі ознаменувалося значними успіхами й на зовнішній арені. Походи дружин Аскольда на печенігів, підписання рівноправних договорів з греками, налагодження стосунків з Дунайською Болгарією та Великоморавською державою незмірно піднесли авторитет Києва [99].

Про те, що християнізація Русі не була рядовим епізодом і нова віра поступово пускає глибоке коріння в «Роуській землі» насамперед свідчить факт організаційно-

го оформлення її церкви наприкінці IX – поч. X-го ст. спочатку (за нашою версією) в єпископію Аквілейського, а згодом митрополію Константинопольського патріархату. В церковному статуті Льва XI (890-912 рр.) православна кафедра Русі стоїть на 61 місці [100]. Як можна гадати, вже з другої половини IX ст. у великих містах Південної Русі споруджуються перші дерев'яні християнські храми, каплиці, божниці, виникають монастирі, що сприяють поширенню феодальної культури, християнських цінностей та церковного права, освіти, книжкової культури, літописання тощо. Дослідженнями істориків Росії та України, зокрема Б. О. Рибаківа, М. Ю. Брайчевського [101], доведено існування в Києві часів правління Аскольда княжого літопису, який імовірно вівся при одному з київських придворних храмів. У ХУІ ст. його дані якимось чином використані при складанні Никонівського літопису для висвітлення найдавніших фактів південноруської історії (IX ст.).

Утім подальші події давньоруської та давньоукраїнської історії кінця IX – середини X ст. у давньоруських літописах, на наш погляд, суттєво сфальшовані в пізніші часи на користь «старшого брата». Їх реконструкцію та осмислення будемо здійснювати лише на основі відомих достовірних джерел та винятково зважених гіпотетичних побудов, оскільки відкриття нових правдивих (іноземних чи вітчизняних) писемних пам'яток IX-XI ст. (а тим більше омріяної «Бібліотеки Ярослава Мудрого») навряд чи коли-небудь у майбутньому стане дійсністю.

Насамперед звертає на себе увагу те, що болгарська версія історико-культурного та державно-правового розвитку східних слов'ян доби Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, болгарських царів Бориса, Симеона, Петра, Самуїла та їх наступників не отримала об'єктивного висвітлення у вітчизняній історичній літературі. Над українськими, як і російськими, болгарськими, білоруськими та іншими іноземними дослідниками, висить «дамокловим мечем» неперборна «схема руської істо-

рії», викладена у «Повісті временних літ» (як доречно і справедливо зазначив О. П. Толочко в одній зі своїх останніх монографій «Очерки начальной Руси»), створена Нестором, Сільвестром, Володимиром Мономахом, його сином Мстиславом та більш пізніми «редакторами», яку мало хто (особливо серед російських істориків) наважується порушити («преступить»), хоча ця проблема давно назріла. Резюме авторитетного історика: «це визначний літературний твір, але цілком недостовірна історія. Жодних причин продовжувати базувати на ньому свої знання про минуле (України-Руси – М.К.) не існує»... [102].

Між тим, в Україні на сьогодні для новітньої наукової реконструкції ранньосередньовічної вітчизняної історії створені усі умови – зібрана достатньо вагома база наративних, матеріальних (археологічних, нумізматичних), лінгвістичних джерел, відмінена цензура. Від дослідника вимагаються лише правдивість, професіоналізм, незаангажованість. Відомі й численні місця втручання в контекст літописного протографа..., які або створювалися, або відповідним чином коригувалися переважно прибічниками візантійського історико-культурного впливу на Україну-Русь, а не болгарського, хоча в дійсності Візантія діяла тут, як показано вище, винятково руками болгарської, угорської та слов'янської еліт у своїх інтересах.

Насамперед викликає заперечення причетність до заснування «Ладозько-новгородської Русі» історичного Рюрика Датського, а до становлення Київської Русі – його свояка («от рода ему суца») Хельгу (Олега) та «сина» Ингвара (Ігоря руських літописів). Непереконливою у світлі нових досліджень є версія походження княгині Ольги з російського (кривицького) Пскова... – надзвичайно далекої та глухої периферії Київської держави, де ніби-то полюбляв на дозвіллі полювати (діяти лови) молодий київський князь Ігор (?) тощо. Щось невиправдано (і нереалістично) далеко (понад 1000 км від Києва) обрав він свої заваби..., аби зустріти там свою «мудру» наречену – просту дівчину-перевізницю, веслярку на човні, що було далеко не жи-

ночно справою (професією) у всі часи й у всіх народів.

Загадка «віщого» Олега – союзника царя Симеона Великого

Як справедливо зазначав авторитетний дослідник історичних зв'язків руського народу з південними слов'янами М. Н. Тіхомиров, ранні походи Олега, Ігоря на Царгород, походження Ольги, а також пізніші походи войовничого Святослава «стають зрозумілими тільки у світлі болгаро-руських зв'язків IX-X ст.» [103], з чим не можна не погодитися.

Існування багатьох агресивних різноетнічних військово-політичних центрів «Русій» в Європі доби Середньовіччя передбачає існування і на її Південному Сході Дунайської Русі у другій половині IX – на початку X ст. як форпоста могутньої Болгарської держави доби правління царів Бориса, Симеона та Петра. Скрупульозно вивчивши наявні джерела, Б. О. Рибаків не випадково локалізував цю Русь («острів русів») між вигином Дунаю та морем [104]. Тут з центром у Переяславці історично склалася особлива область-земля росів-дунайців, населена змішаним слов'яно-скандинаво-тюркським населенням, що була певний час важливою з'єднуючою (сполучною) ланкою між Київською Руссю, Великою Болгарією та Візантією у IX-XII ст. Її існування та функціонування як суб'єкта міжнародних відносин особливо було необхідним за Симеона, який настирливо домагався знищення «Другого Риму» та піднесення величі своєї держави, проголошення «Третім Римом» столиці Великої Болгарії Преслава Великого, розширення кордонів своєї держави на Північ та Північний Схід.

Для захоплення константинопольського престолу він не гребував жодними засобами, в тому числі й військовими союзами з «росами», угорцями, печенігами тощо. Таким чином, якщо говорити про похід болгарського чи «проболгарського» воеводи Олега на Київ, віднесеного давньоруським літописцем до 882 р., не можна не виключати того, що він був здійснений за велінням царя Болгарії саме з Нижнього

Подунав'я (на випередження агресивних сусідів – маляр, хозар, моравів) заради приєднання «Роуської землі» Аскольда до Великої Болгарії та посадки в Києві своєї людини – намісника з династії Дуло. Як відомо, Дніпровській Русі на той час, окрім Дунайської Болгарії, безпосередньо загрожували ще принаймні три державних утворення, що знаходилися на піднесенні – християнська Велика Моравія, угорці Леведії та Хазарський каганат (де мирно співіснували кілька світових релігій), які були не проти захопити ласий шматок колишньої антської землі.

Олег, на наш погляд, не випадково з'явився у (882-922 рр.?) зі своєю дружиною на південній околиці Києва поблизу Угорського. Він ішов з «дунайцями» з Півдня, з Перепетова поля, а не з Півночі, «дебрянських лісів», як це змальовано у «Повісті временних літ». Утвердившись у Києві, Олег «в літо 6391 (883 р.)» розпочинає воювати древлян, і «*примучивши їх*», як колишніх германців-тервінгів*, обклав

* Коментуючи розповідь Льва Диякона про долю батька Святослава – Ігоря, убитого древлянами-германцями восени 944 р., упорядники та перекладачі його «Історії» вважають форму «германці» – викривленим (спотвореним) етнонімом древлян, у чому є великий сумнів. Як відомо з археологічних джерел 3-9 століть н.е., цей регіон з античних часів тривалий час населяли та контролювали готи-тервінги (т.зв. древляни ПВД, змішані з автохтонним балтським та прийшлим слов'янським (носієм празької культури) населенням) – носії зарубенецької та похідних від неї археологічних культур, залишених у т.ч. і германцями. – Див.: Лев Диякон. История // Древняя Русь в свете зарубежных источников... – С.194; Водночас, слід пам'ятати, що «германці-тервінги» Льва Диякона, як насельники Прип'ятського Полісся, не обов'язково мали бути на середину Х ст. «німцями» за мовою, етнографією, враховуючи тривалу колонізацію цього регіону слов'янами – носіями празької культури, а згодом християнської віри та християнських цінностей. Як і готоалани-грейтунги (поляни) Сіверського Дінця, поглинуті південнослов'янським колонізаційним потоком, вони радше були на той час уже повністю слав'янізованим (центральноєвропейськими моравськими переселенцями) етносом.

даниною «по чорній куні (куниці – М.К.)» [105].

Цією акцією він, з одного боку, змусив древлян відступати на північний схід, з іншого – зупинив просування Великої Моравії (за спиною якої стояла Німеччина) на Схід, а саме: колонізацію та християнізацію волинян, древлян та полян Середнього Придніпров'я. «В літо 6392 (884 р.) іде Олег на сіверяни, і перемиг сіверян (*споріднених з болгарами* – М.К.), і обклав їх *даниною легкою*» [106], перервавши залежність лівобережної частини «Руської землі» від хозар. «В літо 6393 (885 р.)» Олег приєднує до Русі радимичів: «І став володіти Олег *полянами* (антами, алано-болгарами українського степу – М.К.), і древлянами, і сіверянами, і радимичами, а з уличами і тиверцями (які, очевидно, на той час ще не осіли остаточно на землю у північно-східній частині Русі – М.К.) мав рать» [107]. У подальшому київський князь, спираючись на матеріальні та людські ресурси «Поляно-Роуської землі», бере активну участь у численних походах у союзі з болгарським царем Симеоном, а також у східних грабіжницьких авантюрах, де гине сам і гине весь його «стан» (його військо, бойова дружина).

Аналізуючи військові кампанії легендарного Олега за вітчизняними та іноземними джерелами, не можна не звернути увагу на відверто нереалістичний та суперечливий образ «київського князя» (чи може лише намісника болгарського царя?), створений літописцями: сподвижник Рюрика, будівничий (упродовж 30-ти років!) Київської Русі (882-912 рр.), союзник болгарського царя Симеона (911-922 рр.) і водночас «ватажок-авантюрист» зграї розбійників, які тероризували землі, прилеглі до Приазов'я та Прикаспію. Про «штучність», «збірність» образу Олега говорить той промовистий факт, що існує кільканадцять версій його смерті – в Києві, Ладозі, далекій Персії тощо, які однозначно свідчать про те, що або в Східній Європі діяло кілька ватажків росів (князів) з ім'ям Олег (Хельгу), або його «політичний портрет» неодноразово переписувався

заради забаганок різного роду «замовників» чергових реконструкцій давньоруської історії для дезорієнтації майбутніх читачів середньовічних європейських, єврейських та арабських хронік, літописів, історико-географічних джерел, відволікання їх уваги від справжнього (правдивого) розвитку історичних подій у Середньому Подніпров'ї та на Балканах наприкінці IX – початку X ст.

Відомий орієнталіст О. Прицак не випадково у своїй фундаментальній праці «Походження Русі» присвятив кілька сюжетів загадковій постаті європейської політики Хельгі (Олегу), який фігурує у багатьох середньовічних джерелах як неординарна та харизматична постать [108]. Авторитетний дослідник, спираючись на свідчення Адама Бременського, насамперед звертає увагу на «доброго конунга із данів» (тобто Олега данського походження – М.К.) Гельгі, якого близько 900 року позбавили престолу шведи і який вирішив пошукати щастя-долі в Austrvegr (на «Східному шляху») [109]. На жаль, О. Прицак не зупинився на локалізації (можливих напрямках пролягання) цього шляху: північний схід (Ладога) чи південний схід («Острів русів чи ругів» на Дунаї), однозначно пов'язавши конунга з давньоруським Олегом Віщим і приписавши йому надгероїчними вчинками. Шановний орієнталіст таким чином проігнорував можливий дунайський шлях мандрівки Хельгі з бойовою дружиною та цілком припустимий військовий союз його з успішним правителем Великої Болгарії Симеоном Великим, який шукав союзників у боротьбі з гегемонією Константинополя як у Передній Азії, так і у Південно-Східній Європі.

Хронологічні рамки діяльності данського Гельгі приблизно збігаються з правлінням легендарного «Великого князя Русі» Олега, який нібито успішно правив великою країною впродовж тридцяти років. Однак, якщо рахуватися з новою (данською) хронологією його життя та військових звитяг, на північному сході Болгарії Хельгі міг реально з'явитися лише

в 900/901 роках і в жодному разі не 882 року, як це вказано у «Повісті временних літ». На користь більш пізньої дати появи данського конунга (реального Олега) у Північному Причорномор'ї говорить той факт, що «Руська земля» Аскольда на той час успішно розбудовувала свою церковну організацію (руська митрополія Константинопольського патріархату зареєстрована на поч. X-го ст.!) і їй на той час не загрозувала жодна язичницька опозиція. Укладений союз данського конунга з Симеоном міг бути скріплений шлюбом Ольги та Ігоря 903 р. У подальшому Хельгу-Олег міг з допомогою дипломатичної та військової підтримки Симеона оволодіти Києвом. Це сталося, напевне, ще до 907 року, задовго до походів об'єднаних болгаро-руських сил на Царгород.

Співставляючи свідчення різноманітних джерел про військові кампанії царя Болгарії Симеона та «великого київського князя» (?) Олега, той же М. Н. Тихоміров цілком допускає можливість участі київського князя у поході Симеона на Царгород, який (згідно з Новгородським I-им літописом) був здійснений не в 911 р., а у 922 р. [108], з чим не можна не погодитися. І Симеону, і Олегу такий союз був край вигідним. Уже Ю. Венелін упевнено та безспідставно висловлював переконання про те, що в Олега була домовленість з могутнім на той час болгарським царем про «співпрацю, військовий союз» і спільну боротьбу проти Візантії на початку X-го ст. [109]. Без такої домовленості важко уявити можливість сепаратного походу величезного війська Олега через болгарські території до Константинополя. Повідомлення малознаного Володимирського літописця про одруження (903 р.) Ігоря з болгарською принцесою («княжною») Ольгою, очевидно, засвідчує, що такий союз не тільки мав місце, але й був скріплений вигідним для обох сторін шлюбним договором [110]. Як довго тривала ця співпраця Олега з Симеоном (до 912 чи 922 рр.) давньоруські джерела чітко не вказують, а за неодноразово редагованою «ПВЛ» – уже після укладання дого-

вору 911 р. (922 р.?) Олег як історичний і водночас легендарний (літературний) герой чомусь взагалі загадково зникає зі сторінок європейських літописів та хронік.

Важливо наголосити на тому, що давньоруські нарративні джерела не дають однозначної відповіді й на інші інтригуючі дослідників питання – скільки Хельгів-Олегів наприкінці IX – на початку X ст. у дійсності було; ким же був насправді історичний Олег – вікінгом, сподвижником легендарного (міфічного, «притягнутого за вуха» в Руську історію) Рюрика чи союзником знаменитого (реального) царя Семиона I-го Великого – людини слов'янського походження, з ім'ям якої нерозривно пов'язаний Золотий вік болгарської держави та її культури. Існування таких імен, як Олег і Ольга (народне – Вольга) у Північному Причорномор'ї та на Балканському півострові цілком припустиме. На це, зокрема, вказує унікальна епіграфічна пам'ятка, знайдена у XIX ст. за 20 км від Салонік у селищі Нарішкєй. Дещо пошкоджений п'ятирядковий напис, здійснений на мармуровій колоні грецькою, добре зберігся, і відомому візантісту Ф. Успенському не складало труднощів легко його розшифрувати. Епіграфічний текст зафіксував важливий історико-географічний факт місцепроходження кордону між Візантією і Болгарією на початок X ст.: «в літо від сотворення світу 6412 (тобто 904 р. – М.К.) індікта 7 кордон Ромеїв і Болгар за Симеона в бога князі болгар, за Феодора, Олгу таркане, при Дрістру коміті» [111]. Ф. Успенський переклав четвертий рядок «за Феодора Олега тракана», зближуючи та ототожнюючи згадуваного в напису Феодора зі знаменитим боярином Феодором, який виконував найскладніші та найважливіші державницькі та дипломатичні доручення особисто царя Симеона, зокрема щодо викупу полонених у Візантії, позначення на місцевості державного кордону тощо. Особливо важливий висновок Ф. Успенського стосовно імені Олег (на що, до речі, звернув увагу і М. Н. Тихомиров): «Слід думати, що це було поганське (язичницьке

– М.К.) ім'я й при цьому старослов'янське, оскільки важко припускати присутність норманського елементу в тодішній Болгарії» [112]. Стосовно останнього зауваження, ми переконані, дослідник не був категоричним, оскільки найманці-варяги – мужні і невибагливі вої служили практично у всіх європейських країнах*, не була винятком із цього ряду й Болгарія. Цілком вірогідним міг бути шлюб (як ми припускаємо) племінниці Симеона Ольги (з Пліски) з Ігорем (ймовірним вихідцем із Данії), якого їй зісватав Хельгу-Олег – правитель Дунайської, а згодом Київської Русі. Ігор таким чином закономірно став наступним намісником Симеона (після Олега) в Києві (за нашою версією розвитку подій на Балканах та в Україні-Русі під час правління царя Симеона Великого (893-927 рр.)*).

Солідаризуючись з Ф. Успенським стосовно безумовного існування слов'янських середньовічних імен «Олег» та «Ольга» на Півдні Русі та Балканах, М. Н. Тихомиров пояснював свою принципову позицію однозначно: «інакше можуть думати лише ті історики, які не досліджують, а проводять в своїх працях певну тенденцію». При цьому він наводить переконливий для закоренілих норманістів аргумент про те, що «наша Ольга іменується на півночі (насамперед в Скандинавії – М.К.) здебільшого під ім'ям Аллогії, а не Хельга (Helga), яке їй приписується окремими (вітчизняними) дослідниками» [113].

Як відомо, в радянській та пострадян-

* Див.: Маркарян С. А. Варяги-вікінги на Кавказі (XI в.). – Ереван, 2014. – 528 с.; Прудников В. В. Норманни в Малой Азии перед первым крестовым походом в зарубежных исследованиях // Восток. – 2015. – № 6. – С. 188-198.

** Автори пропонованого дослідження не поділяють думку, яка тиражується в багатьох публікаціях і навіть навчальних посібниках для студентів, стосовно болгарського походження князя Ігоря – Угера Лачина і базується на вже згадуваних сумнівних джерелах – «Історії Джагфара», поемі Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана» тощо. – Див.: Захарченко П. П. Історія держави і права України. – К., 2005. – С.18.

ській історіографії князівські імена Олег, Ольга здебільшого розглядалися як слав'янізовані форми скандинавських імен Гельг, Гельгі (норв. *Hailaga*, швед. *Helgi*), що етимологізуються як «святий», «свята», «священний», «священна» [114]. Однак, як стверджують авторитетні мовознавці, переклад цих скандинавських найменувань на давньоруську винятково як Ольг, Ольга, не витримує жодної критики, оскільки, наприклад, Олг має загальний (спільний) чоловічий корінь з автохтонним східно-європейським балто-литовським ім'ям Alg, (у жіночому Alga (етим. – «дар/винагорода»), а також свій розвиток у пізнішому польсько-литовському княжому імені Ольгерд (лит. – *Algirdas*) [115]. Тому, очевидно, має рацію відомий польський мовознавець С. Роспанд, який зауважує в своїй праці «Структура і класифікація східнослов'янських антропонімів» про те, що форми «Олег», «Ольга», «Ігор», «Гліб» та низка ін. несправедливо є визнаними як *винятково нордичні* [116]. Дослідник відносить ці антропоніми до слов'янських іменних архетипів, що не зустрічаються де-небудь в інших регіонах [117].

Аналіз старослов'янських слів «ольгичи», «льгота», «вольгота», «вольготний» вказують на таке значення імені Олег, Ольга, як «вільний», «вільна». В той же час існування імен литовського походження, що мають корінь Ольгерд, Ольгимонт (у лат. та лит. мовах у формах – *Algirdis*, *Algimantas*) вказують на незалежне від скандинавських і давньослов'янських антропонімів схожих власних імен (слово “algas” у балтійських мовах означає «винагорода») [118].

Таким чином, висловлені нами думки щодо політики Великої Болгарії та Великої Моравії стосовно України-Руси у другій половині IX – першій половині X ст., дають можливість по-іншому поглянути на етнополітичні процеси на Півдні Східної Європи, зрозуміти логіку дій болгарської княгині Ольги стосовно древлян, південно-західних сіверян (зокрема Чернігова та його легендарного князя Чорного), пояснюють причини появи нового центру

сіверян – Новгорода-Сіверського, а в подальшому (крім Преслава-Болгарського – Преслава-Роського, ще за життя Симеона, до 907 р.) – Преслава Рязанського, Преслава-Заліського в XI ст. Стає більш зрозумілою відповідальна місія синів Володимира від дружини-болгарки – Бориса і Гліба, призначених на княжіння в Переяславську та Муромо-Рязанську землі (землі-окраїни Русі, що активно колонізувалися як з Півдня, так і з Заходу); згодом пропаганда загальноруського значення їх високого християнського культу, що допомагав перемагати «поганих», протистояти «зухвальству та нахабству язичників та диявола хитання (маються на увазі ідейні вагання – М.К.)» [119], а також вся складність реалізації на практиці політики освоєння («собирания») та слав'янізації північно-східної угро-фінської периферії Русі («суздальщини») за Всеволода Ярославича та Володимира Всеволодовича (Мономаха), а також Юрія Долгорукого та його синів.

Особливо замовчується давньоруськими (провізантійськими) книжниками та літописцями (чи є занадто лаконічною) інформація про значні успіхи у розбудові Болгарської слав'янської держави Симеона Великого та економічні, політичні й культурно-релігійні зв'язки його країни з Південною Руссю*

У зв'язку з цим не до кінця зрозуміло, яким чином, в які хронологічні відрізки часу Україна-Русь колонізувалася південними та західними слов'янами, ким насаджувалася в поліетнічному середовищі єдина державницька ідеологія, церковнослов'янська мова, хто з провідних християнських держав-сусідів (окрім Візантії) доклав більше зусиль для насадження тут цивілізованих інститутів влади (адміністративно-територіального устрою, демократичних інституцій урядування – князівських з'їздів (снемів), міських віче, судів, правової (як світської, так і церковної) культури, просвітницької діяльності церкви та монастирів) – Вели-

* Див.: ПВЛ. – Ч. 1. – С. 23-32, ст. під 903, 914, 915, 929 pp.).

ка Моравія, Велика Болгарія, Хазарія чи разом з ними й країни Західної Європи, з якими київські князі мали також надзвичайно розгалужені та тісні матримоніальні й торговельно-економічні зв'язки? Якщо демографічні проблеми якоюсь мірою можна вирішувати, спираючись на здобутки археології, то для реконструкції культурно-просвітницької діяльності в Україні-Русі ранньосередньовічної візантійської, великоморавської, болгарської та роуської еліт, різного роду місіонерів та найманців відчувається величезний дефіцит достовірних джерел.

І все-таки у багатьох джерелах збереглося немало прямих та побічних історичних даних, що свідчать про доволі широкі та різносторонні взаємозв'язки між Середньовічною Україною-Руссю – з одного боку та Великою Моравією і Болгарією – з іншого, особливо в часи правління великоморавських князів Моймира I (830-846 рр.), Ростислава (846-870 рр.) та Святополка I (870-894 рр.) і болгарських князів Бориса I (852-889 рр.), Симеона I Великого (893-927 рр.) та його сина Петра I (927-969 рр.), – сучасників київських князів Аскольда та Діра (850-882 рр.), Олега (882-912-922-?! рр.), Ігоря (912-?-945 рр.) та Ольги (945-968 рр.).

Визначними сторінками зокрема вписані в історію України-Руси подвижницька діяльність у Східній та Центральній Європі (Болгарії, Хазарії, Візантійській Тавриці, Великій Моравії) місії солунських братів – Кирила та Мефодія, а у Великій Болгарії культурно-просвітницька діяльність їх учнів – Константина Преславського, Климента Охридського, Чорноризця Храброго, Іоанна Екзарха, Наума Преславського, Тодора Доксова, Іоанна Пресвітера, Григорія Пресвітера та багатьох інших, які не тільки створили первісний золотий

фонд великоморавської та болгарської літератури, а й забезпечили в майбутньому розвиток просвітництва серед інших слов'янських народів – македонського, сербського, хорватського, російського, українського, білоруського, польського, чеського, словенського та словацького.

У той же самий час, після короткочасного піднесення Великої Моравії у IX ст. (у зв'язку з вторгненням на поч. X ст. у Закарпаття угрів, велика кількість освіченого великоморавського духовенства з об'єктивних причин змушені були шукати собі другу батьківщину в балканських слов'янських країнах та Київській Русі (насамперед її західних уділах); така ж сумна доля чекала на болгарських книжників через століття – після 1018 р. – року падіння Першого Болгарського царства. Вони теж у своїй більшості знайшли прихисток у могутній східнослов'янській державі, що реформувалася Володимиром Великим та Ярославом Мудрим і гостро потребувала великої кількості освічених людей. Цілком можливо, що такі визначні духовні постаті руської церкви, як Іларіон, Антоній, Феодосій, Никон Великий – були вихідцями з окупованої візантійцями слов'янської Болгарії. Саме їх подвижницька просвітницька діяльність як книжних людей і рядових апостолів Християнської церкви забезпечили утвердження в Україні-Русі не іудаїзму, не ісламу, не буддизму, а саме християнського православ'я, за що ми їм щиро вдячні.

Прикладом такої самовідданої діяльності на благо Великої слов'янської Болгарії-України-Руси є насамперед подвижництво княгині Ольги, болгарки за походженням, яку історична доля несподівано піднесла на гребінь державної влади в Київській Русі 945 р. і якій ми присвяtimo заключну III частину нашого дослідження.

Література до II-ї частини

79. Корінний М. Поступове поширення християнства... – С.25-26.
80. ПСРЛ. – М., 1965. – Т.9. – С. 13.
81. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – С. 60-65.
82. Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1880. – Т. 1, ч. 1. – С.37-38; див. також: Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. – Полтава, 1913. – С. 60-67.
83. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1966. – С. 76-81.

84. Див.: *Авенариус А.* Христианство на Руси в IX в. // *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11 Jahrhundert.* – Praha, 1978. – S. 310; *Сахаров А. Н.* Вказ. праця. – С. 48-66 та ін.
85. *Авенариус А.* Христианство... – С.311-312.
86. *Patrologia Latina.* – Paris, 1848. – P. 932.
87. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 165-173.
88. *Церковь в истории России.* – М., 1967. – С. 39.
89. ПСРЛ. – Т. 9. – С.9. Див. також: *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и древнерусские княжества. – С. 305-307 та ін.
90. *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX-X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 157-158; *Головко А. Б.* К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107.
91. *Lowmianski H.* *Początki Polski.* – Warszawa, 1972. – S. 346-347.
92. *Моця А. П.* Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь. – Киев, 1979. – С. 117-118.
93. *Поулик И.* Древняя Моравия в свете новейших археологических находок // Великая Моравия. Тысячелетняя традиция государства и культуры. – Прага, 1963. – С. 60 и др.
94. *Козьма Пращский.* Чешская хроника / Пер. и коммент. Г. Э. Санчука. – М., 1962. – С. 151.
95. *Седов В. В.* Восточные славяне... – С. 95.
96. *ПВЛ.* – Ч. I. – С. 21-22; *Ловмянский Г.* Происхождение славянских государств // ВИ. – 1977. – № 12. – С. 191.
97. *Щапов Я. Н.* Древнерусские княжеские уставы, XI-XV вв. – М., 1976. – С.42 и др.
98. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 168.
99. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества... – С. 305-311.
100. *Левченко М. В.* Очерки ... – С. 82.
101. *Забелин И. Е.* История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Т. 2. – С. 106-138; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 160-173;
102. *Толочко А. П.* Очерки начальной Руси. – Киев-СПб., 2015. – С.2-3.
103. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 136.
104. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. – С. 313-358.
105. *ПВЛ.* – Ч. I. – С.20 (під 883 р.).
106. *Там же.* – С. 20 (під 884 р.).
107. *Там же.* – С.20-21 (під 885 р.).
108. *Тихомиров М. Н.* Вказ. праця. – С. 142-143 та ін.
109. *Венелин Ю. И.* Критические исследования об истории болгар. – М., 1849. – С. 205-217.
110. *Архимандрит Леонид* // Русская старина. – М., 1888. – С. 223.
111. *Успенский Ф.* Две исторические надписи // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1898. – Т. III. – С. 180-194.
112. *Там же.*
113. *Тихомиров М. И.* Вказ. праця. – С. 139.
114. *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 2005. – С. 63, 84, 170; *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. – К., 1997. – Т. 1. – С.194, покажчик – С. 1033.
115. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
116. *Роспонт С.* Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имен) // ВЯ. – М., 1965. – № 3. – С. 3-22.
117. *Там же.* – С. 10, 19 та ін.
118. *Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П.* Власні імена людей: словник-довідник. – К., 2005. – С. 84 та ін.; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
119. *Воронин Н. Н.* «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. – М., Л., 1957. – Т. 13. – С.50-52.

(Продовження в наступному номері)

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of law, Professor,
Dean of the Faculty of Law
«KROK» University*

I. Balykin
*PhD, Docent of the Chamber of the History
and Theory of State and Law,
«KROK» University*

Problems of protection of the rights of the child in the conditions of ATO

The article provides a comprehensive analysis of the protection of the rights of the child in the context of a military conflict. The achievements of European law were taken into account. The development of scientific and theoretical recommendations for the development of legislation on the protection of children's rights in the realities of ATO in Ukraine were made.

Keywords: rights of the child, antiterrorist operation, Ukraine.

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

І.І. Баликін
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Проблеми захисту прав дитини в умовах проведення АТО

У статті здійснено комплексний аналіз захисту прав дитини в умовах проведення воєнного конфлікту з урахуванням здобутків європейського права й розробку на цій основі науково-теоретичних рекомендацій для розвитку законодавства щодо захисту прав дітей у реаліях проведення АТО в Україні.

Ключові слова: права дитини, антитерористична операція, Україна.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

И.И. Балькин
*кандидат исторических наук,
доцент кафедры теории и истории государства и права,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Проблемы защиты прав ребёнка в условиях проведения АТО

В статье осуществлены комплексный анализ защиты прав ребёнка в условиях проведения военного конфликта с учётом достижений европейского права и разработка на этой основе научно-теоретических рекомендаций для развития законодательства по защите прав детей в реалиях проведения АТО в Украине.

Ключевые слова: права ребёнка, антитеррористическая операция, Украина.

Challenge problem

The challenges of this time, including the conduct of hostilities in the Donetsk and Luhansk oblasts, require revision of the procedures for the implementation of the rights of the child in Ukraine, provided for by the UN Convention on the Rights of the Child and current legislation.

The experience of the world community shows that the collapse of families, the disintegration of communities, the destruction of educational systems and medical services invariably accompany any armed conflict. It is particularly acute in the lives and development of children. Under the current conditions, the state must correctly set its priorities, defending not only the territorial integrity, but also protecting the most important thing that we have – children.

It is important to find out the problems associated with the protection of the rights of children affected by armed conflict, hostilities and temporary occupation of the territory of Ukraine, as well as making proposals to improve the legal regulation of these issues.

The armed conflict in the east of the country has sharply worsened the situation in areas where Ukraine has previously made

significant progress (actual abolition of homelessness, development of adoption and foster families, support for mothers and children in difficult living conditions, etc.). It exacerbated problems that have not yet been resolved (the spread of socially dangerous and infectious diseases, the reduction of immunization programs, the intensification of violence against children, the deterioration of access to education services, of health and social sphere). The risk of rising social orphanhood has increased. [1]

Children in the east of Ukraine during military conflict are constantly suffering for four years in a row. According to the UN (UNICEF), 68 children were killed during the hybrid warfare in the Donetsk and Luhansk oblasts, 176 children were injured. Only in the western part of Donetsk oblast more than 160 schools were destroyed, about 50 thousand children are not able to study under normal conditions. Schools, contrary to international standards, are subjected to attacks and are used by the military as barracks, warehouses, etc. According to the UNICEF Children's Fund, the total number of Ukrainians who were forced to leave their homes as a result of the conflict was about 1.5 million

people, over 158 thousand of them were children. In general, about 1.7 million children suffer from the consequences of the military conflict in Ukraine. [2]

A review of recent studies and papers

Scientists of different branches of law worked out general theoretical principles and problems of protection of children's rights in Ukraine, creation of mechanism for their realization. In particular, the mentioned issues were investigated: Y. Shemshuchenko [3, 4], S. Tymchenko [5] and others domestic and foreign scholars. Investigation of the problems of the protection of the rights of the child in conditions of armed conflicts in particular ATO were devoted by L. Volynets [6–9], O. Kochemyrovskya [10], O. Kryvoviaz [11], A. Dakal [12, 13], O. Kudriavtseva [14–19], O. Klymenko [20, 21], N. Stepanenko [22] and others their works.

Remaining challenges

Solving children's problems in armed conflicts is one of the main priorities of the European Union's human rights strategy not only because the children who are currently experiencing deprivation will then determine the future, but also because they have inalienable and unalienated Rights embodied in international and national human rights documents. [23]

Draw the objectives of research

The purpose of this article is a comprehensive analysis of the protection of the rights of the child in the context of a military conflict in the light of the achievements of European law and the development of scientific and theoretical recommendations for the development of legislation on the protection of children's rights in the realities of ATO in Ukraine. It is unconditional in the conditions of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Discussion

Today, the protection of children in Ukraine is complicated. The current legal acts in the field of child protection are designed for peacetime and do not always work

in the present conditions. Ukrainian legislation does not contain provisions that directly affects children affected by armed conflict in Ukraine. In particular, national legislation does not contain norms on the protection of children's lives during military conflicts, including the mandatory evacuation of children from the zone of armed conflict and the surrounding areas, areas of the anti-terrorist operation.

In accordance with the Convention on the Rights of the Child, ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine, Resolution No. 789-XII dated 27.02.91, "every human being is a child until he reaches the age of 18". [24] In our opinion, the rights of the child can be defined as a system of opportunities for the child concerning its harmonious development and growth in certain social, economic and spiritual conditions that meet the requirements of time and space. The protection of the rights of the child is a comprehensive system of measures that are used to ensure the free and proper exercise of its subjective rights, including judicial protection, legislative, economic, organizational, technical and other means and measures, as well as the self-defense of civil rights. In an armed conflict, the rights and freedoms of the child are subject to numerous violations that have special socially dangerous consequences. [25]

The problem of protecting the rights of minors needs to be resolved at both international and national level. The world community has confirmed the desire to protect the rights of minors. The result was documents such as the Geneva Declaration of the Rights of the Child (1924) [26], the Declaration of the Rights of the Child (1959) [27], the Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict (1974) [28], the Convention on the Rights of the Child (1989) [29].

Thus, the first international document outlining the problem of juvenile rights was the Geneva Declaration of 1924. For the first time in the history of humankind was formulated the right of the child to create conditions that ensure its normal physical and mental development. However, this document was

only declarative, and therefore real legal protection was possible through the creation of national law based on the adoption of treaties by states. The first such document was the Universal Declaration of Human Rights, adopted December 10, 1948 by the General Assembly of the United Nations. [30] It was in it that the foundations of the protection of the rights of children were recorded.

On November 20, 1989, the General Assembly of the United Nations adopted and opened for signature the Convention on the Rights of the Child (resolution A/44/736), which was ratified by our state on February 27, 1991. This most consistent and exhaustive document on the rights of the child not only defines the political, economic, social and cultural rights of children under the age of 18, but also proclaims the right of the child to protect it and the obligation to create the necessary conditions for this. By ratifying the Convention, states (including Ukraine) have taken on the responsibility to protect children from discrimination, sexual exploitation, violence and special care for orphans and refugees.

Since the declaration of independence, Ukraine has progressed considerably in improving the regulatory framework aimed at ensuring compliance with the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child. Indeed, today in Ukraine there is a ramified system of normative legal acts that directly establish the legal mechanism for the ensuring, guard and protection of the rights of the child in Ukraine. It should be noted that the mechanism as a whole complies with international standards in the field of children's rights, which are enshrined in the relevant conventions. For example, in Ukraine the child's rights are enshrined at the constitutional level. The Constitution, in particular, proclaims the equality of the rights of children (Articles 24, 52), the protection of childhood (Article 51), the prohibition of violence against the child and its exploitation (Article 52), the right to life (Article 27), protection and assistance to the state of the child, deprived of family environment (Article 52), the right for education (Article 53). [31]

The main provisions of the Convention were reflected in the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood" of March 7, 2001, which defines the protection of childhood in Ukraine as a strategic national priority, and in order to ensure the realization of the rights of the child to life, health care, education, social protection and comprehensive development. It established the basic principles of state policy in this area. [32]

In addition, the rights of the child are highlighted by separate articles of the Family [33], Civil [34], Criminal [35] and Criminal Procedural Codes of Ukraine [36], as well as regulated by such laws as "On Health and Recreation of Children" [37], "On Prevention and Counteraction to Domestic Violence" [38], "On Social Work with Families, children and youth" [39] etc. Various state institutions and ministries are called to be responsible for the observance of the rights of the child in Ukraine. Many efforts are also being made by public organizations working in the field of child rights protection so that every child feels a full member of society. There are now over 400 NGOs working for children and with children in Ukraine. In addition, the institution of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights and the institution of the Commissioner of the President of Ukraine on the Rights of the Child are in place in Ukraine. In 2013, Ukraine first became a member of the European Network of Ombudspersons for Children (ENOC).

History teaches that in times of serious social upheaval children suffer most. This also applies to the current situation in Ukraine. The rapid reform of society, the aggravation of employment problems, the sharp decline in the living standard of most of the population, the negative aspects of continuous commercialization, environmental disadvantages – are far from a complete list of factors that have a detrimental effect on children.

The insecurity of the rights and freedoms of children in the armed conflict in the east of Ukraine is a new, essential challenge for Ukraine. Often children are killed not only because of battles but also due to malnutri-

tion and illnesses caused by or sharpened by a conflict. Children are held as hostages, sexually exploited. Especially striking is the fact that children are often involved in conflict as soldiers.

Involving children in the armed forces and factions can lead to many negative consequences, including physical and psychological injuries. It negatively affects children both in the moment of armed conflict and in their subsequent adult life and is a potential threat of new conflicts in the future. Not mentioning the level of education and medical care in a war or armed conflict.

The main international instruments regulating the security and protection of the rights of children in armed conflict are: the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict (ratified by Ukraine on 23.06.2004) [40], the Rome Statute of the International Criminal Court (ratified by Ukraine on 16.01.2002) [41], the Convention №182 concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labour (ratified by Ukraine on 05.10.2000) [42], 17 UN Security Council Resolutions (adopted since 1999), last I S / RES / 2143 (2014) – issued on March 7, 2014, concerning the protection and rehabilitation of children affected by a military conflict [43]; the Paris commitments to protect children from unlawful recruitment or use by armed forces or armed groups [44]; the Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups (signed by Ukraine in 2007) [45].

The Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child concerning the participation of children in the armed conflicts implies that the participating States are obliged to take “all possible measures to ensure that the servicemen of their armed forces under the age of 18 are not directly involved in military actions”. In addition, the Optional Protocol also obliges participating States to take all possible measures to prevent recruitment and use in military activities of persons who have not reached 18 years of age, armed with groups other than the armed forces of the

state. Such measures shall include the adoption of legal measures necessary to prohibit and criminalize such practices.

It should be emphasized that Ukraine ratified the UN Convention on the Rights of the Child and is a party to the Optional Protocol to this Convention on the involvement of children in armed conflicts, thereby committing itself to take all measures to prevent the involvement of children in hostilities. Consequently, the Optional Protocol is part of national legislation, but it is unclear whether its norms are rules of direct action. National legislation lacks an interpretation of its provisions as there are no rules regulating the situation of children affected by armed conflict in Ukraine.

At present, the Government of Ukraine has taken some steps to bring national legislation into line with the provisions of the Optional Protocol. Thus, Article 30 of the Law of Ukraine “On the Protection of Childhood” explicitly indicates the prohibition in Ukraine of the participation of children in hostilities, armed conflicts, the creation of child paramilitary organizations and formations, propaganda among children of war and violence. In January 2016, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law “On Amendments to Some Laws of Ukraine Concerning the Strengthening of the Protection of Children and Support of Families with Children”, which defines the children affected by the hostilities, and classifies the act of bringing children to military action. The changes made indicate that “a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts is a child who has been injured as a result of hostilities or armed conflict, obtained contusions, injuries, physical, psychological violence, was taken outside Ukraine, was involved in participation in military formations or illegally detained in captivity”. [46]

On April 5, 2017, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Resolution No. 268 “On Approval of the Procedure for Granting the Status of a Child Affected by War and Armed Conflict”, the purpose of which is to affix the relevant authorities to the fact that the child suffered precisely from hostilities and armed

conflict. In the future, in accordance with the requirements of international legislation on the protection of children's rights, a mechanism is planned for a number of social measures and benefits for this category of children. [47]

However, the current legislation has a number of gaps that needed to be removed as soon as possible. For example, international law contains requirements that actions to involve children in military conflicts should be criminalized. Such criminal liability is currently not provided for by Ukrainian legislation, and therefore the Criminal Code of Ukraine does not contain a clear definition of the term "involvement of children in armed forces/groups" and does not recognize the activity of recruiting, engaging and other forms of use of children in armed forces or armed groups. It is worthwhile to note that in international law, the concept of "engaging a child in an armed conflict" is not limited to direct involvement in hostilities, but refers to any use of children by armed forces or groups. Article 149 of the Criminal Code of Ukraine determines the punishment for trafficking in human beings or the commission of another illegal transaction, the object of which is a person, as well as the recruitment, transfer, harboring, transfer or receipt of a person committed for exploitation, which means, in particular, the use in armed conflicts. In addition, this article establishes the responsibility for the implementation of illegal actions against minors and underage. The important point is that the criminal law of Ukraine does not imply the use the application of extra territorial jurisdiction for crimes under the Optional Protocol. In turn, Article 8 of the Criminal Code of Ukraine contains a norm according to which foreigners can be held accountable for the commission of serious crimes and crimes provided by international treaties of Ukraine. [48]

In addition, Ukraine should bring all military codes, manuals, standards, operational procedures and other military documents and directives in accordance with the provisions of the Optional Protocol.

The only mechanism for the evacuation

of children who have parents from the ATO zone in the Donbass is the ongoing awareness raising work among parents about the danger and the need for immediate evacuation.

As for orphans and children deprived of parental care, the state is responsible for their safety. In total, more than 1.5 thousand of such children who were brought up in residential institutions were evacuated from the occupied territories. [49]

The issue of protecting children who moved from the zone of armed conflict and areas of the anti-terrorist operation has also not been resolved. The Law of Ukraine "On the Protection of the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" of October 20, 2014 [50] only partially covers such issues, while its norms are mostly declarative. For example, in Article 9 of the aforementioned Law, among other things, the right of an internally displaced person to create the appropriate conditions for his/her permanent or temporary residence was established. At the same time, such provisions remain without proper provision and display of housing rights in the Housing Code of Ukraine [51] and the Law of Ukraine "On Social Fund Housing" [52].

To some extent, the situation of internally displaced persons is being improved to provide cash support to cover the cost of living and payment of housing and communal services, introduced by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the provision of monthly targeted assistance to persons who move from the temporarily occupied territory of Ukraine and areas of anti-terrorist operation to cover costs for accommodation, including for payment of housing and communal services" from October 1, 2014 № 505. [53] In particular, it is foreseen to provide such monetary aid in size: on a disabled person – 884 UAH, on an efficient person – 442 UAH, for the disabled – subsistence minimum for the persons who have lost their ability to work. At the same time, the total amount of family allowances can not exceed 3000 UAH, for families with disabilities or children with disabilities – 3400 UAH, for a large family – 5000 UAH per month. It should be emphasized that the

Law of Ukraine “On the Guaranteeing of the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons” provides for the provision by the bodies of state executive power, local self-government bodies and private law subjects of the possibility of free temporary residence (subject to payment by the person of the value of communal services) within six months from the time of the registration of the internally displaced person. For large families, disabled people, the term may be continued (paragraph 4 Part 1 of Article 9). However, the conflict in the East of Ukraine is delayed indefinitely. This is the most painful issue for families with children. It is also necessary to draw attention to the fact that a new category of children, which Ukraine has not previously encountered, has emerged – children-combatants with experience of participation in armed conflicts and the use of weapons. There is no reliable data on the number and age of children involved in combat operations in the East of Ukraine, but there is evidence that militants use children to collect intelligence data [54], prepare for participation in hostilities and carry out auxiliary functions. Thus, the need for a legal settlement of a number of issues related to the protection of the rights of children-victims of armed conflict, hostilities in the conduct of the anti-terrorist operation has risen. For example, in 2015, the Committee on Family, Youth Policy, Sports and Tourism of the Verkhovna Rada of Ukraine processed a draft Law of Ukraine “On Ensuring Rights and Guarantees of Children Victims of Armed Conflict, Hostilities, Temporary Occupation of the Territory of Ukraine” [55]. This draft law proposed:

1) to establish at the legislative level the determination of the legal status of children victims of armed conflict, hostilities in the territory of Ukraine;

2) to establish guarantees of observance of rights and legitimate interests of children victims of armed conflict, military actions,

temporary occupation of the territory of Ukraine;

3) to make changes to a number of legislative acts regarding:

- securing the mechanisms for ensuring the rights of children, provided by both national legislation and international acts;

- establishing of a prohibition on the participation of children in hostilities and armed conflicts, the creation of paramilitary organizations and formations, propaganda among children of war and violence;

- establishing criminal responsibility for the recruitment and use of children in armed conflicts.

It is worth noting that the influence of state bodies on militants in the East of Ukraine and their actions on involving children in illegal armed groups is limited, or even impossible. However, the facts of involving children to war on uncontrolled by Government of Ukraine territories should necessarily be fixed by law enforcement agencies. After the end of the conflict, criminal cases must be instituted and properly prosecuted, and the perpetrators are prosecuted.

Conclusions

Thus, the protection of the rights of children affected by hostilities, armed conflicts, the temporary occupation of Ukraine is a new problem that the state should take care of. To do this, it needs the appropriate regulatory framework and organizational support to implement an effective system for protecting such children, providing them with comprehensive material, medical and psychological assistance. The effectiveness of the legal regulation of relations in the field of the protection of the rights of the child in Ukraine is largely dependent on the borrowing of relevant standards in foreign countries, primarily European ones. Protecting each particular child can only be a collaborative effort of all government bodies, including law enforcement agencies.

References

1. Кочемировська О.О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах: Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1660/>

2. Україна Гуманітарна ситуація. Звіт №33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukraine_SitRep_33_-_1_May_2015_Ukr.pdf
3. Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні / [Шемшученко Ю. С. та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – 85 с.
4. Лінник Н.В. Європейська Соціальна Хартія на захисті прав дітей // Часопис Київського університету права : український науково-теоретичний часопис / Київський ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; голов. ред.: Шемшученко Ю.С. ; редкол.: Андрійко О.Ф., Батанов О.В., Горбатенко В.П. [та ін.]. – Київ, 2016. – № 3. – С. 38-41.
5. Актуальні проблеми теорії держави та права: Навч. посібник / С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша та ін. – К.: КНТ, 2007. – Ч. 1. – 288 с.
6. Державна доповідь “Про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 року). Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець [та ін.]; голова ред. кол. І. Н. Федоренко. – Офіц. вид. – К.: [б.в.], 2000. – 138 с.
7. Захист прав дитини в Україні : підсумки діяльності у 2013 р. Уповноваж. Президента України з прав дитини Ю. О. Павленка / Адмін. Президента України, Уповноваж. Президента України з прав дитини ; [заг. ред. Павленко Ю. О. ; підгот.: Волинець Л. С. та ін.]. – Київ : Дорадо-Друк, 2014. – 187 с.
8. Павленко Ю. О. Захист прав дитини: підсумки першого року діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини Юрія Павленка (серпень 2011 – серпень 2012) . – / [Павленко Ю. О.]. – Волинець, Л. С. Аналітичний звіт за результатами дослідження у межах проекту “Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності” / [О. М. Балакірєва та ін. ; ред. І. М. Ілляш] / Адміністрація Президента України, Уповноважений Президента України з прав дитини. – К.: [б. в.], 2012. – 56+155 с.
9. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посібник / Л. С. Волинець [та ін.]; ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна ; Державна соціальна служба для сім’ї, дітей та молоді, Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда – Україна”. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 395 с.
10. Кочемировська О.О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах: Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1660/>
11. Кривов’яз О. В. Захист прав дитини в умовах збройного конфлікту / О. В. Кривов’яз // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2017. – №27. – С. 80-85.
12. Дакал А.В. Державна політика у сфері захисту прав дітей: принципи, завдання та засоби реалізації // Державне управління та місцеве самоврядування : збірник наукових праць / Нац. акад. держ. управління при Президенті України ; Дніпропетр. регіональний ін-т держ. управління. – Дніпро, 2016. – Вип. 3 (30). – С. 59-65.
13. Дакал А.В. Державна політика щодо захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України / Національна академія державного управління при Президенті України. – Київ, 2016. – Вип. 2. – С. 225-242.
14. Кудрявцева О. Конституційні та інституційні засади захисту прав дитини в Україні та Польщі: порівняльно-правовий аналіз // Історико-правовий часопис : науковий журнал / М-во освіти і науки України ; Східноєвропейський нац. ун-т ім. Л. Українки ; Редкол.: М.М. Яцишин, О.Н. Ярмиш, І.Б. Усенко [та ін.]. – Луцьк, 2016. – № 2 (8). – С. 58-62.
15. Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Кудрявцева Олена Миколаївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.
16. Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : [монографія] / Олена Кудрявцева. – Київ : Арт Економі, 2015. – 265 с.
17. Кудрявцева О.М. Генезис і перспективи утвердження та захисту конституційних прав і свобод дитини в Україні // Наше право : науково-практичний журнал / Харк. нац. ун-т внутрішніх справ ; Кримінологічна асоціація України ; Київський міжнар ун-т; МАУП; Західно-регіональна асоціація клубів ЮНЕСКО. – Дрогобич, 2015. – № 2.
18. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Кудрявцева Олена Миколаївна ; М-во освіти і науки, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.

19. Кудрявцева О.М. Міжнародний аспект нормативно-правового забезпечення конституційних прав дитини в Україні / О.М. Кудрявцева // Право України. – 2013. – №5. – С. 390-397.
20. Клименко О. Ю. Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : [монографія] / О. Ю. Клименко. – Харків : Бровін О. В., 2015. – 398 с.
21. Клименко О. Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 / Клименко Олена Юріївна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 36 с.
22. Француз А. Й., Степаненко Н. В. Дотримання прав дитини в зоні військового конфлікту / А. Й. Француз, Н. В. Степаненко // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2017. – №29. – С. 5-13.
23. Руководство ЕС по проблеме детей в вооруженных конфликтах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/pdfid/5512c43f6.pdf>
24. Конвенція про права дитини (995_021) // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
25. Кривов'яз О. В. Захист прав дитини в умовах збройного конфлікту / О. В. Кривов'яз // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2017. – №27. – С. 81.
26. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года (995_151, 995_152, 995_153, 995_154) и Дополнительные протоколы (995_199, 995_200) к ним. – 2-е изд., испр. – М.: Международный Комитет Красного Креста, 2001. – 344 с. – С. 149-331.
27. Декларація прав дитини // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384
28. Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_317
29. Конвенція про права дитини // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
30. Загальна декларація прав людини (рос/укр) // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
31. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р (зі змінами) // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
32. Закон України «Про охорону дитинства» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
33. Сімейний кодекс України // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
34. Цивільний кодекс України // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
35. Кримінальний кодекс України // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
36. Кримінальний процесуальний кодекс України // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
37. Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-17>
38. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>
39. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
40. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (укр/рос) // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_795
41. Римський статут міжнародного кримінального суду // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588

42. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182 // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_166

43. Resolution 2143 (2014) Adopted by the Security Council at its 7129th meeting, on 7 March 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7b65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7d/s_res_2143.pdf

44. The Paris commitments to protect children from unlawful recruitment or use by armed forces or armed groups [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/pariscommitments_en.pdf

45. The Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unicef.org/emerg/files/ParisPrinciples310107English.pdf>

46. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19?fi nd=1&text=%E7%E0%EB%F3%F7%E5%ED%ED%FF#w11>

47. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-p>

48. Кримінальний кодекс України // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

49. Питання дітей із зони АТО потребують негайного вирішення / Президент України Петро Порошенко; Адміністрація Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.president.gov.ua/news/pitannya-ditej-iz-zoni-ato-potrebuyut-negajnogo-virishennya-34588>

50. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

51. Житловий Кодекс Української РСР // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>

52. Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15>

53. Постанова Кабінету Міністрів України «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-p>

54. Миколок О. Війна – це найбрутальніше порушення прав дитини [Електронний ресурс] / О. Миколок // День. – 2014. – 57. – Режим доступу <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/viyna-se-naubratalnishe-porushennya-prav-ditini>

55. Проект Закону про забезпечення права та гарантій дітей-жертв збройного конфлікту, воєнних дій, тимчасової окупації території України // ВР України офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54062

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine
Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law,
«KROK» University*

M. Liashchenko
*Graduate Student,
«KROK» University*

Countering Corruption: The Experience of the United Arab (part 1)

The article examines the experience of combating corruption in the United Arab Emirates on the background of socio-economic transformations that took place in that country during the years 1971-2017.

Keywords: *corruption, fight against corruption in the United Arab Emirates, anti-corruption legislation, bribery, nepotism.*

А.Й. Француз
*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*
М.М. Лященко
*здобувачка вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Протидія корупції: досвід Об'єднаних Арабських Еміратів (частина 1)

У статті досліджено досвід боротьби з корупцією в Об'єднаних Арабських Еміратах на тлі соціально-економічних перетворень, що відбулися в цій країні протягом 1971-2017 років.

Ключові слова: *корупція, боротьба з корупцією в ОАЕ, антикорупційне законодавство, хабарництво, непотизм.*

А.И. Француз
Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

М.М. Лященко
соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Противодействие коррупции: опыт Объединенных Арабских Эмиратов (Часть 1)

В статье исследован опыт борьбы с коррупцией в Объединенных Арабских Эмиратах на фоне социально-экономических преобразований, которые произошли в этой стране в течение 1971-2017 годов.

Ключевые слова: коррупция, борьба с коррупцией в ОАЭ, антикоррупционное законодательство, взяточничество, nepotизм.

Challenge problem

Although there is no such country or political system where corruption is completely absent, successful experience in combating this negative phenomenon, and creation of modern mechanisms to prevent and eradicate corruption are some of the main features of developed democracies or countries trying to get closer to them. The United Arab Emirates in particular demonstrate successful anti-corruption fight in the last decade, but still scientific community for various reasons is not interested to study this experience in Ukraine. In general, research of Ukrainian scholars is limited to studying of the anti-corruption experience of countries which are geographically or historically closer to Ukraine, although the output data of the anti-corruption struggle in the UAE had many similarities with the current situation in Ukraine (economic backwardness at the time of the state's establishment, eastern traditions of nepotism and debauchery, strong centralization of power, etc.), with an increase of anti-corruption processes in Ukraine, studying of the successful UAE experience in this area become more relevant than ever.

A review of recent studies and papers

To cover the topic, articles and reports of international organizations such as Transparency International [1], the GAN Business Anti-Corruption Portal [2], World Economic Forum [3], Freedom House [4], Bureau of Democracy, Human Rights and Labor [5] and others were studied, analyzed and summarized; World Bank and UN commissions' data was used, as well as local and foreign press reports. In assessment of the provisions of local anti-corruption legislation, UAE federal laws and laws of individual emirates were reviewed.

Remaining challenges

The phenomenon of rapid economic growth of the UAE has been sufficiently studied by scientists, however anti-corruption component of the country's transformation process needs further research. The article attempts to fill this gap.

Draw the objectives of research

The article highlights the path that UAE has been undergoing for half a century in order to transform the country from the union of feudal tribes to a modern economically

developed nation, which has made significant progress in overcoming corruption and having zero tolerance for corrupt practices in society. Legal mechanisms for successful prevention of corruption and penalties for corruption-related offenses in traditional society were examined, including those that regulate activity of numerous foreign investors on the territory of the country in order to prevent them from corruption.

Discussion

The phenomenon of corruption is inseparable from any society; it exists and is evident in non-industrialized Third World countries, as well as developed democratic countries with a free post-industrial economy. The difference lies only in the scale, nature and dynamics of corruption in each country, degree of its impact on economic, political, legal and other social processes, ability of the nation to fight and overcome corruption in its society.

By example of Ukraine it can be said that corruption hinders the evolution of the administrative, political and legal systems of the country, making it impossible to bring it closer to nations with advanced standards of living. The absence of effective controls to combat corruption, spread of corruption-related risks to nearly all spheres of public life, and the loyal attitude of a portion of citizens to this phenomenon leads to the fact that corrupt relations are progressively replacing the legal, ethical relations between people, with anomalies gradually turning into the normal behavior, making it impossible to carry out reforms.

At the same time, this phenomenon is not the final verdict for a society, with an expert use of anti-corruption mechanisms, with presence of political will and systematic fight against any corruption manifestations, the country is gradually cured of this disgraceful achievement of a civilized society. Significant progress in such transformation is demonstrated through the data of «Transparency International», an international non-governmental organization that fights against corruption and analyses its level.

For example, over the past 10 years the spread of corruption in Ukraine has been in-

creasing, as a result of which, according to international researchers, our country's CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX (CPI) rating has dropped from 99 (in 2006) to 130 (in 2017), standing alongside Iran, Myanmar, Sierra Leone and the Gambia. [6].

At the same time, the UAE is gradually, but steadily rising with its rank of CPI, seeking to take the leading positions among the developed countries of the world (31st place in 2006 and 21st place in 2017) [7]. In the latest CPI rating, the UAE shares a place with Estonia, nearby such advanced countries as the US (16th place), Ireland (19th place), Japan (20th place) and France (23rd place). This indicates the successful, systematic and committed fight of the government of the United Arab Emirates with the manifestations of corruption in the country. So, the experience of the UAE, a country that in the 1970s used to be economically, mentally and legally at least in the nineteenth century, and now, in just over 40 years of independence and reforms, is ranked 33rd in the world's GDP breaking the national cultural stereotypes, including in relation to corruption in society – such experience deserves attention and research.

It is impossible to fully understand achievements of the UAE in anti-corruption fight without brief excursion into the history of the country and without measuring the scale of economic changes which transformed it into the most affluent country in the Middle East in less than half-century.

United Arab Emirates is a federation of seven emirates, each representing an absolute monarchy: Abu Dhabi, Dubai, Sharjah, Ajman, Fujairah, Ras al-Khaimah and Umm al-Quwain with Abu Dhabi as its capital. In its present form, the UAE was formed in 1971 on part of the territories which at that time were called the «Trucial States of the Persian Gulf» and were part of the Omani contingent under the British protectorate. Until the 50's of the last century, the emirates used to be disparate territories where dozens of nomadic tribes lived in state of the Middle Ages.

In 1968, there was a problem of protection against external threats on the territories east of Suez, since the British, who guarded these

territories for more than 170 years from external threats, left them. Therefore, to avoid occupation by stronger neighbors, ruler of Emirate of Dubai offered other emirates to create a union. The task was not simple, because the region's uniqueness was that all the tribes had a mixed structure of society, different levels of development, cultural differences, and, moreover, ruthless resistance was carried out by the ruling elites of some tribes in order to keep own control, while others were skeptical concerning the success of the regarded plan. In spite of all, a compromise was reached and in 1971 United Arab Emirates was founded consisting of six emirates, and the seventh-Ras al-Khaimah, joined in 1972. Sheikh Zayed became president of the newly formed state.

Sheikh Zayed was an outstanding personality; he knew well the needs of his people and had ambitious plans to transform the newly formed state from the association of feudal tribes into a modern country. The history kept an interesting fact about the huge bribe of \$ 42 million, which he was offered to refuse from the armed fight for the oasis of Al-Buriyah by the Saudis, and which he rejected. [8, c.129].

For decades, when creating a country in the desert, Sheikh Zayed put interests of the UAE citizens on a first place, naming the ethnic residents of the Emirates “the main resource of the country and the bulwark of civilization.” He said: “Wealth is not money. Wealth lies in men. This is where true power is, the power we value. This is what has convinced us to direct all our resources into building the individual, and to using the wealth which God has provided us in the service of the nation.” [9].

Zayed knew well the needs of his people and cared about their well-being above all, and as a result he gained his people's trust and support for authority's actions. “The Ruler should not have a wall which separates him from his people.” [10]. Due to a balanced and socially oriented policy, he was very popular and deeply respected by other citizens. As president of the UAE, Zayed was re-elected six times and ruled for 33 years un-

til his death at the age of 86. After his death in 2004, he left a country that had prospered from the country of twentieth century to the country of nineteenth century, from complete lack of electricity, water supply, and technology to advanced technologies. Zaid, being the Father of the Nation, created what the UAE is proud of today: well-being of citizens, weight at the international political arena, developed economy and security – something that was built on bare sand from scratch literally for several decades.

Thus the modern political and social system of the UAE still continues to preserve some of the traditional values typical for the Middle-Eastern nations, combining them with the elements of political structures of the modern world. Sheikhs carry out a double and sometimes contradictory role – they try to be both “up-to-date” rulers and protect historical and cultural heritage of the UAE at the same time. At the apex of the emirate-level governments there are private offices and courts of the seven rulers of both the rulers and crown princes. A hereditary dynastic family rule has local jurisdictional control over the state apparatus of separate emirates, as well as at the national level. In other words, politically, the UAE remains an authoritarian country with an absolute monarchy, which encompasses an (soft) autocratic rule, with the evolving idea of further development, flexible and efficient system of state apparatus, with active involvement in operation of the market and pragmatic (not ideological) approach to development which is reliant on the effectiveness of market mechanisms. Given that out of 9.7 million people, the UAE's native population makes up only 12% of it, the effectiveness and efficiency of public administration mechanisms is of supreme importance for this country.

The effectiveness of the management of the country's economy is demonstrated by the fact that from the moment of its independence in 1971 to the present day, economy of the UAE has grown by almost 231 times. An important financial basis for the rapid growth of economy was, of course, oil production, in terms of the volume of oil reserves, making

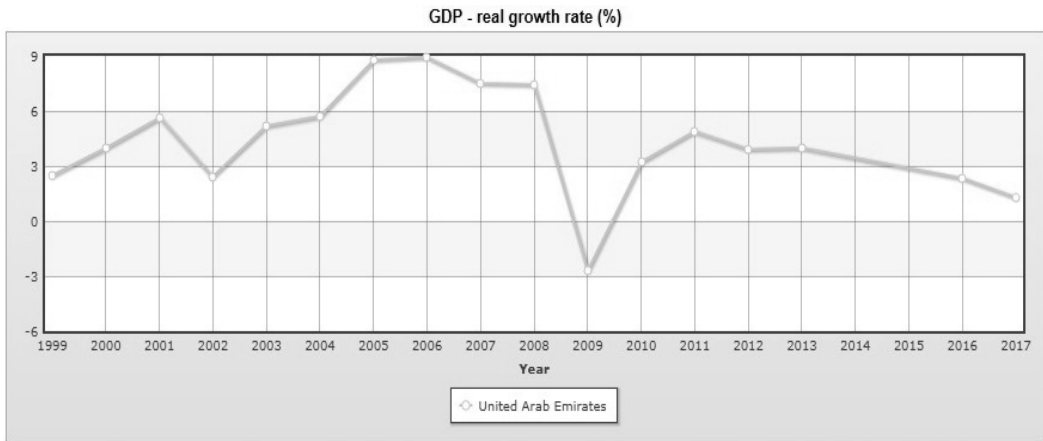
it to the 5-6 places in the world ranking. Oil extraction in the UAE began in the late 50s of last century, which, given the rise in oil prices in 1973, led to a significant economic growth and offered significant investment opportunities for both foreign and local businesses. In 1980-2000 the average annual GDP growth rate in the country was almost 2.4%, and in the first decade of the new century it was already 3.7% (Figure 1).

It should be noted that in the 60s of the 20th century, the main income from oil exports alone was received by the families of rulers of certain emirates, but over time equitable distribution of oil profits among citizens was done. The main instrument of such a distribution was the elimination of taxes, which also included delivery of social services and other benefits. Such state “distribution” provides an economic basis for maintaining the neo-patrimonial state structure.

However, oil reserves in the UAE are small in absolute and also relative terms and moreover, are expensive for mining, which made the rulers depend on other prevailing advantages of the UAE in order to create a developed and stable economy before oil deposits are exhausted. To this end, the

UAE authorities decided to gradually take the course of reducing the dependence of the state’s economy on hydrocarbon production (Figure 2), by choosing the so-called “ABS model” (attraction, branding, state) under the control and leadership of the state. The model implies the harmonious development of various sectors of economy and financial markets, creation of a transparent and attractive investment climate (low tax rates or the absence of taxes at all), legislative safeguards for saving investment and ensuring a low level of crime in the state.

The fairness of the chosen path was recognized by the events of a global crisis of 2008-2009, and especially the fall in oil prices, which started in 2015. Although government of the country was forced to cut costs, in particular for some social programs, introduction of excise taxes on certain types of goods and to imposition of VAT from January 1, 2018, further diversification of the economy, development of its separate industries (in particular, tourism, real estate, manufacturing and agriculture) along with improvement of the investment climate through introduction of modern management methods, give hope for the insignificance of crisis losses.

Country	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2016	2017
United Arab Emirates	2.5	4	5.6	2.4	5.2	5.7	8.8	8.9	7.5	7.4	-2.7	3.2	4.9	3.9	4	2.3	1.3

Definition of GDP - real growth rate: This entry gives GDP growth on an annual basis adjusted for inflation and expressed as a percent. The growth rates are year-over-year, and not compounded.

Figure 1

Source: IndexMundi [11]

The dependence of the UAE economy on oil production

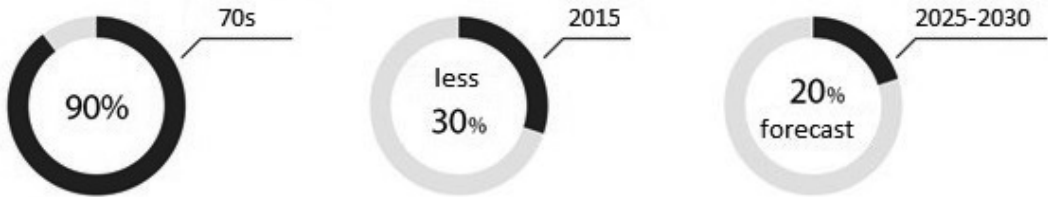

Figure 2

Source: Worldbank [12]

The government's economic and social policies are organically correlated with its anti-corruption aspirations, which were clearly outlined by the UAE Attorney-General of the Emirates in 2008, who expressed suspicion of financial malpractices by high-level managers of well-known companies: "The fight against corruption is one of the main priorities of our government," the state prosecutor said, "the Dubai government has created an ideal environment for the business in the emirate, supported by an appropriate legal structure based on best international experiences... Hence it is committed to openness and a clear policy in this direction. According to the guidelines of the manual, everyone who is accused of bribery, corruption or use of his/her official position for personal gain will be subject to the strictest penalties" [13].

It should be noted that while studying, analyzing and highlighting the manifestations of corruption in the UAE, the customs and traditions of the Middle-Eastern countries, the religious laws of Sharia play an important role and complicate the study of an anti-corruption subject: the lack of full transparency in political and economic life of the country, primarily for an outside observer who does not have access to information about making of the specific executive decisions of any level; controlled access to statistics on number of sentences for corruption offenses; limited communication with local media officials. Therefore, in assessment of the level of corruption in the UAE, researchers rely on official reports, indirect evidence and analysis of open sources.

A significant obstacle which obscures the

analysis of levels and specifics of corruption in the UAE, is also a lack of anti-corruption legislation in our usual sense. Anticorruption laws and restrictions can be found in numerous pieces of legislation, from the UAE Penal Code (Federal Law No. 3 of 1987) [14] to various codes of conduct that set standards of business practice, etc. Taking into account the preventive nature of the fight against corruption in the country, such approach not only complicates the analysis of anti-corruption measures, but also puts additional risks on activities of foreign companies and individuals in the UAE, which, due to lack of knowledge of the particulars of local legislation, are at risk of substantial fines or even imprisonment.

It is very important for foreigners who work or just reside in the UAE to be aware of the seriousness of the country's intentions to overcome corruption, as evidenced in particular by the fact that the struggle against this disgrace is attributed to the country under authority of the UAE National Supreme Security Council (established in 2006 year) and equates to the severity of terrorism. A large-scale discussion of problems of combating corruption in the financial sphere (thefts of budget funds, money laundering, bribes among high-ranking officials, etc.) in the world in general and among the Gulf countries in particular has forced the UAE leadership to ratify The United Nations Convention against Corruption in 2006.

In order to implement a strategic anti-corruption policy, a number of initiatives and steps have been taken by the authorities, such as:

1. The decision to create an Anti-Corruption

tion Unit to fight against corruption is considered one of the main foundations that will help limit the possibilities of dishonest citizens to have a negative impact on further development of the country. The main tasks of this body are:

- Ensuring effective, economic and ethical management of community objects, resources and funds;
- Ensure the accuracy of financial statements and compliance with relevant laws, rules, regulations and management guidelines in practice of public entities;
- Promoting accountability and transparency in activities of all public bodies;
- Investigation of the facts of financial irregularities and corruption;
- Identification of gaps in legislation and internal audit instructions;
- Audit of government's consolidated financial statements and financial statements of the entities.

2. Establishment of The Dubai Economic Security Center (DESC) in 2016 in accordance with Dubai Law No. 4 of 2016 [15]. DESC is a public authority which jurisdiction extends to public and private sectors of Dubai.

The DESC mandate includes but is not limited to fight against corruption, fraud, bribery, theft and money laundering, terrorist financing and other crimes that may be committed by individuals or organizations that fall under the jurisdiction of DESC. In fight against corruption, DESC can use "all available means" to oversee, investigate and collect information, audit, detect crimes and participate in information exchange.

3. In the UAE and, in particular, the emirate of Dubai, an "Intelligent Government Plan" project has been adopted, which will turn all government services into e-services. It should also help to narrow the sector and reduce chances of small-scale corruption crimes.

4. The UAE has the least complex rules for tax regulation in the region, greatly reducing the cost and corruption risks for companies when they register and operate in the country.

5. The procedures for obtaining operation licenses are simple and accessible to all emirates.

6. Legislation on combating corruption, battling money laundering and fraud is applied regularly, thus providing a strong preventive effect on potential unlawful activities.

7. Amendments to the Penal Code were made in 2016 clearly demonstrate intolerance of the lawmaker regarding any manifestation of bribery or unlawful appropriation of public funds. UAE being a business center supports policy of zero tolerance for any damage to public funds or property.

Strategically, anti-corruption measures in the UAE are aimed to prevent corruption in conjunction with disciplinary functions when it is detected, namely: clear, transparent and comprehensible economic legislation; detailed public services regulation which includes rights and duties of civil servants; preventive regulation, the main factor of which is unavoidability of punishment, and, finally, strict criminal law in respect of lawbreakers. That is, UAE legislation is focused first of all on combating corruption as a negative phenomenon, and not on fight with corruptio-

nists. The anticorruption efforts of the government led to a number of highly professional criminal prosecutions and prominent convictions that have contributed to strengthening public confidence in authorities, demonstrated transparency in actions of the country and law enforcement agencies, and clearly demonstrated the effectiveness of principle of inevitability of punishment for committed crimes, regardless of official's level. One of the most productive investigations conducted within anticorruption efforts of Dubai was the prosecution of Tamweel, one of the largest real estate developers in the Middle East.

– In August 2008, the Dubai Public Prosecution Office reported that the Emirate's police were investigating a case against the former executive director and head of the investment department for breach of laws. By May 10, 2010, authorities arrested four Tamweel executives and found them guilty of a group crime. Adel al-Shirawi, executive director of

Tamweel, was found guilty of obtaining a bribe for selfish motives. He was sentenced to 3 years in jail and was fined. Deputy of Al-Shivawi – Abdullah Nasser also received a three-year term. Fares Khaltoum, former head of the Tamweel Investment Division, received an annual term just as Saad Abdul-Razak, a member of the Board of Directors. Both of them were found guilty of wasting money. [16].

– The UAE Government effectively cooperates with anti-corruption authorities of other countries in cases of corruption:

– So, in September 2016, at the Saudi airport, a former executive director of the Emirate Investment Administration (RAKIA), Khater Massaad (citizen of Lebanon and Switzerland), was arrested on the basis of a judicial decision of the emirate of Ras al Khaimah, who for 5 years was responsible for the efficiency of investment funds abroad. The court found him guilty of stealing \$ 1.5 billion of public funds from the OAU in the exercise of his powers. Also, the prosecutor's office is preparing to bring Massa'd accusations of fraud and the injection of state funds into investment projects without proper legal expertise, in particular, the implementation of the project of a seaport in Georgia. [17].

– In September 2016, at Saudi airport, a former executive director of the Emirate's Investment Authority (RAKIA), Khater Massaad (citizen of Lebanon and Switzerland), was arrested on the basis of a judicial decision of the emirate of Ras al Khaimah, who was responsible for the efficiency of investment funds abroad during the period of 5 years. The court found him guilty of stealing \$ 1.5 billion of public funds from the UAE in the exercise of his powers. Furthermore, the prosecutor's office is preparing to accuse Massa of fraud and injection of public money into investment projects without proper legal expertise, in particular, implementation of the project of a seaport in Georgia. [17].

– In the continuation of this case the London High Court blocked accounts in the amount of 42.5 million of three companies of Gel Mikadze, a lawyer, businessman, deputy of the Georgian Parliament and “partner” of

Khater Massaad. He was accused of abuse of office in the process of implementation of the investment projects of the emirate Ras Al-Khayma in Georgia. In particular, in collaboration with Khater Massada, he transferred investment funds of the Emirate to the accounts of his own companies. [18].

The anti-corruption efforts of authorities are also aimed to overcome the traditional middle-eastern mentality, according to which corruption is not considered something that should be subject to condemnation and punishment. Not least this is enabled by rather harsh provisions of the UAE Penal Code, which provides for criminal liability for active and passive bribery offences, embezzlement and abuse of functions. Legislation on the fight against corruption and fraud works very effectively here, which, combined with preventive measures, allows to successfully eliminate corruption at the domestic level, among masses and middle-level public administration, and to create practically zero tolerance for bribe-makers and corruptionists in society. As a consequence, there is a very low risk of corruption in public procurement in the United Arab Emirates, the country offers a business-friendly environment where the burden of state regulation is low and public services are provided quickly and efficiently. Cases of petty corruption, in general, are unusual, and there is no evidence that corrupt acts of civil servants are a systemic problem.

Here are some examples from the press reports of the late 2016-2017 that confirm that the struggle to overcome corruption in the UAE is a systemic phenomenon rather than a short-term campaign:

– “A woman of Arab descent, who failed driver license test several times, offered chocolate sweets and 500 dirhams (\$ 136) as a bribe to the worker of Sharjah Traffic Department of Emirate's police. According to articles 237 and 238 of the Federal Penal Code, she was sentenced to six months in prison, was given a fine of 5 thousand dirhams (\$ 1.36 thousand) and was deported. The representative of the police service informed the incident of bribery, since attainment of a bribe

is against rules of labor ethics. According to Art. 237 of the Federal Penal Code, any offer of a bribe made to a public official or a civil servant, even if he or she has not accepted it, shall be punished with imprisonment. In Art. 238 it is highlighted that the offender must be fined at least 1,000 dirhams (\$ 272) for such an offense” [19].

– A 35-year-old UAE resident and police officer, was accused of receiving a bribe of \$ 30,000 dirhams (\$ 8.1 thousand) from the UAE emigration law violators to abolish the overdue fines of 445,000 dirhams (\$ 121.1 thousand). The policeman tried to give four Bangladeshi citizens, two Indians and three Pakistani citizens the right to unimpeded departure from the country, who are now also accused of giving bribes to a public officer, while another person is accused of mediation between bribe-givers and the police in exchange for a reward of 500 dirhams (\$ 136) [20].

– In August 30, 2017 policeman who had to send a detained Indian citizen to the police station did not do it, but agreed with relatives of the detainee on his release for a bribe of 3,000 dirhams (\$ 816). The fact was discovered due to appeal by a released Indian to the police with a statement of extortion of a bribe. After that, he was detained again, and a policeman admitted to committing a crime was dismissed from work and imposed a fine of 3,000 dirhams [21].

– In October 2016, seven people of different nationalities appeared in the first instance court for an attempt to give a bribe of 600 thousand dirhams (\$ 163.3 thousand) to

a customs inspector at the Jebel Ali port in Dubai. A bribe was offered to assist in clearance of containers for the import of goods from India which were prohibited in the UAE. Upon receipt of a bribe from intermediaries, the customs inspector pretended to accept it, and informed about the incident to his management and to the police. Although the lawsuit continues, all detainees involved in fraud and who attempted bribery are threatened with long terms of imprisonment, huge sums of fines and extradition of the foreigners, even though the act of giving a bribe did not take place [22].

The next section will address some provisions of the UAE anti-corruption laws, the most common types of corruption offenses committed in the UAE and penalties for these offences.

Conclusion

Corruption in modern conditions became a threat to a national security, economy and constitutional structure of any country; it affects various aspects of public life: economy, politics, governance, social and legal spheres, public awareness and international relations. Experience of combating corruption in the United Arab Emirates, is not only interesting, but can also be useful. Based on the analysis, including of the anti-corruption legislation of the UAE, especially in terms of preventive measures, it is possible to identify ways to improve legal mechanisms for combating corruption in Ukraine and make relevant proposals to improve Ukrainian anti-corruption legislation.

References

1. Transparency International [Online resource]: <https://www.transparency.org/cpi2015#results-table>
2. Business Anti-Corruption Portal (GAN Platform): <https://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/united-arab-emirates>
3. World Economic Forum: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/>
4. Freedom House: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2015#.Wpf6uo-0PIW>
5. Bureau of Democracy, Human Rights and Labor: <https://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm#wrapper>
6. Transparency International [Online resource]: <https://www.transparency.org/cpi2015#results-table>
7. Online magazine «The Guardian» [Online resource]: <https://www.theguardian.com/news/datablog/2011/dec/01/corruption-index-2011-transparency-international#data>

8. Michael Cameron Dempsey “Castles in the Sand: A City Planner in Abu Dhabi” , Jefferson, NC: McFarland & Co. 2014, C.210 pages).
9. Malik Al Ash-Shaykh, “14 Sheikh Zayed quotes that will make you proud to live in the UAE”: <https://stepfeed.com/14-sheikh-zayed-quotes-that-will-make-you-proud-to-live-in-the-uae-1818>
10. “Gulf News”, Online magazine, published on October 31,2005: <http://gulfnews.com/news/uae/general/shaikh-zayed-in-quotes-1.306268>
11. IndexMundi, [Online database]: <https://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=tc&v=66>
12. The World Bank, [Online database]: <http://www.doingbusiness.org/>
13. Sergey Tokarev, «Russian Emirates», [Online resource]: publication of August 18, 2008: <https://russianemirates.com/news/uae-news/v-dubae-1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34/>
14. Judicial Department, Abu Dhabi; [Online resource]: <https://www.adjd.gov.ae/sites/Authoring/AR/ELibrary%20Books/E-Library/PDFs/Penal%20Code.pdf>
15. Emirates Authority for Standardization and Metrology (ESMA), [Online resource]: <http://www.esma.gov.ae/en-us/ESMA/Pages/Laws-and-Legislations.aspx>
16. Tamara Walid, “Dubai Tamweel execs get jail terms in corruption probe”, “Reuters”, [Online resource]: published on May 30, 2010: <https://www.reuters.com/article/us-tamweel-jail/dubai-tamweel-exec-s-get-jail-terms-in-corruption-probe-idUSTRE64T0OP20100530>
17. Sean Cronin, “The pursuit of Khater Massaad, the tile tycoon of RAK”, “The National”, [Online resource]: published on September 22, 2016: <https://www.thenational.ae/business/the-pursuit-of-khater-massaad-the-tile-tycoon-of-rak-1.227738>
18. Paul Peachey, “UK courts issue freeze order on businesses accused of embezzling Rakia”, “The National”, [Online resource]: published on July 19, 2017 <https://www.thenational.ae/business/uk-courts-issue-freeze-order-on-businesses-accused-of-embezzling-rakia-1.610478>
19. Amira Agarib, “Woman gets jail for offering bribe to pass driving test in UAE”; “Khaleej Times”, [Online resource]: published on January 15, 2018: <https://www.khaleejtimes.com/nation/sharjah/woman-gets-jail-for-offering-bribe-to-pass-driving-test-in-sharjah>
20. Salam Al Amir, “Policeman took Dh30,000 bribe to cancel hundreds of thousands in overstay fines”, “The National” [Online resource]: published on January 17, 2017: <https://www.thenational.ae/uae/policeman-took-dh30-000-bribe-to-cancel-hundreds-of-thousands-in-overstay-fines-1.62280>
21. Marie Nammour , “Cop gets jail for releasing detainee for Dh3,000 ‘bribe’, “Khaleej Times” [Online resource]: published on October 11, 2016: <https://www.khaleejtimes.com/nation/crime/cop-gets-jail-for-releasing-detainee-for-dh3000-bribe>
22. Marie Nammour , “Dubai official offered Dh600,000 to release sandalwood containers”; “Khaleej Times” c published on September 4, 2016: <https://www.khaleejtimes.com/dubai-official-offered-dh600000-to-release-seized-sandalwood-containers>
23. Chibli Mallat, Introduction to Middle Eastern Law, Published in the United States by Oxford University Press Inc., New York 2007
24. Janice Goldstraw-White, Martin Gill “Tackling bribery and corruption in the Middle East: perspectives from the front line” Journal of Financial Crime, Vol. 23 Issue: 4, pp.843-854
25. Khalifa Rashid Al Shaali and Neil Kibble “Policing and Police Accountability in the UAE: The Case for Reform” pp. 272-303/ Source: Arab Law Quarterly [2000] // Kluwer Law International. Printed in the Netherlands.
26. “MEASURES AGAINST CORRUPTIBILITY, GIFTS AND GRATIFICATION ± ‘BRIBERY’ IN THE MIDDLE EAST” p. 363-364/ Source: Arab Law Quarterly [2000] // Kluwer Law International. Printed in the Netherlands.
27. Robertson, Geoffrey. Crimes against humanity : the struggle for global justice / Geoffrey Robertson., London : Penguin, 2012., 959 p.
28. The International Lawyer, Vol. 42, No. 2, INTERNATIONAL LEGAL DEVELOPMENTS IN REVIEW: 2007 (SUMMER 2008), pp. 1047-1082// Published by: American Bar Association
29. Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law 16 (2010-2011): / Philip Punwar; Maria Musika, The United Arab Emirates (UAE), 16 Y.B. Islamic & Middle E. L. pp. 229-236

Д.І. Ткач
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Становлення Конституційного суду в Угорщині (частина друга)

У статті аналізується угорський досвід розбудови правової держави новітньої доби. Показано, яким чином в Угорщині стверджується на практиці принцип рівноправності, забезпечується скорочення розриву між проголошеними в Конституції правами і свободами особи, а також закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод та повсякденною практикою їх реалізації і захисту. Зазначено, що паралельно зі змінами в Конституції країни було створено Конституційний суд, який діяв незалежно від Державних зборів та уряду.

Ключові слова: Угорщина, Конституція, Конституційний суд, розбудова правової держави, забезпечення прав і свобод громадян.

Д.И. Ткач
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Становление Конституционного суда в Венгрии (часть вторая)

В статье анализируется венгерский опыт развития правового государства новейшей эпохи. Показано, каким образом в Венгрии утверждается на практике принцип равноправия, обеспечивается сокращение разрыва между провозглашенными в Конституции правами и свободами человека, а также закрепленными в ней гарантиями этих прав и свобод и повседневной практикой их реализации и защиты. Подчеркнуто, что параллельно с изменениями в Конституции страны был создан Конституционный суд, действующий независимо от Государственного собрания и правительства.

Ключевые слова: Венгрия, Конституция, Конституционный суд, развитие правового государства, обеспечение прав и свобод

D. Tkach
Professor, doctor of political Sciences,
Vice-rector for international Affairs,
«KROK» University

Formation of the Constitutional Court in Hungary (part one)

The article analyzes the Hungarian experience on development of a law-governed state of the modern age. It is shown how in Hungary the principle of equality is practically established, bridging

of the gap between the rights and freedoms proclaimed in the Constitution, as well as the rights and freedoms secured in it and everyday practice of their implementation and protection is ensured. It is emphasized that, along with changes in the Constitution of the country, the Constitutional Court was established, which acted independently from the State Assembly and the Government.

Keywords: Hungary, Constitution, Constitutional Court, development of the law-governed state, ensuring rights and freedoms of citizens.

Постановка проблеми

Проблема розбудови правової держави, забезпечення прав і свобод людини з самого початку існування сучасної Угорської держави були у центрі уваги тих політичних сил, які ставили за мету докорінну зміну державного ладу. Ці процеси розпочалися ще у кінці 80-х років, їх започаткували комуністи-реформатори, які у той час знаходилися при владі. Партії, що перемогли на виборах до Державних зборів у 1990 році, продовжили цю роботу та внесли суттєві зміни до Конституції країни, створили Конституційний суд, прийняли низку законів у правовій сфері. Все це було спрямовано на обмеження всевладдя держави, утвердження на практиці принципу рівноправності, зменшення розриву між проголошеними в Конституції правами і свободами особи, а також закріпленнями в ній гарантіями цих прав і свобод та повсякденною практикою їх реалізації і захисту. Саме на ці та інші проблеми зробимо спроби знайти відповіді у цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поряд із розглядом деяких публікацій угорських та українських фахівців, а саме Pokol Béla [1], Körösnézi András [2], Sajo András [3], Д.Ткача [4], Є. Кіш [5], Kis.J [6], Kulcsár, K [7], Sólyom, L. [8], Szekfű, G [9], у яких аналізується проблема розбудови правової держави, забезпечення прав і свобод людини у сучасній Угорській державі, предметом опрацювання стали положення Конституції Угорщини, які стосуються цієї тематики, матеріали розгляду справ у Конституційному суді Угорщини, а також відповідні нормативно-правові акти.

Не вирішена раніше частина загальних проблем

Вищезазначена проблема надзвичайно

актуальна і для України, яка за роки незалежності так і не спромоглася збудувати основи правової держави, реформувати судову систему, забезпечити права та свободи власним громадянам. Тому в цьому контексті надзвичайно важливо вивчати досвід тих країн, які мали схожі з Україною стартові можливості у побудові демократичного суспільства і досягли у цій царині значних успіхів. Саме цим і є цікавий для нашої держави досвід сусідньої Угорщини.

Формулювання цілей статті

Із врахуванням зазначеного вище, мету роботи сформулюємо таким чином: дослідити головні напрямки побудови в Угорщині правової держави, сконцентрувавши увагу саме на ролі Конституційного суду в цій справі. На підставі аналізу визначити деякі особливості, притаманні саме цій країні у цьому складному процесі, та запропонувати, як цей досвід можна використати в Україні.

Основні матеріали дослідження

Повертаючись до найбільш різких обвинувачень Конституційного суду в прямій політичній діяльності, звернемося до прикладів, коли рішення Конституційного суду викликали розбіжності навіть у парламентській коаліції.

Говорячи про відмінність приватизації та реприватизації на основі існуючого об'єкта власності, можна навести приклад постанови, що стосується запиту прем'єр-міністра, конституціонального тлумачення цих понять. Прем'єр-міністр зробив запит щодо конституційного тлумачення питання, що мав основоположну значущість при розробці одного з законів, цей запит виник через розбіжності між передвиборчими програмами коаліційних партій. Одна коаліційна партія – Незалежна партія дрібних

господарів – заявляла про реприватизацію родючих земель, у той час як у разі іншої власності уряд оголосив політику компенсаційної приватизації. З політичних причин прем'єр-міністр і влада побоювалися відкрито відхилити програму коаліційного партнера, тому прийшлося поставити питання про тлумачення понять. Конституційний суд роз'яснив § 70 / А Конституції (з урахуванням її § 9 і 1-го абзацу п. 13) таким чином, що подібна диференціація була антиконституційною (рішення суду № 21 від 4 жовтня 1990 р.) [10]. Хоч пізніше Конституційний суд обмежив таке абстрактне тлумачення Конституції законопроектів, відхилив попередній нормативний контроль за державними постановами або розпорядженням міністрів. Якщо б Конституційний суд розпочав цю справу, то йому прийшлося б узяти на себе і відповідальність законодавчої та виконавчої влади, і виникло б якесь державне урядування Конституційного суду, що діаметрально протилежне закладеному у Конституції принципам організації держави [11].

Вже після рішення № 21 від 1990 року ускладнилася ситуація, тому що в даному випадку було абсолютною ясно, що замість політичної домовленості питання було вирішено абстрактним нормативним контролем. Не дивно і те, що саме з цього моменту почалися політичні атаки на Конституційний суд, які внаслідок цього не тільки посилювалися, але в окремих випадках втрачали відчуття міри і навіть торкнулися Конституції, особливо після рішення за питанням т.з. законопроекту Зетени-Такача, прийнятого в результаті запитаного президентом республіки попереднього нормативного контролю.

Як відомо, ініціатором цього закону був не уряд, а два депутати від самої потужної партії влади. Правда, “пурифікаторські” настрої виходили не тільки від сильнішої правлячої партії, але й від політичних сил, які переслідують короткострокові цілі та не рахуються ні з правовими, ні з перспективно-політичними наслідками.

Однак, коли в результаті політичної

напруженості, породженої невирішеними економічними та соціальними проблемами, настав час відволікаючих увагу дій та демагогій, уряд у відсутності прем'єр-міністра, підтримав прийняття парламентом закону, який, урешті-решт, за рішенням президента республіки, був представлений на розгляд Конституційного суду.

Конституційний суд прийняв рішення, яке не тільки мало величезне значення і вплинуло на подальший розвиток угорського права, але і в результаті якого Суд виявився в центрі політичного піку. Одним із джерел цієї політичної ситуації було одне специфічне негативне явище: під час політичних переговорів 1989 року не було досягнуто однозначного договору про те, як бути з політиками, які здійснили злочин у попередньому режимі, наскільки можливо вважати політичні помилки та хибні погляди злочином і чи є можливим політичну відповідальність перекваліфікувати в кримінальну.

На той час не було навіть угоди про те, як після зміни системи використовувати державних службовців, що займалися нейтральною професійною роботою. Можна уявити, що сам факт ведення переговорів їх учасники оцінили як мовчазну згоду, що виключає “притягнення до відповідальності”, але в письмовій угоді ці питання не фігурували (хоча більш вузький кабінет уряду звернув увагу державного міністра, що брав участь у переговорах від імені УСРП, на необхідність рішення цього питання, але, як відомо, переговори вів не уряд).

Таким чином, у політичному плані можна було знайти два види рішення. Згідно з першим варіантом, до кримінальної відповідальності можна залучити злочинців за наявності відповідного закону, але без перетворення політичної відповідальності в кримінальну. Однак разом з цим найбільш цілеспрямованим уважалося зупинити поетапне притягнення до відповідальності, яке складалося історично, протягом багатьох років, що характеризувала угорська політична дійсність і яка була однією з найменш привабливих компонен-

тів угорської політичної культури за соціалізму. Відповідно до другого можливого варіанту, правопорядок “першого періоду” (починаючи з 1944 року, з 1948 року та з 4 листопада 1956 року) не можна вважати легітимною правовою системою, так що такі основні принципи кримінального права, як недостатність зворотної сили законів, непокарання при відсутності закону та некерованості за давність строку злочину, можна ігнорувати, іншими словами, практично можна будь-яким чином карати всіх, кого доцільно покарати за політичними мотивами. Очевидно, такий підхід був сформульований ще до виборів 1990 року: «На початку накажемо, почистимо, а потім почнемо будувати правову державу».

Яку політичну підтримку отримало залучення до відповідальності – сказати важко. Набагато важливіше (в політичному сенсі) було з’ясувати, чи можливо досягти примирення в країні, розсіяти страхи, що розповсюджувалися, сприяти інтеграції суспільства (що, втім, і є однією із функцій правової системи), чи з цього погляду частина правового регулювання дисфункціональна і не здатна здійснити цю діяльність. Тут знову потрібно звернутися до рішення Конституційного суду. Без сумніву, що в даному випадку рішення було пов’язане з політикою, але мова йшла не про політичну рішучість чи заангажованість, а про те, що Конституційний суд з юридично послідовним підходом вирішив питання, юридичне як за формою, так і за змістом, і для цього йому навіть не прийшлося вийти за межі тексту Конституції. Зрозуміло, що вираз “правова держава” в абзаці / 1 / §2 Конституції має вирішальне значення: “Угорська Республіка – незалежна демократична правова держава” [12]. Основний же елемент правової держави – це правова безпека. Відповідно, мова йде про просте пояснення, для вирішення якого не потрібно ніякого «активізму Конституційного суду», і навіть не приходиться звертатися до «невидимої Конституції». Слова підстави Конституційного суду юридично беззаперечні: «Посилаючись на історичне положення та справедливість як вимогу

правової держави, не можна відмовитися від основних гарантій правової держави. Правова держава не може здійснитися замість правової держави» (рішення КС № 11 від 5 березня 1992 року) [13].

Конституційний суд Угорської Республіки мав ще й функцію формування політичної та юридичної культури нації, а значить, був наділений і виховною роллю.

Конституційний суд дав більш широке обґрунтування, ніж цитоване вище, з чого можна зробити висновки, дуже важливі для подальшого розвитку угорського права. Як на перше із них, будемо посилалися на, можливо, уявне «формальне» визначення про те, що процедурні гарантії впливають з принципу правової державності та правової безпеки. Однак вони мають основоположну значущість з погляду передбачуваності характеру діяльності окремих юридичних установ. Тільки дотримуючись сформованих правил процедури, можна створити чинну правову норму, лише застосовуючи процедурні норми, може діяти правосуддя відповідно до Конституції.

Самі по собі процедурні гарантії зовсім не достатні для повноти конституційно-правової держави, і це поняття визнається у країнах, що базуються на системі загального права, там також застосовують дефініцію формальної правової держави [14], але вони в будь-якому випадку необхідні.

Не випадково, що ці гарантії мають таку величезну важливість в історії тих країн, які дотримуються принципу законних норм, що найбільш втілюють конституційність, як не випадково і те, що у всьому світі проявляється тенденція, з одного боку, адміністративного вирішення справ, створення спеціальних судів, а з іншого боку – забезпечення судового контролю рішень адміністративних органів.

У розвитку угорського права спеціальні суди відігравали досить значну і негативну роль, точно так само, як з допомогою процедури адміністративного впливу вже не раз переслідувалися основні права людини. Згідно з абзацом 2 §45 Конституції «закон може зобов’язати і створен-

ня спеціальних судів для рішення певних груп справ». Хорошим прикладом того, що Конституційний суд має намір дотримуватися гарантій не тільки в сфері юстиції, але й правотворчості, є його постановва № 60 від 17 листопада 1992 року про антиконституційний характер, що містять юридичні директиви, записки, циркуляри, розпорядження, видані міністерствами та іншими центральними державними органами влади при недотриманні положень про правові гарантії, що містяться в законі № XI від 1987 року про правотворчість, та практики управління з використанням перерахованих положень» [15].

У вищезгаданому рішенні Конституційного суду в зв'язку з переглядом закону, що називається стисло «законом Зетині» за іменем депутата, який розробляв та запропонував «відновлення справедливості», формулюється відповідь і на питання про те, чи слід змінити структуру будь-яких специфічних умов, що впливають на діяльність державних або урядових органів. Це і є другий важливий елемент, який варто виділити.

Прочитуємо відносно цього фрагмент з обґрунтування Конституційного суду: «Зміна строю відбулася на законній підставі. Принцип легальності пред'являє правовій державі вимогу про безумовне дотримання норм, що стосуються самої юридичної системи. Конституція з політичних аспектів ввела революційні зміни, і фундаментальні закони були створені при дотриманні правотворчих норм старого правопорядку формально бездоганно, звідси виникає і їх обов'язкова сила. Старе право залишилося в силі. У відношенні дійсності немає різниці між правом «до» і «після Конституції». «З цієї точки зору легітимність різних систем минулого п'ятдесятиріччя є категорією індиферентною, яку неможливо тлумачити на підставі конституційності правових норм. Незалежно від часу її появи кожна діюча правова норма повинна відповідати новій Конституції. Визначаючи, що дотримується конституційності, право не має двох прошарків, двояких критеріїв. Час по-

яви юридичної норми може мати значення лише постільки, оскільки при вступі в силу нової Конституції старі правові норми могли стати антиконституційними».

Конституційний суд з погляду перевірки дотримання конституційності розмежував поняття легальності та легітимності, що було мудрим рішенням. Змішування цих понять може завести дуже далеко.

Третій специфічний елемент практики Конституційного суду, який фігурує в декількох його рішеннях, все ж найбільш ясно проявляється в рішенні № 23 від 31 жовтня 1990 року, декларує антиконституційність страти [16]. Обставина насамперед приводиться в якості обґрунтування рішення і полягає, зокрема, в тому, що згідно з текстом 2-го абзацу §8 Конституції, який мав силу в момент прийняття рішення, «норми, що стосуються основних прав і обов'язків, в Угорській Республіці встановлюються законом, який, однак, не може обмежувати істотний зміст основного права». Цьому суперечать усі статті Кримінального кодексу, які приписують смертну кару, що можна логічно і «методологічно» легко витлумачити на основі тексту Конституції. Справа у тім, що статті закону, що стосуються позбавлення життя і людської гідності шляхом смертної кари, не тільки обмежують істотно зміст основних прав – на життя і людську гідність, але допускають повне і беззаперечне знищення життя, людської гідності та права, що їх гарантує Основний закон.

Прихильники т.з. паралельного погляду, які погоджуються з рішенням Конституційного суду, але іншим чином аргументують, у своїм обґрунтуванні йдуть далі офіційного тлумачення та заявляють, що держава, користуючись своєю карною владою, не має права позбавити людини життя і людського достоїнства через те, що у цієї особи немає права самовільно втрутитися в порядок цінностей, які охороняються Конституцією. Самовільно – тому що людина і її достоїнство в ієрархії цінностей випереджають всі інші, тому що мова йде про джерело, вихідні точки і основи прав людини, тобто про цінності,

порушити або вилучити які не дано навіть праву.

Однак з погляду нашої проблеми найважливішою є мотивація судді КС Л. Шойома, згідно з якою «право на життя і людську гідність в силу своєї специфіки необмежено апіорі». В обґрунтуванні, що привів його до цього висновку, говориться, що «вихідною точкою» є Конституція загалом. Конституційний суд повинен продовжувати роботу над тим, щоб у своїх тлумаченнях формулювати основні принципи Конституції, які містяться в ній, своїми судженнями створювати взаємопов'язану систему, яка – як «невидима конституція» – служить надійним мірилом конституційності поки тільки Конституції, часто змінюваної під впливом актуальних політичних інтересів, але можна вважати, що саме тому вона не буде суперечити новій Конституції, що створюється. У цьому процесі Конституційний суд має право вільно вирішувати доти, поки він залишається в рамках конституційності.

Безсумнівно, що в цій думці ясно проявляється обвинувачений багатьма політиками та юристами «активізм Конституційного суду», якими характеризувалися й інші рішення Конституційного суду Угорської Республіки.

У зв'язку з практикою будь-якого судового органу, що здійснює конституційне правосуддя, будь то Верховний суд, як це має місце, наприклад, у Сполучених Штатах, Канаді, Індії та інших країнах, або спеціальний конституційний суд, як у більшості європейських країн, ведуться довгі дискусії про обов'язковість «самообмеження» або допустимій мірі «активізму» конституційного правосуддя.

Аналіз практики угорського Конституційного суду, дані відповідної іноземної юридичної літератури за цією темою підтверджують правдивість висловлювань з цього приводу Л. Шойома. Лише ще раз зазначимо, що обставини народження Конституції і створення конституційної правової держави дозволили досягти компромісу дуже різноманітних, діаметрально протилежних інтересів, політич-

них прагнень і поглядів, але залишили фахівцям Міністерства юстиції так мало можливостей і часу для послідовної обробки тексту і викорінення його протиріч і недоліків. Тому виникла нагальна потреба у тлумаченні Конституції Конституційним судом на підставі принципів, прийнятих Державними зборами в березні 1989 року. Додамо, що конституційне правосуддя «активістського» характеру завжди пов'язано з історичними ситуаціями, отже, і активістський підхід – у залежності від запитів суспільства і права – може бути інтенсивніший або слабкіший, на деякий час він навіть може зникнути.

В Угорщині, де конституційне правосуддя не має традицій – хоча згідно з прийнятим у 1711 році законом судам не дозволялося застосовувати в своїй практиці постанови, що суперечать законам – більш того, де перша писана конституція практично була майже повною адаптацією Конституції СРСР 1936 року, докорінно відрізнялася від колишньої, майже тисячолітньої «неписаної» угорської конституції і до того ж не була схожа на правовий документ, а скоріше за все це була політична програма, з якою ні органи судочинства, ні громадяни не знали, що робити. Так що наврод чи можна було уникнути спроб політичного керівництва країни досить «вільно» ставитися до оприлюдненої в 1989 році (закон № XXXI) Конституції і її подальших модифікацій, що носили відверто правовий характер, і могли достойно служити правовій основі судочинства. Незважаючи на те, що в угорському конституційному праві вже сторіччя традиційно знаходить вираження вимоги конституційності (приписи Золотої булли 1222 року і право угорської знаті протистояти «антиконституційному» правлінню короля Андраша), однак, окрім права протистояння, процедури гарантії захисту конституційності тут не було сформульовано.

З огляду на те, що в угорській політичній культурі емоції завжди відігравали роль, причому в окремих випадках досить значну, то не випадково певні політичні

сили намагалися налаштувати суспільство проти Конституції і Конституційного суду. Дані дві інституції звинувачували в «сталінізмі» або «збереженні комуністичної влади», ці нападки здійснювалися як на певних осіб, так і на суддів Конституційного суду.

Політичні нападки на Конституційний суд у чималій мірі можна було пояснити і тим величезним відставанням негативних угорських традицій від європейської політичної та правової культури. Ті принципи, які з суспільно необхідним «активізмом», спрямованим на розкриття «невидимої конституції», сформулював Конституційний суд, викристалізувалися і були прийняті в ході розвитку європейського права. Отже, мова йде не про те, ніби в своєму «активізмі» Конституційний суд вдавався до якихось моральних, позаправових принципів і таким шляхом піддавав ревізії правотворчість, засновану на принципі більшості, який прийнятий у всіх представницьких демократіях, намагався анулювати волю більшості. Хоча ще не доведено, що правда завжди на боці більшості і що більшість не може бути тираном.

Суть у тім, що правотворчість і політична діяльність повинні поважати правові принципи, вироблені в ході історії і які відображають цінності, накопичені людством і прийняті в міжнародному масштабі. В організаціях міжнародного співтовариства вже не тільки діють ці принципи, на них базується правове регулювання, які не тільки прийняті відповідно до 1-го абзацу § 7 Конституції Угорської Республіки, а й обов'язкові для забезпечення гармонізації прийнятих країною міжнародних зобов'язань з вітчизняним правом, але створені контрольна і судові організації, які покликані забезпечувати дотримання цих принципів і норм, що на них ґрунтуються. Як відомо, Угорська Республіка ХХІ законом від 1993 року приєдналася до підписаної 4 листопада 1950 року в Римі Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Отже, ті положення, які містяться в конвенції і протоколах до неї, обов'язкові для населення

і державних інституцій країни, як і визнання правових повноважень і рішень Європейського суду з прав людини (Страсбург). Безсумнівно, що в результаті підписання і оприлюднення даної конвенції та доданих до неї протоколів Угорська Республіка, як і будь-яка інша країна, що бере на себе подібні зобов'язання, значно обмежила свій суверенітет, адже в результаті громадяни можуть звертатися в міжнародний суд з позовом проти власної держави. Однак такий шлях до інституційно оформленого і юридично регламентованого функціонування європейського і глобального міжнародного співтовариства є правильним, хоч він може призвести до подальших обмежень суверенітету. Таким чином, неможливо виключити і того, що створення й функціонування демократичних інститутів у окремих країнах з певних аспектів дійсно може носити характер «примусової демократії», якщо ці країни не хочуть відірватися від міжнародного співтовариства (що, природно, могло б мати непередбачені економічні та політичні наслідки для даної країни).

Зовнішній, судовий контроль здійснюється прийнятими в Угорщині міжнародними правовими нормами – якщо і не виключно, то все ж переважно – насамперед щодо прав людини шляхом визнання правових повноважень міжнародного суду. Ця обставина і сама по собі вказує на те, що правам людини і громадянина надається в Конституції особливе значення, що, втім, було задекларовано як мету в процесі розробки Конституції в 1989 році (це було зазначено в дискусії про принципи конституційного регулювання вже на засіданні Державних зборів у березні 1989 року) і проявилось в принципах правового регулювання, а пізніше в змінах Конституції, що орієнтуються на людину і громадянина. Про проведену діяльність угорського Конституційного суду можна скласти статистику, яка базується на змісті його рішень. Предметні покажчики опублікованих рішень підтверджують думку тих, хто вважає, що в Угорщині, як і в конституційному правосудді західноєвропейських

країн, найважливіша частина діяльності Конституційного суду є захист основних прав і проблем правової гарантії, розробка їх істотного і менш пов'язаного із суттю змісту, більш того, чимало постанов (на перший погляд, що не відносяться до цього кола) побічно (в даному випадку і прямо) пов'язані саме із захистом прав людини та громадянина, з роз'ясненням кордонів державної влади на підставі Конституції.

Необхідно зазначити, що вже саме визначення змісту і наслідків правової державності містить у собі важливість правової безпеки, заснованої на конституційних нормах, і є неодмінною умовою здійснення всіх подальших основних прав. Аналіз рішень Конституційного суду з питань захисту основних прав зробив угорський учений-юрист Секфю [17]. Виходячи з цього основного принципу, Конституційний суд послідовно прагне відповідно до європейських норм тлумачити і захищати гарантовані Конституцією права людини й громадянина, до чого його зобов'язує і практика Страсбурзького суду.

Слід вказати і на те, що в іноземній спеціальній літературі – при дещо соціологічному підході – конституційне право трактується як процес, як безперервний потік авторитарних рішень спільноти, реальне значення якого визначається кардинальними протиріччями сучасного суспільства, його антиномії і колективних рішень, які криються в цих конфліктах. З цього погляду наявний текст Конституції стає другорядним, маргінальним, рідко контролює, а тим більше визначає колективні рішення. Тому згодом стане можливим, незважаючи на вербальні відмінності відповідних конституційних текстів, систематизувати і класифікувати казуальне право найважливіших правових систем світу відповідно до методів порівняльного правознавства, завдяки чому національні верховні суди шляхом ототожнення і застосування правових постулатів можуть сприяти колективним рішенням, що зачіпають «суспільні та економічні проблеми нашого часу».

На основі всього сказаного, навіть

якщо ми і не приймаємо цю позицію з усіма її крайнощами, безсумнівно, що конституційні суди можуть зіграти дуже важливу роль в адаптації права більш широкого міжнародного співтовариства, при впровадженні різних, але пов'язаних з тотожними проблемами правових принципів в національні правові системи, при зближенні цих систем.

Конституційний суд у своїй діяльності, що проводиться відповідно до принципів, включених до програм усіх політичних партій, що пройшли в Державні збори у результаті виборів 1990 року, а також і в урядовій програмі, сприяє європейській інтеграції Угорщини та утвердженню угорської правової системи.

Однак, може легко трапитися, що така діяльність буде частково суперечити деяким міркуванням, які включені до партійних програм, можливо, навіть і в урядовій програмі. З огляду на вже згадані чинники, особливо обставини розробки Конституції, умови, що впливають на розробку програм політичних партій, початкові відмінності між правлячими коаліційними партіями і наступні події в їх житті, а також труднощі створення і функціонування системи інститутів, що виникли саме внаслідок змін минулих років і в зв'язку з непередбаченими взаємозв'язками внутрішньої і зовнішньої обстановки, не дивно, що ставиться під питання занадто інтенсивна і рішуча робота Конституційного суду, більш того, питання навіть ставиться так: а яка ж в Угорщині демократія – «парламентська чи конституційно-суддівська»?

Уже вказувалося на те, що ці питання виявляються як у поглядах кількох фрустрованих «правотворців», які не розуміють навіть ні конституційності, ні традицій старого угорського публічного права, так і в поведінці їх політичного оточення, і – що характерно для багатьох явищ угорської політичного життя – з емоційною мотивацією.

У свою чергу О. Гамільтон, виходячи з логіки першої американської письмової конституції, в №78 журналу «Федераліст» передбачав «активістську» роль Верхов-

ного суду, яка була сформована пізніше, і писав про суддівську організацію (найменш небезпечну галузь влади) як про інститут, який гарантує конституцію і який слід наділити правом оголошувати недійсними закони, що суперечать конституції [18, с. 523-524] Така роль дійсно витікає з сучасного розуміння парламентарної демократії, в якій все більшого значення набувають права меншин (будь то навіть політичні меншини), тобто тих, чії права виразно протистоять правам більшості, і саме тому їх захист можна довіряти тільки суду і ні в якому разі не більшості.

Все менше природним стає і те, що парламентська більшість, хоча б на один цикл, але все ж отримує майже необмежені повноваження на формування політики країни. Особливо неприродне таке становище, якщо врахувати, що партійні програми, які служать основою обрання депутатів, хоча насправді їх значення обмежене, в силу необхідності мають досить загальний характер і багато їх елементів протягом циклу застарівають (можливо, що і початкові концепції були помилковими). Отже, конституційне правосуддя побічно забезпечує участь у механізмі влади і такі групи, які іншим шляхом не змогли б захистити свої права. Значить, зростає роль КС і з погляду здійснення плюралізму. Для реалізації поняття плюралізму потрібно багато каналів, через які громадяни, які шукають допомоги уряду, можуть проникнути в його систему.

Нарешті, слід відповісти ще на два питання: яку роль зіграло функціонування угорського Конституційного суду на самому початку розбудови незалежної держави, в розвитку права і які відносини склалися у нього з двома урядами, яких торкалася його практична діяльність – з урядом М. Немет і з коаліційним урядом Й. Анталл, що приступив до виконання обов'язків 23 травня 1990 року. Що стосується першого питання, відповідь зрозуміла: розвиток права, точніше, правотворчість не входить у завдання Конституційного суду. Відомо і те, що Конституційний суд «не може вплинути на те, коли і у яких сфе-

рах буде здійснене правове врегулювання парламентом» У той же час закон дає Конституційному суду повноваження закликати законотворчий орган в обов'язковому порядку і у встановлений судом строк розробити правові норми із певного кола питань. Це випадки, коли Конституційний суд визначає «порушення Конституції по бездіяльності». Такі прецеденти в практиці Конституційного суду вже були, але є і приклади того, що зобов'язаний – у даному випадку Державні збори – не виконав доручення в призначений термін. (Так сталося, наприклад, з законом про засоби масової інформації. Суть у тому, що в рішенні № 37 від 10 червня 1992 року Конституційний суд закликав Державні збори до 30 листопада 1992 року створити закон або закони про нагляд «над суспільним телебаченням і радіомовленням, про видачу дозволів на функціонування комерційних радіостанцій і телекомпаній, про запобігання появи інформаційних монополій в галузі телебачення і радіомовлення». Такий закон або закони довгий час не були створені).

Однак факт порушення Конституції, що виявляється в бездіяльності, можна встановити не тільки по відношенню до Державних зборів, а й до інших органів, що займаються правотворчістю, наприклад, органи самоврядування. Природно, Конституційний суд приймав і рішення, що зачіпають ці органи і зобов'язують їх до правотворчості. Конституційний суд виконав серйозне завдання і в сфері розвитку права, анулювавши правові норми, які порушують Конституцію, прийняті ще до її вступу в силу.

Постає питання: іншою була б угорська правова система, не будь Конституційного суду? Попри те, що, як уже згадувалося, Конституційний суд не уповноважений займатися законотворчістю, відповідь все ж таки позитивна: так, вона була б іншою. Насамперед не було б правових норм, розроблених у зв'язку зі встановленням порушення Конституції за бездіяльністю, більш того, ті правові норми, що порушували Конституцію, стали б частиною угор-

ської правової системи, тим самим віддаливши її від принципів, що означають суть правової держави, її основні цінності. Державні збори й уряд навряд чи звернули б належну увагу на послідовний перегляд і виключення правових норм, прийнятий до початку діяльності названих органів, що порушували Конституцію. Нарешті, без Конституційного суду по-іншому був би сформульований зміст основних прав людини і громадянина. З цього погляду вельми повчальна практика в зв'язку зі скаргами в сфері конституційного права: завдяки ратифікації європейських конвенцій, пов'язаних з гарантуванням прав людини, вони стали частиною не тільки угорської правової системи, але практично і угорської Конституції.

Що ж стосується двох урядів, яких торкнулася діяльність Конституційного суду, то в період першого уряду на чолі з М. Неметом (з огляду на те, що Конституційний суд приступив до виконання обов'язків 1 січня 1990 року) було прийнято мало рішень. Важливий вплив, насамперед у результаті його значення для економічної політики, зробило рішення про скасування ретроспективного підвищення відсоткових ставок за позиками, виданими державою на житлові цілі. Справа в тому, що скасований закон наказував підвищити раніше встановлені пільгові відсоткові ставки, посилаючись насамперед на те, що за минулий період відсоткові ставки банківських позик різко збільшилися і різницю між спочатку встановленими і чинними в даний час вимушена була покривати банкам держава, тим самим прискорюючи темпи зростання тягаря, що лягає на бюджет, тим більше, що воно означало величезну суму, на що Міжнародний валютний фонд виступив з претензією, визнавши надмірним таке перевантаження обсягу бюджетних витрат на соціальні потреби. Пославшись на принципові процедурні порушення Конституції, Конституційний суд своїм рішенням № 5 від 9 квітня 1990 року скасував закон про податок з відсотків. Правда, під час переговорів з МВФ це поставило уряд у невигідне становище,

зате завдяки саме цьому рішенням громадської думки стало ясно, який авторитет має Конституційний суд, що не залежить ні від уряду, ні від парламенту.

Цей авторитет ще більше зміцнив уже згадане рішення №21 від 1990 року з юридично сформульованого, але політичного питання, і хоча постановка питання була абсолютно нейтральною, знаючи обставини, потрібно визнати, що це рішення безсумнівно закріпило позицію прем'єр-міністра, а не одного з його партнерів по коаліції. Однак якщо розглянути рішення Конституційного суду, що протистоїть прагненням уряду або парламенту (особливо законам, прийнятим за пропозицією правлячої партії), то зовсім не можна стверджувати, що він перетворився на якусь «проурядова» установу. Навпаки, з серйозними нападками на нього наступав якраз представник правлячої партії або партій з близькими їй ідеологіями. Від імені уряду кілька разів виступав з претензіями міністр юстиції, але проти існування або діяльності Конституційного суду не виступали ні уряд в цілому, ні прем'єр-міністр.

Це можна констатувати попри те, що Конституційний суд, як уже вказувалися, рішуче протистояв прагненням окремих міністерств, центральним державним органам видавати норми, які кваліфікуються як «правові», що «містять правові директивні записки, циркуляри, розпорядження керівництва та інших неформальних юридичних тлумачень». Ця практика протирічила положенням закону про правотворчість №XI від 1987 року. Конституційний суд у рішеннях №28 від 30 березня 1992 року і № 60 від 17 листопада 1992 року оголосив таку практику антиконституційною. Ці рішення, мабуть, не отримали відповідного відгуку, хоча мали дуже важливе значення, з огляду на те, що тільки з їх допомогою можна було утримати в рамках конституційних гарантій нетолерантність по відношенню до «повільності» правотворчої діяльності, обсяг якої в ході зміни ладу в силу необхідності було значно збільшено. Конституційний суд сформу-

лював це так: «Такі директиви, випущені за недотримання положень про правові гарантії, які містяться в законі, легко можуть стати засобом керівництва, який замінює правове регулювання, ущемляє дію правових норм, а це несумісне з вимогами правової державності».

З викладеного випливає, що конститу-

ційне правосуддя, мабуть, «несприятливе» для будь-якого парламенту і уряду, й все ж воно, безумовно, необхідне з погляду захисту прав людини і конституційного порядку. Його право на існування і необхідність довела й діяльність угорського Конституційного суду на початку розбудови правової, демократичної держави.

Література

1. Pokol Béla. Demokrácia, jogállam, konstitucionalizmus. Magyarország évtized könyve (1988–1999) DKMKA. Budapest.
2. Körösnézi András. A kormányzati rendszer tíz éve. Magyarország évtized könyve (1988–1999) DKMKA. Budapest.
3. Sajo András. Szabadság, emberi jog, alkotmányosság. Magyar Tudomány. 1996.
4. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д. Ткач. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
5. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії. Монографія / Є. Кіш. – Ужгород-Будапешт: Інтермікс, 2010. – 140 с. (угорською).
6. Kis, J. Reform és forradalom között — In: Világosság, 1993, XXXIV, № 11.
7. Kulcsár, K. A «jog uralma» és a magyar alkotmánybíráskodás— In: *Politikatudományi Szemle*, 1993, N 1.
8. Sólyom, L. Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában— In: *Világosság*, XXXIV, N-1.
9. Szekfű, G. Az alapjogok értelmezése és védelme az Alkotmánybíróság határozatainak tükrében — In: Kisényi, G. (ed.) Alkotmánybíráskodás, Unió Kiadó, Budapest, 1993.
10. Рішення Конституційного суду №21 від 4 жовтня 1990 р. / Рішення Конституційного суду, 1900. – С. 73-82. http://alkotmanybirosag.hu/uploads/2017/06/1990_011_150_i_tuh_mk.pdf
11. Рішення КС № 31 від 18 грудня 1990 року / Рішення Конституційного суду, 1900. – С. 136-144. http://alkotmanybirosag.hu/uploads/2017/06/1990_011_150_i_tuh_mk.pdf
12. Конституція Угорської Республіки. Закон №XX. 1949. // A Magyar Köztársaság Alkotmánya 1949. évi XX. törvény.
13. Рішення КС № 11 від 5 березня 1992 року / Рішення Конституційного суду, 1992. – 80 с. http://alkotmanybirosag.hu/uploads/2017/06/1990_011_150_i_tuh_mk.pdf
14. Kulcsár, K. A «jog uralma» és a magyar alkotmánybíráskodás— In: *Politikatudományi Szemle*, 1993, N 1. o.26-29)
15. Рішення Конституційного суду № 60 від 17 листопада 1992 / Рішення Конституційного суду, 1992. – 185 с.). http://alkotmanybirosag.hu/uploads/2017/06/1990_011_150_i_tuh_mk.pdf
16. Рішення Конституційного суду № 23 від 31 жовтня 1990 року / Рішення Конституційного суду, 1992. – С. 88-114) http://alkotmanybirosag.hu/uploads/2017/06/1990_011_150_i_tuh_mk.pdf
17. Szekfű, G. Az alapjogok értelmezése és védelme az Alkotmánybíróság határozatainak tükrében — In: Kisényi, G. (ed.) Alkotmánybíráskodás, Unió Kiadó, Budapest, 1993
18. Hamilton, A. The Federalist, 1961, N² 78 Jefferson, T. Notes of State Virginia, 1784.

УДК 340.11

В.Б. Скоморовський
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В.Б. Гдичинський
аспірант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Загальнотеоретичний контекст поняття «правові парадигми»

У статті досліджено генезу поняття «правові парадигми», проаналізовано і критично опрацьовано відомі дефініції, зосереджено увагу на популяризації наукового доробку вітчизняних правників у розв'язанні проблем, що стосуються їх практичного використання у законотворчій діяльності.

Представлено авторське визначення понять «правові парадигми» і «загальнотеоретичні засади правових парадигм».

Ключові слова: правові парадигми, правова система, теорія держави і права, законотворчість, правосвідомість.

В.Б. Скоморовский
доктор юридических наук, доцент,
профессор кафедры государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

В.Б. Гдичинский
аспирант,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Общетеоретический контекст понятия «правовые парадигмы»

В статье исследован генезис понятия «правовые парадигмы», проанализированы и критически обработаны известные дефиниции, сосредоточено внимание на популяризации научного наследия отечественных юристов в решении проблем, касающихся их практического использования в законотворческой деятельности.

Представлены авторские определения понятий «правовые парадигмы» и «общетеоретические основы правовых парадигм».

Ключевые слова: правовые парадигмы, правовая система, теория государства и права, законотворчество, правосознание.

V. Skomorovskiy
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University
V. Gdychynskyy
Postgraduate Student,
«KROK» University

The general theoretical context of the concept of «legal paradigm»

The article examines the genesis of the concept of “legal paradigms”, analyzes and critically worked out well-known definitions, focuses on the popularization of the scientific work of domestic lawyers in solving problems related to their practical use in law-making activities.

The author defines the concepts of “legal paradigms” and “general theoretical foundations of legal paradigms”.

Keywords: legal paradigms, legal system, theory of state and law, lawmaking, legal consciousness.

Постановка проблеми

В історико-еволюційному розвитку суспільства і держави змінювалися уявлення про правові явища і поняття, що потребує в наш час напрацювань новітніх методологічних підходів до їхнього визначення.

Науковці-правники не залишають поза увагою питання ролі правових парадигм у розвитку правової системи держави. До цього часу піддаються детальному вивченню як самі правові парадигми в їх класичному розумінні, так і окремі їх структурні елементи.

Саме з таких причин серед науковців не здобуто однотайності у розумінні елементної будови правових парадигм, а представлені дефініції цього поняття виходять далеко за межі правової науки, залишаючи в такий спосіб надто широке поле для дискусій.

Послугуючись відомими загальнонауковими підходами до розв'язання цієї проблеми, видається доцільним висловити власне бачення з цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню проблем, пов'язаних із вивченням ролі правових парадигм у розвитку правової системи держави, присвятили свій доробок такі вчені: Козюбра М. І.,

Кельман М. С., Берман В., Андрущенко В., Шемшученко Ю. С., Фейерабанд П., Тім Найт, Сухонос В. В., Нерсисянц В. С., Пархоменко Н. М., Колодій А. М., Томас Кун, Капра Ф. та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день залишаються не повною мірою вирішеними проблеми щодо розуміння природи і значення правових парадигм, їх зв'язків із практичною реалізацією повноважень держави в галузі законотворення.

Оприлюднені наукові концепції щодо дефініції поняття «правові парадигми» викликають неоднозначне ставлення до оцінки ролі загальнонаукових теорій як інструментів розбудови правової системи України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження генези правових парадигм, здійснення аналізу наукових теорій, якими супроводжуються процеси розроблення нових законів, а також удосконалення існуючих на основі врахування в законотворчій діяльності здобутків вітчизняних і зарубіжних науковців-правників.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналізуючи правові концепції на предмет відповідності «духу часу», слід враховувати, що різкі збурення і коливання економічної ситуації ставали приводом для висунення різних, часто не виважених і не перевірених повною мірою на практиці теорій, які, на перший погляд, вважались такими, що відповідають сучасним і перспективним завданням.

Так намітилась тенденція до виокремлення з цивільного права самостійних правничих галузей. Це можна розглядати двояко: з одного боку, як невідповідну практиці потребу, тому що такий процес у певний спосіб лише затінює особистісні причини, виділяючи з теорії держави і права правові дисципліни як самодостатні, наприклад, соціологію права та порівняльне правознавство, вбачаючи в них тільки окремі напрями наукових досліджень.

З іншого боку, це свідчить про розвиток концепції держави і права й прогрес у розвитку сучасного українського суспільства, що стало на шлях демократичної еволюції в правовій науці зокрема.

У прийнятій Конференцією ООН декларації зазначено, що неможливо дати всеосяжне визначення поняття «правові парадигми», яке б об'єднало всі наявні підходи до досліджуваної проблематики. В юриспруденції багато понять не мають однозначного тлумачення, а критерій їхнього застосування наближається скоріш до інтуїтивно індивідуального; і це попри те, що найважливішою вимогою, яка ставиться до наукової термінології, є однозначність, суворе регламентованість використання, ясність розуміння, стійкість, сумісність з усім комплексом застосовуваних у правовій науці термінів [1].

Упровадження терміна «правові парадигми» потребує певної дослідної виваженості й обережності, якої слід дотримуватися у зв'язку з наявністю в правовій науці і практиці різних термінологічних утворень, що за етимологією введені в науковий обіг з інших наук, таких як, наприклад, «правова матерія», «правова

енергія», «правова ентропія» та ін. До таких схожих термінологічних новоутворень вдаються у тих випадках, коли неможливо встановити ту специфічну новацію, яка розкривається або з'являється у процесі наукових досліджень правових явищ.

Чітке розмежування походить у даному випадку з сукупності проблем з розподілу наукового і ненаукового, оскільки суб'єктом сприйняття концепції, яка бажає стати правовою парадигмою, може бути лише правове наукове співтовариство.

Дослідження генези поняття «парадигма» відсилає до давньогрецької філософії, де склалося її логічне визначення, яке у сучасній філософсько-правовій науці трактується як таке, що обумовлюватиме характер вияву, маніфестації, демонструючи таку особливість, як залишатися при цьому поза дією [2; 3].

Слід зауважити, що дефініція «парадигма» широко використовувалася у платонічній і неоплатонічній філософії в систематизованому викладі певного вищого трансцендентного зразка, що встановлював структуру і форму матеріальних речей [4].

Античний період і епоха Середньовіччя використовували поняття парадигми для характеристики реального і духовного світів, і тому саме в ці періоди парадигма мала вузьке значення: так називали теорію, що бралась за взірць як методологія у розв'язанні певного типу завдань і на означення деякої проблематики.

Беручи до уваги концепції класичного періоду розвитку філософії і середньовічної схоластики, можемо зробити узагальнення, що парадигма – це невиявлена система уявлень, що не піддається прямій рефлексії структурованої реальності, яка завжди залишається прихованою, однак встановлює фундаментальні пропорції мислення людини і людського буття.

У методологію історії науки поняття «парадигма» ввів представник філософії позитивізму Г. Берман [5], розуміючи під цим терміном певні загальні принципи і стандарти методологічного дослідження.

У сучасний період поняття «парадигма» знайшло широке застосування в на-

уковій літературі, й насамперед у природничій сфері, втім з часом набуло достатньо широкого застосування і в інших галузях знань – гуманітарних науках, у вигляді різних інтерпретацій, хоча й достатньо суперечливих.

Такий перебіг можна пояснити тим, що ці розбіжності пов'язані із суто об'єктивними складнощами, пов'язаними з трансформацією певних дефініцій із технічної аргументації до гуманітарної сфери.

Як стверджують більшість дослідників, серед яких Карл Поппен [6], Коен Л. [7], Найт Т. [8], Фейерабенд П. [9], будь-які паралелі у цьому контексті не ведуть до однозначного трактування суто філософського поняття «парадигма».

На наш погляд, причина цього полягає у конкретиці технічних понять і в абстрактності гуманітарної термінології. Як приклад, можна навести велику кількість підходів до таких понять, як «праворозуміння», «правова система», «правовідносини», «правова категорія», «правова ідеологія», «правова істина», «правовий принцип», «громадянське суспільство», «національна ідея» та ін.

В юриспруденції поняття «парадигма» почали застосовувати порівняно недавно: у 1990-х роках цю дефініцію стали широко використовувати за межами філософських категорій, зокрема в економіці, праві, педагогіці та ін.

У вітчизняній концепції держави і права термін «парадигма» традиційно визначають як систему теоретико-методологічних та аксіологічних настанов, що беруться за зразок у розв'язанні проблем наукового співтовариства.

Зауважимо, що сучасне трактування терміна «парадигма» застосовується у значенні, яке розробив Томас Кун у праці «Структура наукових революцій». На його переконання, наука розвивається у результаті науково-технічних революцій, у фундамент яких покладено саме зміни парадигми.

В авторській передмові Т. Кун дає таке визначення: «парадигми – це визнані усім загалом науковці досягнення, які протягом

історичного часу надають науковому співтовариству модель постановки проблем і їхнього вирішення» [10].

З огляду на предмет нашого дослідження можна стверджувати, що правова наука також являє собою органічне поєднання статичної – як результат пізнання, і динамічної – як діяльності, що забезпечує такі наявні знання, й водночас діяльності із використання наявних правових знань у досягненні новітніх науково-правових результатів. Будь-яке пояснення змісту правової науки без урахування органічних зв'язків згаданих вище елементів виявиться неповним і однобоким.

Проведений аналіз рівня дослідженості поняття «парадигма» показує, що множинність підходів спричинили неоднозначність у використанні цього терміна, а різноманітність дефініцій не сприяє його однаковому розумінню.

Так, М. Томпсон під парадигмою розуміє висхідні концептуальні схеми, способи постановки проблем і методи дослідження, які панують у науковому середовищі певного історичного періоду [11, с. 134].

Ф. Капра, узагальнюючи визначення наукової парадигми Куна, поширив його на соціальну парадигму і запропонував таке трактування: парадигма – це сукупність понять, цінностей, уявлень і практик, на основі яких співтовариство організовує само себе [12, с. 21].

Порівнюючи думки науковців, можна дійти висновку, що парадигмою є ustalений еталон мислення, сукупність онтологічних переконань, ціннісних настанов, схем вирішення типових завдань, що забезпечують безперервність наукової світоглядної традиції.

Отже, парадигмою можна вважати систему уявлень, провідних концептуальних настанов і та ін., що характерні для певного історичного етапу розвитку науки, культури і цивілізації загалом.

У контексті нашого дослідження науковий інтерес викликає думка Р. Будона, який вважає правову парадигму сумою більш-менш пов'язаних між собою теоретичних орієнтацій, що слугує тим стрижнем, який

об'єднує у пошуках різних дослідників, що працюють у межах однієї правової науки і наукового напрямку [13].

В «Юридичній енциклопедії» права парадигма трактується як висхідна концептуальна правова модель, як контур науково-правових концепцій, спосіб втілення певних перетворень і прогнозування їхніх можливих результатів. Наукова парадигма є неодмінним компонентом політико-правових реформ і правових програм [14].

Таким чином, говорячи про різні правові парадигми, їхні загальнотеоретичні засади, можемо визначити їх як висхідні положення, які напрацьовуються і на які спирається правознавство.

Неабиякий науковий інтерес до даного питання спостерігається і в середовищі сучасних учених. Так Н. Пархоменко називає правовою парадигмою запропонований порядок розгортання правових категорій у теоретичну царину [15]; В. Сухонос говорить про несправедливість твердження про повну заміну традиційної правової парадигми постмодерністською [16]; А. Колодій наголошує на впливі синергетичної парадигми на правову сферу [17]; про парадигмальність правових концепцій згадує і М. Козюбра [18].

Класичну раціональну парадигму правового мислення і герменевтичну парадигму виділяє і М. Кельман [19]; логічну парадигму правового судження пропонує Л. Заморська [20].

Наведені класифікації загальнотеоретичних засад правових парадигм не дають вичерпної відповіді щодо гносеологічної складової правових парадигм. На нашу думку, поняття «правова парадигма» в правовій інтерпретації належить до філо-

софських положень, які можуть бути визнані тільки після їхнього всебічного обґрунтування.

Висновки

Проведене у статті дослідження загальнотеоретичного контексту поняття «правові парадигми» дає підстави припустити, що виявленню загальнотеоретичних засад правових парадигм сприяє історико-логічне пізнання права, тому що їх зміна є невід'ємною частиною історичного процесу й обумовлена докорінними перетвореннями в суспільно-політичному розвитку в межах конкретного історичного періоду.

З огляду на зазначене, пропонуємо таке визначення: правові парадигми – це сукупність ідеалізованих елементів правової дійсності, а саме – принципів пізнавальної діяльності, теоретико-методологічних конструкцій, ціннісних філософсько-правових настанов і концепцій, які використовуються членами правового наукового співтовариства беззастережно й одностайно, та які становлять фундамент діяльності таких правових наукових співтовариств із набуття правових знань, і створюють певне бачення правової дійсності й праворозуміння, детермінують еволюційну фазу формування правової системи, ґрунтуючись на концепції «дух часу».

Загальнотеоретичні засади правових парадигм розуміємо як сукупність теоретико-методологічних і аксіологічних констант у праводіяльності, що обумовлює розвиток правової науки і вдосконалює практичні навички правника на основі різнобічного трактування законодавства, його змісту й наповнення, які домінують на різних історико-культурних етапах еволюції.

Література

1. Рио-де-Жанейрская Декларация по окружающей среде и развитию. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml. – Название с экрана.
2. Платон. Собр. соч.: в 4 т. – Т. 3 / [пер. з древнегр. Д. Коваль]; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – 654 с.
3. Андрущенко В. Історія соціальної філософії / В. Андрущенко. – К.: Тандем, 2010. – 416 с.
4. Загальна теорія права: підручник / [за заг. ред. М. І. Козюбри]; Національний університет «Кієво-Могилянська академія». — К.: Ваіте, 2015. – 392 с.

5. Берман В. Правова система США / В. Берман. – К.: Основи, 2011. – 1216 с.
6. Popper Karl Sir. The Open Society and Its Enemies. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://monoskop.org/images/6/6d/>. – Назва з екрану.
7. Cohen L. Regulating Intimacy : A New Legal ParadigmJean. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books?> – Назва з екрану.
8. Tim Knight. Policy Motion: Legal Paradigm – Unlock Democracy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://static1.squarespace.com/static/>. – Назва з екрану.
9. Фейерабенд П. Избр. труды по методологии науки / [пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского]. – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.
10. Кун Т. Структура наукових революцій / Т. Кун. – К.: Основи, 2011. – 228 с.
11. Томпсон М. Философия науки / Мел Томпсон; [пер. с англ.]. – К.: София, 2012. – 420 с.
12. Капра Ф. Паутина жизни / Ф. Капра. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://anaharsis.eu/holotropna/>. – Название с экрана.
13. Boudon Raymond. Deces du sociologue.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://abonnes.lemonde.fr/disparitions/article/>. – Назва з екрану.
14. Юридична енциклопедія: у 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко]; гол. редкол. та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2004.
15. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології, монографія / Н. Пархоменко; Інститут держави і права ім. Корсецького НАН України. – К.: Юридична думка, 2008. – 336 с.
16. Сухонос В. Форма державно-територіального устрою, термінологія і класифікація пост-індустріальної епохи / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 65-68.
17. Колодій А. М. Принципи права України / А. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
18. Козюбра М. Права людини і верховенство права / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 2. – С. 24-35.
19. Кельман М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу співвідношення громадянського суспільства та держави / М. Кельман // Право України – 2010. – № 6. – С. 93-100.
20. Загорська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції: монографія / Л. Загорська; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Чернівці: Технодрук, 2010. – 167 с.

УДК 342.53

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Інституту держави і права
НАН України ім. В.М. Корецького

Роль і місце парламенту в державно-правовому процесі України та Республіки Білорусь

В статті досліджуються моделі, роль і місце парламенту в державно-правовому процесі України та Республіки Білорусь. Зазначаються основні нормативно-правові акти, в яких закріплені характеристики вищих законодавчих органів обох країн. Акцентовується увага на основних відмінностях у характеристиках вищих органів державної влади, позитивних моментах розвитку парламентаризму в Республіці Білорусь і Україні. Узагальнюється практика, пропонуються на основі досвіду Республіки Білорусь варіанти вдосконалення парламентської моделі в Україні для побудови ефективної, демократичної, незалежної держави.

Ключові слова: парламент, бікамералізм, Верховна Рада України.

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридических наук, доцент,
докторант Института государства и права
НАН Украины им. В.М. Корецкого

Роль и место парламента в государственно-правовом процессе Украины и Республики Беларусь

В статье исследуются модели, роль и место парламента в государственно-правовом процессе Украины и Республики Беларусь. Отмечаются основные нормативно-правовые акты, в которых закреплены характеристики высших законодательных органов обеих стран. Акцентируется внимание на основных отличиях в характеристиках высших органов государственной власти, положительных моментах развития парламентаризма в Республике Беларусь и Украине. Обобщается практика, предлагаемая на основе опыта Республики Беларусь, варианты усовершенствования парламентской модели в Украине для построения эффективного, демократического, независимого государства.

Ключевые слова: парламент, бикамерализм, Верховная Рада Украины.

T. Frantsuz-Yakovets
Candidate of Law, Docent,
Doctorate in the V.M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine

The role and place of the parliament in the state-law process of Ukraine and the Republic of Belarus

The model, the role and place of the parliament in the state-legal process in Ukraine and Belarus are examined in the article. The main legal acts which embody characteristics of the highest legislative

bodies of both countries are highlighted. It's focused on the basic differences in the characteristics of the supreme bodies of state power; the positive aspects of the parliamentary development in Belarus and Ukraine. The practice of these two countries is generalized and is offered on the basis of experience of the Republic of Belarus different variants and options of improvement of the parliamentary model in Ukraine, due to development of effective, democratic and independent stale.

Keywords: parliament, bicameralism, Verkhovna Rada of Ukraine.

Постановка проблеми

Проблема бікамералізму набуває особливої актуальності в умовах розвитку демократії, побудови економічно могутньої, незалежної, правової держави, де будуть враховуватися суспільні потреби і різноманітні соціальні інтереси громадян. Особливої актуальності в контексті конституційної реформи (створення Конституційної Асамблеї), на необхідності якої наголошує Президент України, набуває це питання. Саме на парламент, як показує міжнародна практика, покладена функція здійснення законодавчих повноважень. Під час аналізу ефективності, демократичності, як свідчить практика, коли мова йде про бікамеральну структуру парламенту, законодавча функція в різних пропорціях фокусується на обидві палати, визначаючи їх різне політико-правове призначення. Реалії ХХІ століття яскраво засвідчують, що кількісний показник бікамералізму має стійку тенденцію в світі до зростання. Двопалатні парламенти діють майже у всіх великих, економічно успішних, демократичних країнах, окрім Індонезії, Китаю, Пакистану, Південної Кореї, Туреччини (структура конструкції парламенту Туреччини протягом історії змінювалася декілька разів). Як показують дослідження, характерним показником, що вказує на успішність, є те, що в більшості європейських унітарних державах успішно функціонують бікамеральні парламенти. Досвід розвинених, економічно процвітаючих держав з бікамеральним парламентом у контексті ролі й місця парламенту в державно-правовому процесі України та Республіці Білорусь є актуальним, адже питання запровадження двопалатної структури парламенту в Україні доволі гостро дискусійне, неодноразово опинялося у центрі уваги українських учених,

політиків, державників. На необхідність наукового дослідження проблематики бікамералізму вказує недостатній стан її опрацювання вітчизняною юридичною наукою, різновекторність поглядів, політична заангажованість, фрагментарність досліджень, відсутність фундаментальних комплексних досліджень. Зазначене свідчить про доцільність і необхідність подальшого наукового розроблення питань ролі й місця парламенту в державно-правовому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання становлення інституту парламенту, його ролі та місця в державно-правових процесах України і Республіки Білорусь розглядався, вивчався, коментувався провідними юристами, вченими, політиками, експертами: А. Азаром, А. Сухаревим, О. Скрипнюком, А. Фадєєвим, В. Штихау, Ю. Шемшученком та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Ознайомлення з сучасними науковими публікаціями дає можливість зробити висновок, що після 1996 року найважливішим завданням Верховної Ради України стало створення ефективної правової системи, адаптованої до Основного Закону – новою юридичною моделлю політичної системи. Основними завданнями в цьому напрямку були корекція чинних і створення нових нормативних актів, згідно з діючою Конституцією, проведення парламентської, адміністративної, судово-правової реформи, інтегрування законодавства України в законодавство Європейського Союзу. Особливо для перехідного періоду розвитку демократичної держави Конституційна компетенція парламенту України є значною. Протистояння законо-

давчої і виконавчої влади, перехід від однієї політичної системи до іншої, так звані нові правила політичної гри, перерозподіл повноважень, на жаль, не призвели до стабільної, збалансованої системи удосконалення функціонування законодавчої гілки влади, перспективи розвитку демократії, розбудови ефективної економічно могутньої, розвиненої держави в напрямку українського контексту.

Формулювання цілей статті

Наведений вище перелік невирішених питань проблематики парламенту, його ролі й місця в державно-правовому процесі, звісно, не може бути охоплений у межах цієї статті, тому, відповідно, автор ставить перед собою досить конкретну мету – використання досвіду сусідньої унітарної держави Республіки Білорусь.

Виклад основного матеріалу дослідження

Єдиним представницьким органом і єдиним виразником суверенної волі народу, а також єдиним законодавчим органом держави згідно з Конституцією України, є Верховна Рада України [1, ст. 75] (Президент є представником держави). Цей орган України розвивається в дусі традицій і закономірностей цивілізованих країн. У розвинених країнах сьогодні поступово відбувається еволюція політичної системи, яка пов'язана з парламентаризмом. Роль парламентів істотно трансформується в силу загальної демократизації суспільних відносин. Парламент об'єктивно є фактором стабільності й суспільного прогресу. Звичайно, тенденція до сприйняття таких цінностей є характерною для українського суспільства, зокрема і Верховної Ради. Українське поняття парламенту в своїх основних рисах відображає елементи європейської конституційно-правової спадщини.

Верховній Раді властиві, крім законодавчої, ще три функції: представницька, установча та контрольна. Отримавши «представницький мандат» на виборах, депутати зобов'язані втілювати суспільні інтереси через ухвалення певних законів.

Таким чином, Верховній Раді необхідно, з одного боку, врахувати різні політичні позиції, а з іншого боку – досягти шляхом голосування реалізації загальної волі, політичної єдності народу України.

Складною є проблема введення двопалатного парламенту (бікамералізму). Така структурна перебудова вимагає ретельного дослідження. Перехід до двопалатного парламенту дасть новий поштовх парламентаризму в Україні.

Слід погодитися з тими українськими дослідниками, відомими вченими, юристами, політиками, які на основі наукових досліджень і розвідок зазначають, що в Європі бікамералізм став панівною моделлю, і як доказ тому, більшість європейських конституцій запровадили бікамеральні структури парламентів. Без удосконалення моделі формування парламенту в контексті євроінтеграційного визначення на шляху до європейського вибору побудови держави Україна не може рухатися до демократичних цінностей, побудови демократичної, правової держави, ефективного економічного, гармонійно-стабільного, розвиненого громадянського суспільства. Реалії сьогодення засвідчують, що конституційне конструювання бікамеральних парламентів Європи є зразком визнаних моделей бікамералізму. Отже, з погляду аналізу сучасної парламентської практики в умовах прогресивної глобалізації і викликів XXI століття такий досвід для України є найбільш цікавим і життєво важливим.

У даному сенсі доцільно навести твердження авторитетного українського юриста, вченого, практика В. Маляренка: «Заяви про те, що двопалатний парламент може призвести до федералізації та розпаду держави, є лукавими. Жодна з держав з таким парламентом через це не федералізувалася, не розпалася і перспектив до того не має. Польща, Чехія, Румунія, Франція та багато інших унітарних держав, створюючи двопалатні парламенти, не лякали своє населення федералізацією або розпадом держави, бо знали, що цей аргумент не підтверджений історією і є ні-

кчемним. Вони переконані, що двопалатний парламент, навпаки, «цементує» державу, сприяє наведенню в ній порядку. Що ж до демократії, то країни, які відходять від тоталітаризму, створюють двопалатні парламенти саме заради її утвердження. Сенат у країні – це показник демократії, гарант законності та захищеності, і тому небажання запровадити його означає бажання законсервувати той безлад, який сьогодні є в Україні, оскільки він вигідний певним політичним силам. Аналіз даних щодо створення законодавчих органів влади в багатьох успішних країнах світу свідчить про те, що двопалатний парламентаризм залежить передовсім не від традицій, монархізму, федералізму чи унітаризму, а від прагматичних уявлень, від розрахунку, від користі для держави такого інституту влади. Якби двопалатний парламент шкодив прагматичним французам в їхній унітарній державі чи німцям у їхній федеративній державі, вони б давно позбулися його» [6].

Сьогодні реалії розвитку парламентаризму в Україні свідчать про гостру потребу виходу за межі парламентських політичних криз і конфліктів у Верховній Раді. Варто зазначити, що у Верховній Раді, враховуючи ризку різновекторність політичних сил, які там знаходяться, ці негативні процеси мають постійну тенденцію до розгортання, протистояння, виникнення політичних криз. Необхідність розвитку українського конституціоналізму в руслі європейської традиції, важливість сталого розвитку відносин держави і людини у напрямку пріоритетності інтересів кожного громадянина й має бути ідеологією конституційної реформи, що повинна прогресувати у суспільній думці, політичних поглядах та ініціативах обраних народних депутатів, державників, правників. Відповідно, ці важливі напрямки розвитку конституціоналізму, не можуть бути тільки справою політиків, це справжня всенародна справа особливої важливості.

Характерно, як показують дослідження, в незалежній Україні перший проект двопалатного парламенту пропонувався

ще у проекті Конституції 1992 року (бікамеральна структура подавалася як альтернатива монокамеральній). Практично, з того часу ідея бікамерального парламенту в Україні, як складова конституційної реформи, час від часу відновлюється у суспільній думці, політичних ініціативах. На жаль, сьогодні існують різні погляди і думки стосовно актуальності, доцільності таких ініціатив. У багатьох випадках рудименти радянської доктрини мислення, фрагментарне бачення й володіння предметом і процесами міжнародної практики бікамералізму, часто помилкове уявлення про інтереси держави та громадянського суспільства й безпосередньо стратегічна панорама олігархічних кланів та інтересів, корупційна політична складова не додають об'єктивності в цьому питанні.

Як справедливо зазначає авторитетний учений, юрист, практик В. Маляренко: «Чому основні політичні сили в Україні не бажать двопалатного парламенту? Тому що вони не бачать своєї вигоди в ньому. Вони таким чином втрачають владу, свій вплив на процеси, які відбуватимуться в країні, оскільки не зможуть одночасно контролювати обидві палати. Створення двопалатного парламенту – це радикальні зміни в державному устрої. Вони бояться цих змін. Тим часом, як видно з досвіду інших країн, народ України виграв від створення двопалатного парламенту, оскільки це основний ключ до розв'язання тих політичних, економічних і соціальних проблем, з якими Україна зайшла в глухий кут. Доки Україна не збагне, що система однопалатного парламенту вигідна лише партійним функціонерам, вона залишатиметься убогою і сірою, а конфлікти, суперечки та вибори будуть безконечними. Крім того, з урахуванням факту, що двопалатний парламент існує в більшості успішних і гідних поваги країн світу, Україна, не створивши такого парламенту, ототожнюватиметься в цьому плані з країнами відсталими, малорозвиненими і навіть тоталітарними» [6].

Але вищесказане не буде впроваджене без відкритості, прозорості влади, що є од-

нією з найважливіших проблем. Суспільство зацікавлене у володінні інформацією про діяльність владних структур, що є їх прямим конституційним правом. Депутати мають надавати звіти про те, як виконують свої обіцянки і доручення виборців.

В умовах сучасної Білорусі в інституціональному плані найбільш виправданою є двопалатна система законодавчої влади. Пріоритетний напрям удосконалення цього інституту в Білорусі – збільшення реального обсягу його повноважень, перетворення трибуни парламенту в справжній форум для розробки та обговорення стратегії розвитку країни, всіх ключових складових внутрішньої і зовнішньої політики держави. Надзвичайну важливість має розширення функцій контролю Парламенту за державними інститутами і взагалі всієї виконавчої влади. Істотне значення набуває вплив Парламенту на виконавчу владу. Насамперед логічно виникає питання про право парламенту, з чітко окресленими механізмами регулярно заслуховувати доповіді та звіти представників виконавчої влади щодо їх програм і виконавчої роботи. Наступний елемент – реальна можливість створювати спеціальні комісії та проводити розслідування діяльності вищих посадових осіб. Найважливіший крок – передача Парламенту права призначати голову Національного банку. Контрольні функції Парламенту істотно розширилися б при переході до нього права призначення голови Державного контролю та Генерального прокурора. Бажано, щоб призначення Ради Міністрів відбувалося після узгодження з вищим законодавчим органом. У результаті були б найбільшою мірою досягнуті необхідні суспільству стабільність і узгодженість внутрішньої й зовнішньої політики держави.

Парламентаризм у Білорусії пройшов у своєму зародженні та становленні низку етапів, в яких по-різному визначалася роль представницького і законодавчого органу країни.

Традиції парламентаризму в Республіці Білорусь сягають у глибину століть. Представницькі інститути у вигляді ради ста-

рйшин і Віче існували вже в перших прототипах білоруських держав – Полоцьке, Туровське і Смоленське князівства [9]. У Великому Князівстві Литовському функцію представницької влади впродовж століть виконував Сейм.

Парламент – найважливіший інститут представницької влади в сучасних демократичних суспільствах. Він є результатом тисячолітньої еволюції суспільства, багатоговікового людського досвіду. Головна функція парламенту – законодавче забезпечення розвитку країни. Представницька гілка влади уповноважена створювати, вдосконалювати або анулювати закони, а також визначати розміри податків і регулювати їх. У сучасному світі застосовуються різні форми представницької влади, механізми та принципи якої незмінно вдосконалюються.

1991 рік – проголошення суверенітету Республіки Білорусь, традиції парламентаризму стали швидко відроджуватися. Але їх природне встановлення було штучно перерване. 15 березня 1994 року була прийнята Конституція Республіки Білорусь, відповідно до якої вищим представницьким і єдиним законодавчим органом державної влади в Республіці Білорусь стала Верховна Рада. Повноваження та функції Верховної Ради суперечили одному з основних принципів поділу влади, який виходить з вимоги рівності всіх гілок влади. На практиці в результаті спостерігалось порушення балансу повноважень гілок влади на користь Верховної Ради, які законодавчо були закріплені на основі колишнього, радянського принципу єдності державної влади. Це призвело до необхідності прийняття конституційної реформи в 1996 році. Принципові зміни відбулися у структурі законодавчої влади. Зокрема, припинила свої повноваження Верховна Рада Республіки Білорусь, замість якої було створено двопалатні Національні збори Республіки Білорусь, які є представницьким і законодавчим органом влади. Парламент складається з Палати Представників та Ради Республіки. Виконавчу владу здійснює уряд – Рада Міністрів Рес-

публіки Білорусь, яку формує Президент. У результаті внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Білорусь Парламент набув більш досконалої структури, яка відповідає стандартам парламентаризму [5, с. 388].

Відомий юрист, учений О. Фадєєв з приводу сучасної форми білоруського парламенту має свою думку. Він вважає, що «до найголовніших недоліків політичного устрою Республіки Білорусь слід віднести наявність двопалатного парламенту. «Національні збори» Республіки Білорусь, як відомо, складаються з двох палат – Ради Республіки і Палати представників, однак двопалатна конструкція законодавчих органів більше підходить для великих країн (або міжурядових організацій) з федеративним устроєм, де суб'єкти федерації (республіки, штати, заморські території, кантони й ін.) мають можливість представляти власні інтереси через своїх представників у верхній палаті. У Росії, наприклад, ця найважливіша функція покладена на Раду Федерації, члени якої представляють 21 республіку (від Адигеї до Чувашії), 6 країв, 50 областей (включаючи одну автономну), а також 10 автономних округів. У випадку з Білоруссю, яка є унітарною державою, Рада республіки, що складається з 56 депутатів, делегованих туди місцевими радами базового та обласного територіальних рівнів, і 8 депутатів, призначених особисто Президентом, виступає в якості парламентської надбудови з незрозумілими повноваженнями і функціями. Крім жорсткого окреслення національного суверенітету, Конституція Республіки Білорусь не допускає подільності верховної державної влади як у зовнішньополітичній діяльності, так і в сфері внутрішньої політики. Подільність характерна для країн з федеративним устроєм, в яких суб'єкти федерації зберігають (нехай і обмежений «зверху») суверенітет» [8].

В умовах сучасної Білорусії, на думку автора статті, в інституціональному плані найбільш виправданою є двопалатна система законодавчої влади. Палата Пред-

ставників, або Нижня Палата, формується на основі прямого представництва, тобто безпосередньо обирається громадянами країни. Верхня палата формується на основі непрямого представництва через лімітовану кількість місць для представників великих професійних співтовариств, територій або інших категорій громадян країни. Місія Верхньої Палати полягає в тому, щоб урівноважувати і пом'якшувати деякі законодавчі ініціативи Палати Представників, яка найбільш підпадає під надмірний вплив громадської думки. Нижня палата сильно коливається, іноді не враховуючи довгострокових, стратегічних результатів законодавчих рішень.

Законодавчий процес у Білорусії за новою редакцією Конституції відображає ідеї «раціоналізованого парламентаризму», запозичені з Конституції Франції 1958 р. Право законодавчої ініціативи належить Президентові, депутатам Палати представників, Раді Республіки, Уряду, а також громадянам, які володіють виборчим правом, у кількості не менше 50 тис. чоловік і реалізується в Палаті представників. Президент, або за його дорученням Уряд, мають право вносити пропозиції до Палати представників і Ради Республіки про оголошення проекту закону терміновим. Парламент у цьому випадку повинен розглянути даний проект у 10-денний термін. На вимогу Президента або за його згодою, Уряд, Палата представників, Рада Республіки на своїх засіданнях приймають рішення, голосуючи в цілому за весь внесений проект або його частини, зберігши лише ті поправки, які запропоновані або прийняті Президентом або Урядом [7].

Законодавчу владу, крім Парламенту, може здійснювати і Президент. Законом, прийнятим більшістю голосів від повного складу палат (Палати представників і Ради Республіки), за пропозицією Президента можуть делегувати йому законодавчі повноваження на видання декретів, що мають силу закону. Він повинен визначати строк повноважень Президента і предмет регулювання на видання декретів.

Висновки

Отже, наша держава продовжує рухатися шляхом демократичних реформ, і Парламент України відіграє в цьому процесі одну з головних ролей. У той же час

Верховна Рада України стикається з низкою перешкод. Однією з основних ознак парламентаризму є введення двопалатного парламенту. Використання досвіду сусідньої дружньої країни Білорусії є найбільш вдалим рішенням.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск : Амалфея, 2007. – 48 с.
3. Декларация Верховного Совета Республики Беларусь «О государственном суверенитете Республики Беларусь» от 27 июля 1990 г. №193–XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – №31. – Ст. 536.
4. Закон Республики Беларусь «О Национальном собрании Республики Беларусь» от 8 июля 2008 г. № 370-3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravovy.info/docum09/part05/akt05244/index.htm> – Название с экрана.
5. Гісторыя Беларусі у двух частках. Частка 2. Люты 1927-1997 г. Пад рэдакцыяй прафесарау Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля. – Мн.: Універсітэцкае, 1998. – 464с. 4
6. Маляренко В. Чи веде двопалатний парламент до федералізації держави? / В. Маляренко // Дзеркало тижня. – № 12. – 05 квітня 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/chi_vede_dvopalatniy_parlament_do_federalizatsyi_derzhavi-56592.html – Назва з екрана.
7. Сухарев А. Я. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / А. Я. Сухарев (ред.), Ф. М. Решетников, У. З. Батлер и др.]. – 3.изд., перераб., доп. – М.: Норма, 2003. – 967 с.
8. Фадеев А. Законодательное безвластие / А. Фадеев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://admin.charter97.org/bel/news/2003/11/11/zakon> – Название с экрана.
9. Штыхау Г. В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі. Мн.: «Права і эканоміка», 2002. – С. 43 – Название с экрана. 50.; Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. – Ч.І. / М. П. Касцюк, У. Ф. Ісаенка, Г. В. Штыхау і інш. – Мн.: Беларусь, 1994. – С. 92 – 104. 3

УДК 342.53(477+476)

Л.І. Баликіна-Галанець
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Опозиція – невід’ємна частина демократичної держави

Дана стаття є теоретико-правовим порівняльним дослідженням інституту парламентської опозиції в Україні та Республіці Білорусь. Аналізується поняття «опозиція» та проблематика правового статусу парламентської опозиції в зазначених країнах.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, парламентаризм, опозиція.

Л.И. Балькина-Галанец
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Оппозиция – неотъемлемая часть демократического государства

Данная статья является теоретико-правовым сравнительным исследованием института парламентской оппозиции в Украине и Республике Беларусь. Анализируется понятие «оппозиция» и проблематика правового статуса парламентской оппозиции в указанных странах.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, парламентаризм, оппозиция.

L. Balykina-Halanets
PhD in Law,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

Opposition is an Essential Component of a Well-Functioning Democracy

This article analyses and discusses the objectives of the opposition in Ukraine and Belarus, by comparing of activity of Ukrainian and Belorussian Parliaments. The special law on the opposition in young independent post-totalitarian countries is necessary, isn't it? Methodologically, this article focuses on the evaluation of the ability of theoretical modals to explain the development of parliamentarism in Ukraine and Belarus and debates the options of the outcomes of the opposition development.

Keywords: Ukraine, Republic of Belarus, parliamentarism, opposition.

Постановка проблеми

Незважаючи на наявність багатьох досліджень з проблеми парламентаризму в Україні, існує потреба в проведенні порівняльних досліджень розвитку інституту та використання позитивного досвіду. Окре-

мі праці в Україні та Білорусі не вирішують проблему. Необхідним є поглиблене осмислення з позиції сьогодення таких важливих категорій, як політична опозиція, її аналіз через призму протистояння та боротьби між правлячими й опозиційни-

ми парламентськими партіями, створення ефективної конституційної моделі парламенту та належної правової основи функціонування. На нашу думку, український та білоруський парламенти потребують модифікації та вдосконалення їх ролі в системі органів державної влади. Досягнення цієї мети можливе через запровадження демократичних, європейських традицій і досвіду парламентаризму, розвиток правової та політичної культури в суспільстві. Сьогодні світове товариство говорить про стабільну Республіку Білорусь, що сприяє втіленню нею демократичних принципів. У цьому плані для України корисним може бути досвід функціонування парламентаризму сусідньої країни – Республіки Білорусь, яка є близькою до України за ментальними, економічними, політичними та територіальними властивостями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти проблематики, що є теоретичною основою даної статті знаходимо у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема: С. Бігазієва, С. Богданкевич, О. Долженков, У. Ільницька, О. Совгіря та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день, коли в Україні у 2014 році була знову змінена форма правління та відбулося багато змін у політичній системі після Євромайдану, зазначена проблематика стає актуальною. У Республіці Білорусь спостерігається поступова зміна політичного курсу після налагодження стосунків із Заходом. Для стійкого розвитку парламентаризму в Україні та Республіці Білорусь важливим є запровадження певних демократичних інститутів відповідно до європейських стандартів. У межах даної статті авторка розглядає проблематику формування інституту політичної опозиції як невід'ємної частини парламентаризму в демократичних державах.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є дослідження по-

няття «опозиція», аналіз та правове закріплення її діяльності через призму порівняння в Україні та Білорусі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Опозиція – це невід'ємний компонент дієвої демократії [1]. Одним з важливих факторів добробуту громадян, забезпечення їхніх прав і свобод, підтримки громадянської безпеки та стабільного економічного розвитку країни є ефективна законодавча діяльність. Реалізація цього курсу залежить від рішучого, самостійного та самодостатнього органу народного представництва – парламенту.

Демократичні політичні системи характеризуються чітким поділом влади. Громадяни користуються широким колом прав і свобод, які не лише проголошені, а й підкріплені дієвим механізмом захисту. Легальна опозиція не лише діє безперешкодно, а й розглядається як необхідний елемент політичного процесу. Функціонує розвинена партійна система. Засоби масової інформації вільні від цензури. Силіві структури не втручаються в політику, існує плюралізм ідеологічних течій. Громадянське суспільство на рівних співпрацює з державою. Провідною сферою економіки є приватний сектор. Визнаються лише опосередковані методи втручання держави в економіку. Форми держави різноманітні, проте у демократичних країнах характеризуються розвиненим місцевим і регіональним самоврядуванням, виборністю посадових осіб [2, с. 40-50].

Насамперед, до значення та визначення місця і ролі опозиції в обох країнах існують різні підходи. Як свідчить історія розвитку політичних систем, опозиційні сили цих країн декларують свою прихильність до західних цінностей. При цьому влада не завжди адекватно сприймає діяльність опозиції, оцінюючи її як дестабілізуючу. Розвиток політичної системи в Республіці Білорусь та її аналіз викликає неоднозначне ставлення політиків і науковців. Водночас, існує проблема законодавчого забезпечення правових засад діяльності опо-

зиції. У Білорусі та Україні немає закону про опозицію, не закріплено законодавчо визначеного тлумачення поняття «інститут опозиції». Тому саме характеристика цього феномену як «квазіопозиційного, антидержавного, сфабрикованого з антинціональної метою» [3, с. 109] є не зовсім об'єктивною. Така ситуація, на думку авторки, відбувається тому, що відсутній правовий захист та правові гарантії діяльності опозиції.

Зупинимося на видах політичної опозиції. Найбільш розповсюдженою стала класифікація політичної опозиції як парламентської та непарламентської (позапарламентської). Визначення «парламентська опозиція» пропонує О. Совгирей, зазначаючи, що це є «добровільне об'єднання депутатів парламенту, що здійснюється на основі права, гарантованого конституцією, законодавством або закріпленого у конституційних звичаях, які не підтримують офіційного політичного курсу глави держави та/або уряду й, як правило, не є членами політичної партії (блоку), що (який) висунула (висунув) кандидатуру чинного глави держави на виборах глави держави, як правило, не представлені у складі уряду та можуть провадити діяльність, спрямовану на зміну офіційного політичного курсу глави держави та/або уряду, та/або на легальне усунення з посади глави держави або окремих членів уряду, або його відставку загалом, та/або на контроль за діяльністю глави держави та/або уряду» [4, с. 5].

Подібне тлумачення наводить С. Бігазієва, додаючи, що парламентська опозиція формується з групи депутатів (фракцій), які утворені з членів опозиційних політичних сил та за сприяння конструктивної критики лімітують прагнення до розширення влади, контролюють її діяльність на предмет відповідності повселюдному благополуччю та, водночас, беруть участь у законотворчому процесі, пропонуючи альтернативні рішення, коригуючи політику влади, яку самі готові змінити [5, с. 101]. Тобто парламентська опозиція створюється в середині парламенту з депутатів, які

не ввійшли до проурядової більшості й займають протилежну позицію щодо політики глави держави та/або уряду. Позапарламентська чи непарламентська опозиція сформована політичними силами, які не представлені в парламенті [6, с. 48]. Таким чином, представники позапартійної опозиції свою антивладну позицію виражають через засоби масової інформації, а також у формі рішучої незгоди: мітингів, демонстрацій тощо.

У цьому дослідженні ми аналізуємо парламентську опозицію та потребу закріплення на законодавчому рівні такого виду політичної опозиції. В Україні та Республіці Білорусь питання легалізації опозиції підіймається з моменту прийняття Конституцій та закріплення характеристик держав як демократичних. Як було зазначено доповідачем на Council of Europe Forum for the Future of Democracy, який відбувся ще у 2007, «відсутність сильної опозиції в парламенті призводить до екстрапарламентської опозиції, в якій протести можуть бути виражені в формі насилля на вулицях, що руйнує якість та релевантність парламентських дебатів і має вплив на процес прийняття рішень в цілому. Щоб уникнути ситуації екстрапарламентської опозиції, необхідно знизити відсотковий поріг на парламентських виборах. В розвинених демократіях відсотковий поріг повинен бути низьким з метою представлення більшого кола прав громадян та політичних думок і інтересів в парламенті» [7].

Венеціанською комісією було визначено, що рівень формальної інституціоналізації парламентської опозиції різниться в окремих країнах Європи: «Правовий статус опозиції, залежно від країни, в конкретному національному парламенті значно відрізняється. Спеціальний закон про опозицію має бути унікальним у міжнародному порівнянні. Це важливо, тому що конкретні рішення визначаються конституційною структурою, виборчою системою та іншими історичними, політичними, соціальними та культурними факторами. Звідси ступінь інституціоналізації

опозиції різниться від неписаного, умовного визнання до формального регулювання, яке закріплене у Конституції» [8].

Постає питання, чи потрібен спеціальний закон про опозицію в Україні та Білорусі?

Активна опозиційна діяльність в Україні, її розширення можна було спостерігати під час Помаранчевої революції та Євромайдану (Революції Гідності). Хоча так звана опозиція, виступаючи проти влади, закликала громадян до її повалення та використовувала будь-які методи для реалізації цього. Зазначені дії є неконституційними. Опозиційні сили роблять все, що заманеться, тому що відсутній закон, який би регламентував їх діяльність. У Верховній Раді України було зареєстровано два проекти Закону «Про парламентську опозицію» від 19 березня 2014 року та від 15 вересня 2015 року. [9] В зазначених проектах визначення терміна «парламентська опозиція» є подібними, а саме: «добровільне депутатське об'єднання депутатських фракцій (депутатської фракції) у Верховній Раді України та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, здійснюють контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, критикують їх діяльність і пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації» [10].

Тому на сьогоднішній день нема закону і нема рамок для політичних сил, які не увійшли до парламентської більшості.

Місце опозиції та вичерпний перелік прав, на думку авторки, повинен бути легалізованим в Україні шляхом прийняття спеціального закону. На цьому етапі наявні певні досягнення. Йдеться про ухвалення в першому читанні Закону України «Про парламентську опозицію», прийняття якого має важливе значення для досягнення «балансу гілок влади», спрямування опозицією зусиль на контроль за владою. За

таких умов опозиція була б джерелом альтернативних поглядів, але не працювала б на «руйнацію держави, територіальної цілісності та економіки» [11]. У ст. 3 п. 4 зазначеного проекту закріплено, що «не допускається опозиційна діяльність, яка має на меті ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, а також створення воєнізованих формувань» [10].

Опозиція в межах парламенту та поза ним має бути невід'ємним компонентом дієвої демократії.

У Республіці Білорусь також важливо прийняти спеціальний закон про опозицію. Відповідно до зазначеного у попередній частині статті про громадянське суспільство, діяльність неурядових громадських організацій, які представляють альтернативні програми розвитку держави, розвивається і стає дедалі активнішою. Тобто, непарламентська опозиція існує в країні. Водночас, для демократизації важливою є наявність представників громадян, які прихильні до протилежних (опозиційних) поглядів більшості в парламенті. Прийняття спеціального закону легалізує функціонування опозиції та чітко визначить межі її діяльності з метою уникнути вседозволеності.

В Європі сьогодні існування та діяльність організованих партій (фракцій), які займають місце опозиції, є само собою зрозумілим. В Україні конституційна система не регулює та не захищає парламентську опозицію, водночас, і політики, і науковці, піднімаючи це питання, стимулюють його. Натомість у Республіці Білорусь ситуація в цьому плані не є оптимістичною з погляду перспективи. За несприятливих умов опозиційні політичні партії та їх загальнонаціональні та регіональні лідери всупереч тиску репресивного апарату, судовим переслідуванням зуміли створити

практично в усіх регіонах країни партійні структури [12, с. 9].

Висновки

Таким чином, прийняття законів про опозицію є необхідним і закономірним етапом на шляху до становлення розвинутої демократії, чого не може відбутися

без активної ролі парламенту та діяльності в ньому опозиційних сил щодо здійснення державної влади на демократичних засадах. У сучасних умовах в Україні та Республіці Білорусь важливим є чітке розмежування влади, її функцій, контролю та відповідальності за результати своєї роботи.

Література

1. Report on the role of the opposition in a democratic parliament adopted by the Venice Commission, at its 84th Plenary Session (Venice 15-16 October 2010) [Digital resource]. – Access mode: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)025-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)025-e).
2. Долженков О. О. Політична та соціальна трансформація: взаємозв'язок та особливості / О. О. Долженков // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 40-50.
3. Впомощь идеологическому активу: Дialeктика политической ситуации // Информационный бюллетень Администрации Президента Республики Беларусь. – 2001. – №3(58). – С. 107-110.
4. Совгира О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Совгира О. В.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 21 с.
5. Бигазиева С. С. Парламентская оппозиция как институт политической системы современной России / С. С. Бигазиева // Известия Саратовского университета. Сер. : Социология. Политология. – 2010. – Вып. 3. – Т. 10. – С. 100-102.
6. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 22. – 2010. – С. 46-53.
7. Cf. Conclusions by the General Rapporteurs (MM. Gross, Whitmore and Tarschys) to the Forum for the Future of Democracy meeting in Stockholm/Sigtuna in June 2007, paragraph 11. (переклад Баликіної-Галанець з англ.)
8. Cf. the preliminary opinion on the parliamentary opposition in Ukraine of March 2007, CDL-AD(2007)015, paragraph 4. (переклад Баликіної-Галанець з англ.)
9. Проект Закону про парламентську опозицію № 3061-1 від 15.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56464
10. Проект Закону про парламентську опозицію від 19.03.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4494&skl=8. – Назва з екрану.
11. Рада «узаконює» опозицію, забороняючи їй розколювати країну [Електронне джерело] // Українська правда. – 10 квітня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/10/7021977/?attempt=1>. – Назва з екрану
12. Богданкевич С. Воздействие политических партий на общественное мнение и политику в Беларуси / С. Богданкевич // Новости НИСЭПИ. – Июнь, 2004. – Вып. 2. – С. 7-11.

М.В. Григорчук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Теоретико-правові засади досудового врегулювання господарських спорів

У статті викладено науково-теоретичні погляди на проблеми правового врегулювання досудових процедур із розв'язання господарських спорів. Автор статті здійснив поглиблений аналіз сучасного стану теоретико-правового забезпечення легітимності застосування суб'єктами господарювання досудових інструментів захисту їх прав і охоронюваних законом інтересів. Звертається увага на необхідність подальших наукових розробок у напрямку визначення місця і ролі досудового врегулювання спорів у правовій системі України.

Ключові слова: теоретико-правові засади, досудове і позасудове врегулювання, дискреція, диспозитивність, господарський процес, господарський спір, суб'єкт господарювання, захист прав суб'єктів господарювання.

М.В. Григорчук
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственного-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Теоретико-правовые основы досудебного урегулирования хозяйственных споров

В статье изложены научно-теоретические взгляды на проблемы правового регулирования досудебных процедур по решению хозяйственных споров. Автор статьи осуществил углубленный анализ современного состояния теоретико-правовых основ легитимности применения субъектами хозяйствования досудебных инструментов защиты их прав и охраняемых законом интересов. Обращается внимание на необходимости дальнейших научных исследований в направлении определения места и роли досудебного урегулирования споров в правовой системе Украины.

Ключевые слова: теоретико-правовые основы, досудебное и внесудебное урегулирование, дискреции, диспозитивность, хозяйственный процесс, хозяйственный спор, субъект хозяйствования, защита прав субъектов хозяйствования.

М. Hryhorchuk
candidate of sciences (law),
Docent of the Department of Public Law Disciplines,
«KROK» University

Theoretical and legal basis for pre-trial settlement economic disputes

The article presents scientific and theoretical views on the problems of legal regulation of pre-trial procedures for the resolution of commercial disputes. The author of the article carried out in-depth analysis of the current state of the theoretical and legal support of the legitimacy of the use by economic entities of pre-trial instruments to protect their rights and interests protected by law. Attention is drawn

to the need for further scientific research on the direction of determining the place and role of pre-trial settlement of disputes in the legal system of Ukraine.

Keywords: *theoretical and legal basis, pre-trial and extrajudicial settlement, discretion, discretion, economic process, economic dispute, subject of economic activity, protection of the rights of economic entities.*

Постановка проблеми

Перебуваючи в режимі перманентного транзиту, українська економіка вишукує національні варіанти утвердження тих правовідносин, які в цивілізованих системах господарювання отримали назву ринкових.

Обрамлення новими процесуальними рамками проблем досудового врегулювання господарських спорів набуває особливого значення у зв'язку із прийняттям і введенням в дію з 15 грудня 2017 року Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Розглядаючи дану проблему, необхідно означити першорядну роль юридичної науки, оскільки теоретичний доробок науковців сприятиме подальшому врегулюванню актуальних питань, які виникатимуть при оцінці судами вжитих господарюючими суб'єктами заходів із досудового вирішення спорів.

Вилучивши із попередньої редакції Господарського процесуального кодексу України розділ II «Досудове врегулювання господарських спорів», законодавець обґрунтовано виніс за рамки судового розгляду процедури, які не стосувалися процесу, а, отже, і не могли перебувати в цьому Кодексі. Проте, як засвідчує практика, це аж ніяк не покращило ситуацію з правовим упорядкуванням досудових дій суб'єктів господарювання, котрі відстоюють їх порушене право чи охоронюваний законом інтерес.

У зв'язку з цим перед науковцями постає завдання більш активно і системно включатися в розроблення теоретичної бази із вирішення проблем досудового врегулювання господарських спорів на новій

законодавчій платформі, а також вносити пропозиції щодо визначення найбільш ефективних шляхів утвердження конституційного порядку господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання досудового врегулювання спорів було предметом досліджень таких вчених-юристів, як І. А. Балюк, Ю. В. Волочай, О. В. Гончарова, С. О. Граб, Т. С. Дунайло, М. Д. Ждан, Т. В. Степанова, Р. І. Шабанов, В. Д. Чернадчук, О. Ф. Скакун, Г. В. Ямпольський та інших. Проте, на сучасному етапі весь теоретико-методологічний доробок потребує серйозного критичного підходу, адже з прийняттям і введенням в дію нової редакції Господарського процесуального кодексу України більшість висловлених суджень дещо втратили свою актуальність. Аналогічна ситуація склалася з нормативно-правовими актами, якими врегульовувалися питання досудового розв'язання господарських спорів.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Розглядаючи сучасний стан теоретико-правового супроводження процесу досудового врегулювання господарських спорів, необхідно ґрунтуватися на нормах Конституції України, Цивільного, Господарського і оновлених Цивільного і Господарського процесуального кодексів України.

Із введенням у дію означених Законів України перед науковцями постало завдання щодо напрацювання теоретичного підґрунтя для найповнішого і найбільш дієвого застосування вкрай усічених положень ГПК, в яких ідеться про межі застосування досудових процедур при розв'язанні господарських спорів.

Як бачимо, законодавець повністю

оминув будь-яке імперативне наповнення відповідної статті ГПК, залишивши тим самим значну прогалину в організації цього процесу.

Формування цілей статті

Метою статті є дослідження сучасного стану теоретико-правового супроводження питань, пов'язаних із вирішенням господарських спорів на досудовій стадії в умовах введення в дію нової редакції Господарського процесуального кодексу України.

Виклад основного матеріалу дослідження

У статті «Досудове врегулювання як засіб вирішення господарського спору» (науковий доробок автора) зазначалося, що, будучи формально визнаними у розділі II Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) частиною господарського процесу, питання досудового врегулювання господарських спорів фактично виходять за межі процесуальних дій, які виникають лише за умови включення офіційних судових процедур. Саме ця обставина інститут досудового врегулювання господарських спорів кладе за рамки судового процесу, відмежовуючи сторони конфлікту від втручання інструментів державного примушування, а також включення в нього господарського суду з чітко визначеними повноваженнями щодо винесення об'єктивного і неупередженого рішення в кожному конкретному спорі господарського характеру [1].

Дана стаття позиціонується як інструмент теоретико-методологічного впливу на організацію і супроводження процесу вирішення проблем, генезою яких є господарський спір, що не зайшов у стадію судового розгляду.

Видається, що в результаті прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [2] формалізоване приведення у відповідність до законів логіки і положень

Конституції України Господарського процесуального кодексу України в частині вилучення з нього відверто непроцесуальних дій, не тільки не прояснило ситуацію, а навпаки, ще більше відкинуло ці проблеми на нормативно неврегульовану правову територію. Законодавець, не подаючи достатніх правових посилань до однотипного і коректного розуміння сутності поняття “досудове врегулювання господарських спорів”, залишає за учасниками підприємництва реальну можливість необмеженого застосування дискреції.

У відповідності до Українського тлумачного словника, «дискреція – це рішення посадовою особою або державним органом якого-небудь питання за власним розсудом» [3].

У цьому випадку доцільним буде відмежуватися від поняття “диспозитивність”, яке, за тим же джерелом тлумачення, означає можливість для тих, хто бере участь у справі, вільно, за активної допомоги суду, розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами [3].

Як бачимо, відмінними ознаками наведених категорій є нормативно означена межа, якою виступає відкриття провадження у справі й отримання її учасниками процесуально визначеного статусу з адресними правами і обов'язками.

Разом з тим, учасникам гіпотетичних господарських спорів законодавець залишає варіанти поведінки, які максимально загальними фразами поміщено в Господарський процесуальний кодекс України.

На нашу думку, уже на цьому етапі відбувається збій у логічному ланцюгу прогнозування дій учасників господарського спору, оскільки напрацьована теоретико-методологічна база досудових процедур з урегулювання спірних питань практично повністю виведена за рамки процесу.

У даному конкретному випадку відбулася ситуація, за якої нормативна база, умовно випередивши науку, залишилася у невизначеному стані з причини грубого порушення науково-теоретичних правових постулатів і законодавчої техніки.

Наразі науковці зіштовхнулися з про-

блемою, яка, маючи абстрактно-усічене нормативне обрамлення, будучи за своєю сутністю першодвигом у розв'язанні будь-якого спору, відкрила простір для надто широкого теоретико-прикладного тлумачення поняття “досудове врегулювання”.

Для правильного розуміння основ законодавчої техніки необхідно дещо заглибитися в історію, і ми віднайдемо коректне тлумачення сутності законотворчого процесу, а також тих межових знаків, за якими норма права втрачає свою імперативну чи регулюючу складову.

Таке розуміння отримуємо з глави XVI “Що саме необхідно брати до уваги при укладанні законів” книги 29 трактату “Про дух законів” (*De l'esprit des lois*) Шарля Луї де Монтеск'є [4].

Науковець, розкриваючи техніку складання законів, зазначає, що зміст їх повинен бути стислим. Закони Дванадцяти таблиць є взірцем точності. Діти зачували їх напам'ять. Зміст законів повинен бути простим. Прямі вирази завжди більш доступні, аніж вишукані. Суттєва умова – щоб закони викликали в усіх людей одні і ті ж поняття.

Прокладаючи аналогію від повчань видатного світоча філософської і правничої думки до сьогодення, неозброєним оком вбачається тотальна відсутність фундаментальних знань законодавчої техніки в усіх суб'єктів законодавчої ініціативи. Це підтверджується тим, що для однакового застосування і розуміння потрібно додаткове поглиблене тлумачення законів від Конституційного Суду України, існують науково-практичні коментарі до кодексів, а інші підзаконні акти (укази, постанови, розпорядження тощо) потребують детального роз'яснення щодо їх практичного застосування. Саме така ситуація наочно демонструє, наскільки ми далекі від тих основоположних і критично необхідних для використання підвалин законотворення. Але найбільшою проблемою є те, що надто важливу роль у процесі імплементації розпорядчих документів відіграє суб'єктивна складова тих осіб, на яких по-

кладаються завдання коментувати акти законодавства.

Водночас, переходячи до практичної складової цього процесу, необхідно зазначити, що загальне поняття щодо досудового врегулювання, як зазначалося вище, надає Господарський процесуальний кодекс України.

Так, згідно з положеннями частини 1 статті 19 (Основні положення досудового врегулювання спору) ГПК, сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом [5].

Юридичний аналіз цієї статті ГПК дозволяє дослідникові на свій розсуд обстоювати будь-які не заборонені законом форми і методи правового врегулювання господарського спору.

Як вбачається, назва коментованої статті вирізняє “основні положення досудового врегулювання спору”. Це означає, що законодавець допускає існування інших, тобто другорядних (антонім до терміну основні) положень, які виводяться за лаштунки нормативного означення пріоритетних легітимних дій щодо розв'язання господарського конфлікту без звернення до суду. Однак, у статті не міститься офіційних роз'яснень, як саме треба розуміти і застосовувати поняття “основні положення”.

Наступне. Формулювання у межах цієї статті обов'язку суб'єктів господарських правовідносин відбувається у спосіб, який сторони застосовують “за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом”.

Із наведеного вище видно, що законодавець не взяв на себе роль арбітра, а, отже, й зняв з себе відповідальність за організацію досудових процедур із розв'язання господарських спорів. За змістом положень статті сторони не обмежуються у виборі варіантів поведінки, однак вказано, що існують випадки, коли перед зверненням до суду сторона, права якої порушено, має довести перед судом докази досудової діяльності щодо схиляння порушника до

дотримання законності й положень договору.

Іншим висновком із проведеного юридичного аналізу загальних положень нормативного забезпечення досудового врегулювання господарського спору (статті 19 ГПК України) є те, що позасудовий захист порушеного, оспорюваного, невизнаного права чи охоронюваного законом інтересу суб'єктом господарювання розглядається як факультативна вимога (зазначена в процесуальному порядку), однак береться судом до уваги як, мабуть, додатковий доказ намірів постраждалої сторони відстояти своє порушене право без застосування судових процедур.

У той же час із тексту коментованої статті можна виокремити два юридичних факти, з яких випливає необхідність досудового врегулювання спору, – це договір і вказівка закону.

Щодо останніх випадків, то слід врахувати, що Господарський кодекс України та деякі інші підзаконні акти (Статут водного транспорту та ін.) зберегли таку процедуру. Проте сьогодні застосування досудового порядку врегулювання спору має обов'язковий характер для суб'єктів господарювання, які у своїй діяльності пов'язані із залізничним перевезенням та, відповідно, дотримуються вимог Статуту залізниць України [6].

Формалізоване продовження логічно і нормативно неупорядкованої вимоги щодо застосування можливостей досудового врегулювання господарських спорів спостерігається в положеннях статей 162 (Позовна заява) та 174 (Залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви) ГПК України.

Так, пунктом 6 частини 3 статті 162 передбачено, що позовна заява, крім іншого, повинна містити: відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору – у випадку, якщо законом встановлений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору [5].

У відповідності до п. 6 частини 5 статті 174 ГПК суддя повертає позовну заяву і додані до неї документи також у разі, якщо

до заяви не додано доказів вжиття заходів досудового врегулювання спору у випадку, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом [4].

Отже, обидві наведені норми ГПК вказують на обґрунтовану вимогу Господарського суду – дотримання позивачем встановленого законом обов'язкового порядку врегулювання господарського спору.

Матеріальна складова цього процесу набуває практичного застосування шляхом встановлення господарсько-правової відповідальності, яка, на думку Щербини В. С., застосовується у формі певної системи майнових (економічних) санкцій, передбачених або дозволених нормами господарського законодавства [7].

Нормативне визначення цього правового інституту подано в статті 216 (Господарсько-правова відповідальність учасників господарських відносин) Господарського кодексу України (далі – ГК України).

Ми узагальнимо офіційну позицію законодавця і, ґрунтуючись на положеннях вказаної статті, визначаємо господарсько-правову відповідальність як здатність учасників господарських відносин відповідати за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором. Метою їх застосування є здійснення державного примушування на умовах гарантій захисту прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих унаслідок правопорушення, та забезпечувати правопорядок у сфері господарювання.

У той же час спостерігається значний дисбаланс між способами взаємодії матеріальної і процесуальної складових у ході реалізації положень Господарського кодексу і Господарського процесуального кодексу щодо досудового врегулювання спорів економічного характеру.

Так, у відповідності до частини 1 статті 222 (Досудовий порядок реалізації

господарсько-правової відповідальності) ГК України учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензії чи звернення до суду.

Частиною 2 цієї статті окреслюються межі заходів, які можуть бути запроваджені за певних обставин. Законодавець визначив, що у разі необхідності відшкодування збитків або застосування інших санкцій суб'єкт господарювання чи інша юридична особа – учасник господарських відносин, чії права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав або інтересів має право звернутися до нього з письмовою претензією, якщо інше не встановлено законом.

У відповідності до частини 6 претензії розглядається в місячний строк з дня її одержання, якщо інший строк не встановлено цим Кодексом або іншими законодавчими актами. Обґрунтовані вимоги заявника одержувач претензії зобов'язаний задовольнити, за частиною 7 – при розгляді претензії сторони у разі необхідності повинні звірити розрахунки, провести експертизу або вчинити інші дії для забезпечення досудового врегулювання спору [8].

Виходячи з аналізу відомої практики щодо реагування суб'єктів підприємництва – гіпотетичних відповідачів у господарському суді на претензію, можна з упевненістю стверджувати, що позитивного результату від таких дій не буде, а положення коментованої статті насправді залишаються лише декларацією.

Полишаючи на цій стадії юридичного аналізу офіційні положення законодавства щодо досудового врегулювання господарських спорів, не можна відмежуватися від результатів наукового доробку в даній сфері, оскільки багато науковців висловленими судженнями різною мірою прокладали шлях до коректного теоретико-методологічного розуміння значення досудового врегулювання та його місця в системі дотримання конституційного господарського правопорядку. Саме з цих

причин не стихала дискусія щодо необхідності відновлення або відсутності потреби в обов'язковому досудовому порядку вирішення господарських спорів.

Необхідно зазначити, що група науковців, серед яких Гончарова О. В., Граб С. О. і Степанова Т. В., виступали за добровільність досудового вирішення господарських спорів [9; 10; 11], підтримавши в такий спосіб положення, висловлені в рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю “Торговий Дім “Кампус Коттон клуб” щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року (Справа №1-2/2002).

У прийнятому рішенні Суд зазначає, що положення частини другої статті 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист [12].

Однак, окремі вчені зайняли позицію несприйняття рішення Конституційного Суду України. Так, Ямпольський Г. В. зазначав, що встановлена законом можливість укладення учасниками спірного матеріального правовідношення угоди про дотримання у разі виникнення спору обов'язкового для них попереднього порядку його вирішення, введення законом такого порядку за деякими категоріями справ не суперечить конституційному праву на захист, оскільки після його дотримання перепони для звернення до суду будуть усунені.

Вчений зазначає, що у ГПК України законодавець ставить чимало передумов для

звернення до Господарського суду, як-от: сплата судового збору (ст. 45 ГПК України) або надсилання копії позовної заяви та доданих до неї документів іншій стороні спору (ст. 56 ГПК України) – ці умови мають обов’язковий характер та, безперечно, не обмежують особу в реалізації її процесуального права [13].

Наводячи вищевказану цитату вченого, необхідно зазначити, що посилання на окремі статті ГПК втратили актуальність, тому обґрунтовувати свої судження на застарілих відомостях некоректно, оскільки це може знівелювати весь процес дослідження цієї надзвичайно важливої теми.

Законом України № 1401-VIII від 2 червня 2016 року до розділу VIII Конституції України внесено зміни, згідно з якими законом може бути визначений обов’язковий досудовий порядок урегулювання спору (частина 4 статті 124 Конституції України) [14].

У контексті вищезазначеного необхідно озвучити позицію Конституційної Комісії, утвореної Указом Президента України від 03 березня 2015 року саме для аналізу доцільності внесення змін до розділу VIII Конституції України, до складу якої входили також судді Вищого господарського суду України. На їх думку, питання розвитку досудових і позасудових способів вирішення спорів може бути вирішено не обов’язково шляхом відмови від нинішнього конституційного підходу, закріпленого в частині другій статті 124 Конституції України.

Члени Конституційної Комісії вважають, що держава може (та повинна) стимулювати вирішення правових спорів у межах досудових процедур на законодавчому рівні, виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту. Проте застосування цих процедур повинно залишатися правом, а не обов’язком особи, яка потребує такого захисту.

Продовжуючи досліджувати ситуацію навколо розв’язання проблеми щодо рівня втручання (регулювання) держави в досудове вирішення господарських спорів, представники Вищого господарського

суду України зазначають, що аналогічна позиція щодо стимулювання та заохочення використання суб’єктами правовідносин досудових можливостей примирення викладена й у багатьох рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи. В європейських документах йдеться саме про “вжиття заходів зі сприяння”, а не встановлення обов’язковості досудового врегулювання спорів.

Одночасно звертається увага на те, що право на доступ до правосуддя і на справедливий судовий розгляд гарантоване статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, “є однією з основних ознак демократичного суспільства”.

Внесення до частини другої статті 124 Конституції України змін, спрямованих на обмеження будь-яким чином юрисдикції судів, на наш погляд, є недоцільним і таким, що обмежуватиме реалізацію права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, статтями 8, 55 Конституції України.

Застосування позасудових процедур вирішення спорів повинно бути вигідним сторонам, а не примусовим!

Отже, вчинення Україною, особливо на такому складному шляху євроінтеграції, такого кроку, як обмеження права на судовий захист через запровадження обов’язкового досудового врегулювання спорів (навіть в окремих випадках) може неоднозначно сприйматися з погляду розуміння і гарантій статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [15].

Як вбачається, члени Комісії, теоретично обґрунтовуючи свою позицію щодо ролі держави в досудовому врегулюванні господарських спорів відповідними рішеннями міжнародних організацій, послідовно відстоюють європейський спосіб розв’язання будь-якого конфлікту: ніхто не може бути обмежений у реалізації права на звернення до суду.

Повертаючись до аналізу наукових поглядів на цю проблему, доцільно звернути увагу на висловлені судження Балюк І. А.,

яка, розглядаючи проблеми, пов'язані з використанням правового регулювання досудового порядку вирішення господарських спорів, зазначає, що правові норми, які регулюють відносини досудового врегулювання спорів, не повинні міститися в ГПК України, а для правового закріплення таких норм доцільно застосовувати підзаконні акти [16].

Необхідно зазначити, що на сучасному етапі законодавець виніс за межі ГПК норми, якими визначалося досудове врегулювання господарського спору, і це, безперечно, підсиліло враження від наукової передбачливості автора цитати. У той же час, без відповіді залишається інша частина наведеного судження щодо правового закріплення таких норм у підзаконних актах. Якщо детально розглядати цю пропозицію, то, все ж таки, мають бути правові норми, які мали б стати підґрунтям для підзаконних правових актів. На це запитання автор не дає відповіді.

Розглядаючи можливості, пов'язані з досудовим розв'язанням господарського спору, управнений суб'єкт на свій розсуд обирає найбільш прийнятні для нього і визначені для цього законом інструменти. Не отримавши поновлення свого порушеного права чи охоронюваного законом інтересу вжитими заходами досудового врегулювання, суб'єкт господарювання може звернутися до суду. Таке право гарантоване положеннями статті 55 Конституції України, згідно з якими права і свободи людини й громадянина захищаються судом [17].

Разом з тим необхідно враховувати, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо досудового врегулювання спорів» змінено формулювання окремих статей Господарського кодексу України, в результаті чого збереглося нормативне обґрунтування досудових процедур із розв'язання господар-

ських спорів, однак вони не містять ознак імперативності чи обов'язковості виконання для сторони, яка порушила умови договору.

Так, внесеними змінами до частини 1 статті 315 (Порядок вирішення спорів щодо перевезень) ГК слово “обов'язковим” замінено словом “можливим”, а частину 3 викладено в такій редакції: Перевізник розглядає заявлену претензію і повідомляє заявника про задоволення чи відхилення її протягом трьох місяців, а щодо претензії з перевезення у прямому змішаному сполученні – протягом шести місяців. Претензії щодо сплати штрафу або премії розглядаються протягом сорока п'яти днів [18].

Необхідно зазначити, що підґрунтя внесених до Конституції України, введених у дію нових редакцій кодексів та теоретичний і практичний підхід до дослідження проблеми досудового врегулювання має бути кардинально видозмінений, адже за рамками наукової дискусії залишається основна маса питань, які позиціонувалися як окремий розділ ГПК у редакції до 15.12.2017 року.

Висновки

Отже, чинне законодавство практично повністю зняло з себе відповідальність за врегулювання господарських конфліктів на стадії, яка не пов'язана із залученням державних правових інструментів примушування.

Унікаючи імперативних формулювань у кодексах і законах, законодавець виводить учасників господарського конфлікту з поля правового регулювання, залишаючи для них єдиний нормативно врегульований шлях – звернутися з позовом до суду. Будь-які інші варіанти обрамлених у рамки закону дій для постраждалої сторони завідомо безперспективні, оскільки не забезпечені примусовою силою держави без рішення суду, яке вступило в законну силу.

Література

1. Григорчук М. В. Досудове врегулювання як засіб вирішення господарського спору / М. Григорчук // Правничий вісник Університету “КРОК” : Вищий навчальний заклад “Університет економіки та права “КРОК”. – Вип. 24. – К., 2016. – С. 105–111.

2. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України,

Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>. – Назва з екрану.

3. Український тлумачний словник. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrainian_explanatory.academic. – Назва з екрану.

4. Шарль Луї де Монтеск'є. Про дух законів (De l'esprit des lois). -[Електронний ресурс] – Режим доступу : http://librebook.me/o_duhe_zakonov. Назва з екрану.

5. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991р. № 1798-XII. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page2>. – Назва з екрану.

6. Коментар до статті 5 (Основні положення досудового врегулювання господарського спору). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/hpk/95-hpk/5702-5.html>. – Назва з екрану.

7. Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрями подальших наукових досліджень. -[Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...2. – Назва з екрану.

8. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України, 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144.

9. Гончарова О. В. До питання досудового врегулювання господарських спорів / О. В. Гончарова // Часопис Київського університету права. – 2012. – Вип. 2. – С. 393–396.

10. Граб С. О. Досудове врегулювання як одна з форм вирішення господарських спорів / С. О. Граб // Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія: Юридична. – 2015. – Вип. 2. – С. 171–180.

11. Степанова Т. В. Про деякі прогалини порядку досудового врегулювання господарських спорів / Т. В. Степанова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 1. – С. 195–197.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю “Торговий Дім “Кампус Коттон клуб” щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року (Справа №1-2/2002). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>. – Назва з екрану.

13. Ямпольський Г. В. Досудове врегулювання господарських спорів в сучасних умовах / Г. В. Ямпольський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2012. – Вип. 8. – С. 234–240.

14. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>. – Назва з екрану.

15. Конституційна Комісія: пропозиції Вищого господарського суду щодо вдосконалення конституційного регулювання питань визначення судової системи України та юрисдикції судів. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/116606-konstituciyna_komisiya_pgorozicii_vischogo_gospodarskogo_sud. Html. – Назва з екрану.

16. Господарське процесуальне право: Навч. посібн. // І. А. Балук. – К.: КНЕУ, 2002. – 224 с. – С. 16.

17. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

18. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо досудового врегулювання спорів”. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2705-1>. – Назва з екрану.

О.В. Кривов'яз
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави та права,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Проблемні питання здійснення представництва в судах органів державної влади

Стаття присвячена питанням здійснення представництва в судах органів державної влади в аспекті проведення судової реформи. Проаналізовано шляхи вдосконалення чинного законодавства у сфері представництва органів держави у судах України у відповідності до вимог сьогодення.

Ключові слова: представництво інтересів органів державної влади у суді, органи державної влади, інститут адвокатури, Конституція України.

О.В. Кривовяз
кандидат юридических наук,
доцент кафедри теорії и історії государства и права,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Вопросы осуществления представительства в судах органов государственной власти

Статья посвящена вопросам осуществления представительства в судах органов государственной власти в аспекте проведения судебной реформы. Проанализированы пути совершенствования действующего законодательства в сфере представительства органов государства в судах Украины в соответствии с требованиями современности.

Ключевые слова: представительство интересов органов государственной власти в суде, органы государственной власти, институт адвокатуры, Конституция Украины.

O. Kryvoviaz
Ph.D. in Law,
Docent of the Department of Theory
and History of State and Law,
«KROK» University

Problems of representation of the government bodies in the courts

The article is devoted to the issues of representation in the courts of public authorities in the aspect of judicial reform. The ways of improvement of the current legislation in the field of representation of public bodies in the courts of Ukraine in accordance with the requirements of the present are analyzed.

Key words: representation of public authorities in court, public authorities, institute of advocacy, Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми

30.09.2016 року набрали чинності зміни до Основного Закону України у сфері правосуддя [1]. Основним завданням даних змін є вдосконалення конституційних основ правосуддя для практичної реалізації принципу верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справи незалежним і безстороннім судом. Дані зміни особливо вплинули на інститут представництва особи та органів державної влади. Зокрема, представництво органів державної влади в суді здійснюється винятково прокуратурою чи адвокатурою як недержавним самоврядним інститутом. Варто наголосити, що в більшості європейських країн поєднання адвокатської діяльності з державною службою заборонена чинним законодавством. Наприклад, в Австрії, Чехії, Естонії, Фінляндії, Литві, Словаччині, Словенії, Іспанії адвокати не можуть бути державними службовцями. В іншому випадку щодо юристів на державній службі поширюються різні обмеження, які тим чи тим чином не дозволяють їм бути практикуючими адвокатами. Як це, наприклад, у Німеччині. Тобто, перебуваючи на державній службі, адвокат повинен зупинити свою адвокатську діяльність.

Тому виникає необхідність формування інституту представництва в особі адвокатури, яка зможе здійснювати представництво органів державної влади у суді. Наслідком цього є нагальна потреба у реформі законодавства у сфері державної служби та адвокатури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням проблематики представництва в судах органів державної влади були присвячені праці В. Б. Авер'янова, В. Д. Атаманчук, О. М. Бандурки, В. М. Бевзенка, Ю. П. Битяка, Т. В. Варфоломєєва, І. В. Головань, Д. А. Гудима, О. М. Дроздова, О. Л. Жуковської, А. Т. Комзюка, Р. С. Мельник, О. Г. Яновської й інших. Однак комплексне наукове дослідження

представництва органів державної влади в судах досі не було проведене, незважаючи на актуальність та нагальність даної проблематики.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З огляду на нагальність зазначеної проблеми, на сьогодні у вітчизняній юриспруденції неповно досліджено та законодавчо врегульовано питання щодо здійснення представництва у судах органів державної влади.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення проблемних питань представництва у суді органів державної влади в світлі реформи судової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до ст. 237 ЦК України, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Не є представником особа, яка хоч і діє в чужих інтересах, але від власного імені, а також особа, уповноважена на ведення переговорів щодо можливих у майбутньому правочинів [6].

Підставами здійснення представництва є договір, закон, акт органу юридичної особи, інші підстави, встановлені актами цивільного законодавства.

Представництво поділяється на такі види:

1) добровільне (представництво за довіреністю). Представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю. Представництво за довіреністю може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи (ст. 244 ЦК України);

2) обов'язкове (представництво за законом). Батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей. Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Законним представником у випадках, установлених

законом, може бути інша особа (ст. 242 ЦК України).

Різновидом добровільного представництва (представництва за довіреністю) є комерційне представництво. Відповідно до ст. 243 ЦК України комерційним представником є особа, яка постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності. Комерційне представництво одночасно кількох сторін правочину допускається за згодою цих сторін та в інших випадках, установлених законом. Повноваження комерційного представника можуть бути підтвержені письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю. Особливості комерційного представництва в окремих сферах підприємницької діяльності встановлюються законом.

Правочини, які може вчиняти представник, передбачено ст. 238 ЦК України. Так, зокрема, представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Представник не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особою тією особою, яку він представляє. Крім того, представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, установлених законом.

Представник зобов'язаний вчиняти правочин за наданими йому повноваженнями особисто. Він може передати своє повноваження у порядку, передбаченому ст. 240 ЦК України, частково або в повному обсязі іншій особі, якщо це встановлено договором або законом між особою, яку представляють, і представником, або якщо представник був вимушений до цього з метою охорони інтересів особи, яку він представляє. Представник, який передав своє повноваження іншій особі, повинен повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідні відомості

про особу, якій передані відповідні повноваження (замісника). Невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження, відповідальність за дії замісника як за свої власні. Правочин, учинений замісником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє [6].

Відповідно до ч.ч.3-4 ст. 131-2 Конституції України, винятково адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [1].

Аналогічна норма міститься у статті 10 Закону України «Про судоустрій і статус судів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, відповідно до якої кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу. Окремо слід розглянути частину 3 цієї статті Закону, згідно з якою для надання професійної правничої допомоги діє адвокатура. Забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво в суді здійснюються адвокатом, за винятком випадків, установлених законом. Витрати учасників судового процесу на професійну правничу допомогу відшкодовуються в порядку, визначеному законом [4].

Відповідно до п. 11 ч. 16-1 Перехідних положень Конституції України, з дня набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»: представництво відповідно до пункту 3 частини першої статті 131-1 та статті 131-2 цієї Конституції винятково прокурорами або адвокатами у Верховному Суді та судах касаційної ін-

станції здійснюється з 1 січня 2017 року; в судах апеляційної інстанції – з 1 січня 2018 року; в судах першої інстанції – з 1 січня 2019 року.

Представництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах винятково прокурорами або адвокатами здійснюється з 1 січня 2020 року.

Представництво в суді у провадженнях, розпочатих до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, – до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню [1].

Варто зауважити, що у зв'язку з цим чинне законодавство України потребує ґрунтовних змін. Сама процедура переходу до здійснення представництва органів державної влади у суді винятково адвокатами не зовсім адаптована до системи представництва, яка існує в європейських країнах.

Тобто, в Україні встановлюється монополія адвокатури. Це підтверджується Постановою Пленуму Вищого адміністративного суду України №5 від 13.03.2017 «Про правовий висновок щодо порядку здійснення представництва органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах, запровадженого Законом України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». У вказаній Постанові роз'яснено, як застосовувати норму перехідних положень до Конституції щодо представництва органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах винятково прокурорами або адвокатами з 1 січня 2020 року. Отже, якщо інтереси держави вимагатимуть захисту прав певного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, то представництво такого органу в судах здійснюється через прокурора з 30 вересня 2016 року.

Якщо ж прокурор не вбачатиме, що інтереси держави вимагають захисту прав певного органу державної влади чи органу

місцевого самоврядування, то представництво інтересів такого органу до 1 січня 2020 року можливе через будь-яку іншу особу, яка за законом має право на надання правової допомоги. А вже з 1 січня 2020 року представляти інтереси держоргану може лише адвокат [7].

Однак у чинному законодавстві України є деякі прогалини. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI, несумісною з діяльністю адвоката є робота на посадах осіб, зазначених у пункті 1 частини першої статті 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». Даний закон утратив чинність, однак чинним є Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. Використовуючи аналогію законодавства, можемо зробити висновок, що до таких посад відносять суб'єктів, передбачених п.1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. Зокрема, до таких суб'єктів, діяльність яких не сумісна з діяльністю адвоката, належать також державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування [2].

Для усунення цього недоліку у Верховній Раді зареєстровано «Проект Закону про внесення змін до пункту 1 частини 1 статті 7 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” №7392 від 13.12.2017 р. щодо вимог несумісності». Зокрема, даним Проектом вносяться зміни до ст. 7 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Несумісною з діяльністю адвоката є робота на посадах осіб, зазначених у пункті 1 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» [8].

Окрім цього, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції», особам, зазначеним у пункті 1 частини першої статті 3 цього Закону, забороняється займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо

інше не передбачено Конституцією або законами України [3].

У свою чергу, у Законі України «Про державну службу» 10.12.2015 № 889-VIII питання поєднання державної служби з діяльністю адвоката взагалі залишилося без уваги [5].

Як стає зрозумілим, низку законів, серед яких Закон України «Про державну службу», Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» необхідно приводити у відповідність до норм Конституції України.

Зокрема, новели законопроекту мають бути пов'язані, зокрема, і з новими можливостями поєднувати діяльність адвокатів з державною службою.

Деякі кроки у цьому напрямі уже зроблено. За законодавчою ініціативою Президента України створено Законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (нова редакція) та інших пов'язаних законодавчих актів України» (далі – Законопроект) та був опублікований 15.01.2018 року в Судово-юридичній газеті. Варто наголосити, що даний законопроект не зареєстрований на сайті Верховної Ради України, однак у межах проекту Ради Європи «Підтримка впровадження судової реформи в Україні» 21 грудня 2017 р експерти Ради Європи Рітіс Йокубаускас і Ваху Григорян підготували проект звіту відносного вищевказаного законопроекту, в якому дають позитивну його характеристику [9].

Зокрема, ст. 30 Законопроекту висвітлює особливості статусу адвоката на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування. Адвокат може працювати в органі державної влади або в органі місцевого самоврядування. Адвокат, який працює в органі державної влади або в органі місцевого самоврядування, зберігає статус адвоката та має право здійснювати представництво цього органу в суді. Адвокат, який працює в органі державної влади або в органі місцевого самоврядування, не може бути головою, заступником голови або членом органу

адвокатського самоврядування та не має права брати участі в роботі органів адвокатського самоврядування. Відомості про адвоката, який працює в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, вносяться до Єдиного реєстру адвокатів України із зазначенням інформації про зупинення права такого адвоката на здійснення адвокатської діяльності. Крім цього, робота в органі державної влади або в органі місцевого самоврядування не позбавляє адвоката обов'язку дотримуватися присяги адвоката та Правил адвокатської етики.

Ознайомившись з даним Законопроектом, можна зробити висновок, що одним з ефективних способів усунення протиріч у сфері представництва органів державної влади у суді було б розрізнення статусу адвоката та практикуючого адвоката. Тобто, адвокат на державній службі має право на представництво тільки цього органу в суді, однак у нього відсутні права у сфері адвокатського самоврядування, що є цілком логічним.

Схожі зміни слід вносити і в Закон України «Про державну службу», якими передбачалася б можливість поєднувати державну службу та статус адвоката.

Варто зауважити, що представництво органів державної влади у судах зазвичай здійснюється юристами, які не мають свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Як наслідок, на юристів та їх роботодавців одразу ж лягає тягар, пов'язаний із необхідністю значних витрат часу та коштів для набуття статусу адвоката та подальшого його підтримання (складання кваліфікаційних іспитів, участь в адвокатському самоврядуванні зі сплатою щорічних внесків, підвищення кваліфікації тощо). Крім цього, в найближчому майбутньому залучення адвокатів для представництва інтересів держави в судах України стане додатковим витратами, які не завжди можуть дозволити собі державні установи. А тому, на нашу думку, доцільним буде включення адвоката у ряди штатних працівників державного органу.

Висновки

Здійснення представництва органів державної влади в судах винятково адвокатами має як свої плюси, так і мінуси. Зокрема, це суттєво покращить якість правосуддя, оскільки можна сподіватися, що у процесі братимуть участь не тільки особи з вищою юридичною освітою, але насамперед особи, які підтвердили свої знання, склавши кваліфікаційний іспит, що, в свою чергу, сприятиме реалізації принципу рівності можливостей у змагальному процесі. Це, на нашу думку, дещо розвантажить суд. Оскільки не кожний пересічний громадян України зможе дозволити собі оплатити послуги адвоката, відповідно, можна сподіватися на зменшення кількості позовів до органів державної влади. Хоча, з

іншого боку, даний аспект може означати порушення конституційного права громадян України на захист. Це достатньо двозначне питання.

До позитивних моментів також можна віднести й те, що дані новели в законодавстві запровадять єдині високі професійні стандарти судового представництва та сприятимуть ефективному забезпеченню прав і гарантій учасників процесу та реалізації права на справедливий суд.

Загалом, вважаємо, що реформи в судовій системі, серед яких представництво органів державної влади в судах винятково адвокатами, дасть змогу запобігти зловживанням та корупції в судах, підвищить репутацію органів державної влади в суспільстві, стане суттєвим кроком до створення сильної правничої професії.

Література

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 року №1401-VIII // Офіційний вісник України . – 2016. – №51. – Ст. 8.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – №27. – Ст. 282.
3. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – №49. – Ст. 2056.
4. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // Офіційний вісник України. – 2016. – №56. – Ст. 9.
5. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016.-№ 4. – Ст. 43.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № №40-44. – Ст. 356.
7. Про правовий висновок щодо порядку здійснення представництва органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах, запровадженого Законом України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” : Постанова Пленуму Вишого адміністративного суду України від 13.03.2017 № 5 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005760-17>.
8. Верховна Рада України // Офіційний веб-сайт. - [Електронний ресурс]. – Режим доступ : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf351=63133
9. Судово-юридична газета. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sud.ua/ru/news/publication/113605-proekt-zakona-ob-advokature-chto-zhdet-ot-reformy-dokument>

УДК 340.69

В.Я. Дуда

*кандидат юридичних наук, адвокат,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

М.П. Климчук

*кандидат юридичних наук, доцент,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем експертно-криміналістичного забезпечення
Національної академії внутрішніх справ*

Нормативне забезпечення судово-експертної діяльності

Розглянуто особливості використання інституту спеціальних знань за кримінальним процесуальним законодавством України. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності експерта шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства з метою підвищення якості їх роботи та взаємодії з органами досудового розслідування, прокуратури і суду.

Ключові слова: *Кримінальне провадження, досудове розслідування, експерт, спеціаліст, судова експертиза, відвід.*

В.Я. Дуда

*кандидат юридических наук, адвокат,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

М.П. Климчук

*кандидат юридических наук, доцент,
научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории
по проблемам экспертно-криминалистического обеспечения
Национальной академии внутренних дел*

Нормативное обеспечение судебно-экспертной деятельности

Рассмотрены особенности использования института специальных знаний по уголовным процессуальным законодательством Украины. Сформулированы предложения по совершенствованию нормативно-правового обеспечения деятельности эксперта путем внесения изменений и дополнений в действующее законодательство с целью повышения качества их работы и взаимодействия с органами досудебного расследования, прокуратуры и суда.

Ключевые слова: *уголовное производство, досудебное расследование, эксперт, специалист, судебная экспертиза, отвод.*

V. Duda
*Candidate of Law, lawyer,
Associate Professor of the Department
of State and Legal Disciplines,
«KROK» University*

M. Klimchuk
*candidate of Law, associate professor,
Scientific employee of the research laboratory
on problems of expert and criminalistic support
National Academy of the Interior*

Normative support for forensic and expert activity

Features deployment of special knowledge of the criminal procedural legislation of Ukraine. Suggestions for improving the legal support of the experts by making amendments to existing legislation to improve the quality of their work and interaction with the pre-trial investigation, prosecution and trial.

Keywords: *criminal proceedings and pre-trial investigation, expert, specialist, forensics, withdrawal.*

Постановка проблеми

На сьогоднішній день важко собі уявити діяльність з розслідування кримінальних правопорушень без використання спеціальних знань. Правову основу взаємодії органів досудового розслідування з експертами і спеціалістами становлять Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про поліцію», «Про судову експертизу», а також окремі відомчі нормативно-правові акти: Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: Наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 р. №3505/5; Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: Наказ МВС України від 03.11.2015 р. №1339; Інструкція про порядок проведення криміналістичних досліджень транспортних засобів і реєстраційних документів, що їх супроводжують, працівниками Експертної служби

МВС України: Наказ МВС України від 31.05.2013 р. №537; Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. №53/5; Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. №6; Інструкція про участь співробітників та працівників Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України як спеціалістів у кримінальному провадженні: Наказ Центрального управління Служби безпеки України 19.03.2016 р. №138; Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 03.11.2015 р. №1343; Про встановлення нормативної вартості однієї експерто-години у 2016 році: Наказ Міністерства юстиції України від 16.02.2016 р. №417/5.

Але, у той же час, окремі положення прийнятого у 2012 році КПК України суттєво вплинули на організацію роботи та процесуальний статус судових експертів і призводять до необхідності внесення суттєвих уточнень норм інших нормативних

актів, що регулюють експертну діяльність в Україні. Насамперед, це стосується Закону України «Про судову експертизу».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Особливостям взаємодії слідчого та експерта (спеціаліста) й окремим аспектам застосування в слідчій діяльності спеціальних знань працівниками експертних служб приділялася увага вченими-юристами, насамперед: Ю.І. Азаровим, Л.Ю. Ароцкером, Р. С. Белкіним, А.І. Вінбергом, В.Г. Гончаренком, Г.І. Грамовичем, П. П. Іщенком, Н.І. Клименко, В.В. Коваленком, М.В. Костицьким, В. К. Лисиченком, В.Г. Лукашевичем, Є.Д. Лук'янчиковим, Б. В. Романюком, М.В. Салтєвським, М.Я. Сегаєм. Однак, указані питання досліджувалися ними переважно до введення в дію нового КПК 2012 року.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Слідча та судова практика стикається з випадками ототожнення понять «спеціаліст» та «експерт», що призводить до неправильного розуміння окремих положень КПК України учасниками кримінального провадження. Крім того, неоднозначно трактуються норми Закону України «Про судову експертизу» в частині особливостей фінансування окремих видів судово-експертної діяльності.

Формулювання цілей статті

Мета – сформулювати пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності експертів шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства з метою підвищення якості їх роботи та взаємодії з органами досудового розслідування, прокуратури і суду.

Викладення основного матеріалу дослідження

У ст. 69 КПК України визначено, що «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України

«Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань» [1]. Отже, експертом може бути фахівець з певної галузі знань, який працює в державній спеціалізованій установі або у випадках і на умовах, визначених законодавством, не є працівником таких установ, має вищу освіту, пройшов спеціальну підготовку та отримав кваліфікацію судового експерта в певній галузі.

У новому КПК України законодавець дещо розширив процесуальний статус експерта, а саме: – передбачив можливість експерта бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження, і без дозволу слідчого; – надав право експерту ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні; – одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яку залучено як експерта; – користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу» [1].

Судово-експертну діяльність мають право здійснювати: атестовані судові експерти, які працюють у державних спеціалізованих установах (науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України, науково-дослідних установах судових експертиз, судово-медичних та судово-психіатричних установах Міністерства охорони здоров'я України, експертних службах МВС України, Міністерства оборони України, СБУ та Державної прикордонної служби України); інші фахівці з відповідних галузей знань, які не є працівниками цих установ, але можуть залучатися слідчим, прокурором, судом до проведення деяких видів судових

експертиз, за винятком криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз, які здійснюються виключно експертами державних спеціалізованих установ (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»).

Водночас, не можуть залучатися до виконання обов'язків судового експерта: особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, а також особи, які мають судимість (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про судову експертизу»); особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого (ч. 2 ст. 69 КПК України 2012 р.); особи, які вже проводили ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються в цьому провадженні (ст. 79 КПК України 2012 р.); особи, щодо яких є обставини, що забороняють їх участь у кримінальному провадженні і є підставами для їх відводу (ч. 1 ст. 77 КПК України 2012 р.) з тим обмеженням, що, як зазначається у ч. 1 ст. 79 КПК України 2012 р., їх попередня участь у цьому кримінальному провадженні як експерта не може бути підставою для відводу.

Законодавець наділив експерта правом бути присутнім у процесуальних діях із метою усунення інформаційної невизначеності. Внаслідок зазначених причин експерт, який проводить доручене йому дослідження, змушений звернутися з клопотанням до особи (органу), що призначив експертизу (залучив експерта) про проведення процесуальної дії за його присутності.

Найчастіше недоліки, пов'язані з неповнотою, недостатньою якістю матеріалів, що надійшли на експертизу, усуваються шляхом направлення відповідного клопотання експерта на адресу замовника експертизи про надання необхідних додаткових матеріалів (п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України) [1]. Проте, як слушно зазначає М. Г. Щербаковський виникають ситуації, коли приписи відсутні, й слідчий (суд) не в змозі виконати клопотання експерта, оскільки отримання інформації або об'єктів вимагає, по-перше, застосування спеціальних

знань і, по-друге, уточнення, корекції безпосередньо в момент проведення процесуальної дії (наприклад, постановка уточнюючих питань під час допиту, встановлення взаємозв'язку та взаємозалежності окремих об'єктів і явищ у їх статистиці й динаміці на місці виявлення тощо). Зазначені ситуації обумовлюють необхідність особистої участі експерта в проведенні процесуальних дій [2, с. 90].

Варто нагадати, що ст. 71 КПК України передбачено такого суб'єкта процесу, як спеціаліст - особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [1]. Іншими словами - він фактично є «технічним помічником» слідчого, прокурора, суду й може вирішити зазначені вище проблеми.

З цього приводу слушно зауважив С. А. Шейфер, що роль експерта в слідчих діях не збігається з роллю спеціаліста та полягає не в сприянні слідчому в отриманні доказів, а у виявленні з подальшим відображенням у протоколі обставин, суттєвих для дачі ним висновку [3, с. 68]. Таким чином, експерт цілеспрямовано реалізує свою ініціативу в конкретних умовах процесуальної дії. Експерт бере участь під час провадження слідчих дій тільки в тих випадках, коли така участь є змістом його експертної діяльності, яка ведеться в рамках провадження експертизи та завершується наданням висновку за тими пунктами, що були поставлені експерту слідчим [4, с. 39].

На практиці непоодинокими є випадки, коли до проведення огляду місця події в якості спеціаліста залучаються судові експерти, які згодом проводять судову експертизу. Практичні співробітники пояснюють це тим, що особа, що попередньо залучалася до слідчої (розшукової) дії, краще знає об'єкти дослідження і, відповідно, може дати більш якісний висновок. Хоча, експерт набуває право бути присутнім під час проведення процесуальних дій тільки

після доручення йому провадження експертизи, тобто після початку експертного дослідження.

Відповідно до ч. 2 ст. 79 КПК України, спеціаліст, експерт не має права брати участі в кримінальному провадженні, якщо він проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні. Вказану пропозицію законодавця можна пояснити заборонами експерту на самостійне збирання доказів (ч. 4 ст. 69 КПК України) [1].

Проте, навіть у разі заявлення відводу такому експертові останній може апелювати, що підставою відводу є попереднє проведення ним саме ревізії або перевірки (ч. 2 ст. 79 КПК України), а брав він участь як спеціаліст, наприклад, у проведенні такої слідчої (розшукової) дії, як огляд місця події.

О. В. Ануфрієва зазначає, що даний факт не може бути перешкодою, оскільки спеціаліст не дає на місці вчинення злочину висновків, а лише надає допомогу, іноді просто технічну, у виявленні та фіксації деяких даних, жодної упередженої думки у нього не складається, і таку особу доцільно було б залучати до участі у справі як експерта, якщо це дозволить його кваліфікація. Як приклад, вона наводить постанову Печерського районного суду м. Києва від 13.01.2012 р. у кримінальній справі № 1-27/11, у якій підсудним було подано заяву про відвід експерта на підставі того, що останній склав наявні у матеріалах справи висновки будівельно-технічних експертиз № 4062 та № 4318, що суперечать один одному. Таким діям експерта підсудний висловив недовіру і просив відвести експерта від участі у справі. Прокурор заперечував проти відводу експерта, посилаючись на відсутність правових підстав для його відведення, оскільки той приймав участь на досудовому слідстві на стадії судового розгляду [5, с. 180].

Вивчивши підстави заявленого відводу, матеріали вказаної справи, думку учасників судового розгляду суд дійшов висновку, що зазначена заява задоволенню не підлягає, оскільки під час судового розгля-

ду не призначено експертизи, яку було б доручено для проведення тому ж експерту, що складав висновки на досудовому слідстві та які оспорується підсудним, і якому в такому випадку міг би бути заявлений відвід. Тому заявити відвід експерту на стадії судового слідства, який брав у ньому участь, не передбачено чинним КПК України, а оцінку складеним ним висновкам суд може надати самостійно. Тому підстав для задоволення заяви підсудного про відвід експерта немає [6].

На нашу думку, варто уточнити редакцію ч. 2 ст. 79 КПК України, оскільки не зрозуміло, чому законодавець обмежується лише такими термінами, як «ревізія» та «перевірка». Адже практиці відомі й інші форми участі спеціаліста у кримінальному провадженні, як-то: фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо. Можна лише припустити, що законодавець охоплює усі інші форми участі спеціаліста у кримінальному провадженні поняттям «тощо», яке можна трактувати по-різному.

З огляду на це, пропонуємо подати ч. 2 ст. 79 КПК України у такій редакції:

Стаття 79 «Підстави для відводу спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання»

2. Спеціаліст, експерт, окрім того, не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо його спеціальні знання вже використовувалися у цьому кримінальному провадженні.

Такі випадки варто відрізнити від ситуацій, коли слідчі (розшукові) дії проводяться за клопотанням експерта. Тактичні особливості таких слідчих (розшукових) дій відрізняються тим, що експерт з урахуванням поставленого на рішення експертизи завдання (предмета експертизи), представлених об'єктів, знаючи методику експертного дослідження, заздалегідь, тобто до проведення процесуальної дії, прогнозує, які обставини йому необхідно встановити, які отримати об'єкти в ході слідчої (розшукової) дії для успішного завершення дослідження та надання об-

грунтованого висновку. Наприклад, беручи участь у отриманні зразків почерку для почеркознавчої експертизи (ст. 245 КПК України), експерт не тільки створює та варіює умови їх отримання, але проводить попереднє дослідження для визначення їх доброякісності, порівнянності з представленим на дослідження рукописом і в разі необхідності змінює умови та здійснює додаткове відібрання зразків від особи, яка перевіряється [7, с. 11].

У судово-експертній діяльності існує низка інших проблем законодавчого тлумачення окремих аспектів діяльності експерта. Зокрема, викликає певні запитання редакція ст. 15 Закону України «Про судову експертизу», в якій визначаються особливості фінансування судово-експертної діяльності. Проте, з-поміж інших видів не згадується такий вид діяльності, як проведення випробувань [8].

Випробування у техніці та фізиці – експериментальне визначення кількісних і (або) якісних характеристик властивостей об'єкта випробувань за результатом впливу на нього під час моделювання чи функціонування [9].

У межах кримінального провадження під час проведення судових експертиз метод випробування застосовується, наприклад, з метою визначення спроможності об'єкта агрегатів, вузлів, цілих об'єктів тощо виконувати функції, для виконання яких вони призначені.

Крім того, згідно з п. 1.4. Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 29 жовтня 2009 р. за № 1010/17026, проведення експертизи матеріалів клінічних випробувань, а також проведення клінічного аудиту клінічного випробування лікарських засобів покладено на ДП «Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України» [10]. Відповідно до Закону України від 26 жовтня 2011 р. №1107 «Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів,

устаткування підвищеної небезпеки, експертні організації – експертно-технічні центри, що належать до сфери управління Держпраці, або незалежні експертні організації, які забезпечують науково-технічну підтримку державного нагляду в сфері промислової безпеки та охорони праці й мають підтверджену компетенцію для інспекційної діяльності у сфері охорони праці відповідно до законодавства [11].

Також у сфері охорони праці передбачена експертиза щодо спроможності суб'єкта господарювання виконувати огляд, випробування та експертне обстеження (технічне діагностування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки з додержанням вимог законів й інших нормативно-правових актів з охорони праці та промислової безпеки.

З огляду на досить часту практику проведення експертними установами випробувань, що, власне, визначається й окремими відомчими нормативно-правовими документами, вважаємо за необхідне запропонувати відповідні зміни до ч. 3 ст. 15 Закону України «Про судову експертизу»:

Стаття 15. «Фінансування судово-експертної діяльності»

3. Проведення судових експертиз, випробувань, обстежень і досліджень судово-медичними та судово-психіатричними установами здійснюється за рахунок коштів, які безпосередньо і цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з державного чи місцевого бюджету, за винятком випадків, передбачених частиною четвертою цієї статті.

Висновки

Отже, підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що реальне поліпшення якості розслідування кримінальних правопорушень можливе за умови залучення до провадження слідчих (розшукових) дій із метою виявлення, фіксації, вилучення та дослідження матеріальних об'єктів відповідних спеціалістів і застосування останніми сучасних науково-технічних засобів. При цьому, не слід ототожнювати поняття «спеціаліст» та «експерт», що часто трапляється у практичній діяльності органів

досудового розслідування. На наше переконання, запропоновані зміни до КПК України та Закону України «Про судову експертизу» дадуть можливість усунути

окремі законодавчі «пробіли» з метою покращення розслідування кримінальних правопорушень загалом та судово-експертної діяльності зокрема.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». Харків: Одиссей, 2012. 360 с.
2. Щербаковський М. Причини і зміст присутності експерта у процесуальних діях. / М. Щербаковський. *Jurnalul juridic national: teorie și practică. Национальный юридический журнал: теория и практика*. Кишинев, 2015. №3(2)/13. С. 89–92.
3. Шейфер С. А. Следственные действия: основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. Шейфер. Самара: Самарский гос. ун-т., 2004. 218 с.
4. Белкин Р. С., Белкин А. Р. Эксперимент в уголовном судопроизводстве: метод. пособ. / Р. Белкин. М.: ИНФРА М–НОРМА, 1997. 160 с.
5. Ануфрієва О. В. Відвід у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. Ануфрієва. Київ, 2013. 20 с.
6. Постанова Печерського районного суду м. Києва. у кримінальній справі №1-27/11 від 13 січня 2012 р.: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20745727>. (Дата звернення 18.06.2018 р.).
7. Лившиц Е. М. Участие специалиста в производстве обыска. / Е. Лившиц. *Криминалистическая экспертиза*. М., 1966. Вып. 1. С. 145–153.
8. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. №4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>. (Дата звернення 18.06.2018 р.).
9. Вікіпедія. URL: <http://wikipedia.org/wiki>. (Дата звернення 18.06.2018 р.).
10. Про затвердження Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії з питань етики: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.09.2009 р. №690. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09>. (Дата звернення 18.06.2018 р.).
11. Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки: Закон України від 26 жовтня 2011 р. №1107 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011>. (Дата звернення 18.06.2018 р.).

УДК 342.9

І.В. Тарасова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Актуальні питання вдосконалення правового механізму захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в сфері освіти

У статті досліджується питання правового визначення результатів педагогічної діяльності як об'єктів інтелектуальної власності. Розглядаються проблеми удосконалення механізмів захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в сфері освіти.

Ключові слова: інтелектуальна власність (ІВ), об'єкти ІВ, захист прав на об'єкти ІВ, педагогічна діяльність, об'єкти ІВ у сфері освіти.

И.В. Тарасова
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Актуальные вопросы усовершенствования правового механизма защиты прав на объекты интеллектуальной собственности в сфере образования

В статье исследуется вопрос правового регулирования результатов педагогической деятельности. Рассматриваются проблемы усовершенствования механизма защиты прав на объекты интеллектуальной собственности в сфере образования.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность (ИВ), объекты ИВ, защита прав ИВ, педагогическая деятельность, объекты ИВ в сфере образования.

I. Tarasova
Ph. Doctor of law,
associate professor of department of state-legal disciplines,
«KROK» University

Topical issues of improving the legal mechanism for the protection of rights to intellectual property objects in the field of education

The article deals with the question of the legal definition of the results of pedagogical activity as objects of intellectual property. Problems of improvement of mechanisms of protection of rights to objects of intellectual property, in the field of education are considered.

Key words: intellectual property (IP), objects of IP, protection of rights to objects of IP, pedagogical activity, objects of intellectual property in the sphere of education.

Постановка проблеми

Обговорення тематики захисту прав інтелектуальної власності (ІВ) останнім часом перейшла до нового рівня, що пов'язано з процедурою створення спеціалізованих судів з питань інтелектуальної власності в Україні. Хоча цей процес, як з'ясувалося, є дуже складним та, як часто відбувається в Україні, дуже затягнутий. Тому питання державного регулювання захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні потребує подальшого осмислення та врегулювання, особливо у сфері освіти, оскільки значущих розробок у цьому напрямку немає. Так, залишаються питання правового регулювання ефективного захисту об'єктів ІВ, наприклад, таких як «службові твори», що досі залишається на низькому рівні, тому ставить майбутній суддівський корпус судів з питань ІВ перед необхідністю створювати практику судових прецедентів.

У той же час, ідеї та знання стають все важливішою частиною торгівлі та розвитку країни. Більша частина вартості нових високотехнологічних продуктів залежить від значного обсягу винахідництва, інновацій, дослідження, тому не можна не погодитися з тим, що зазначає Шпак А. П., а саме: «Важливе значення забезпечення правової охорони інтелектуальної власності для розвитку України обумовлене винятковою роллю інтелектуального капіталу у становленні світової економіки ХХІ ст., яка базується на знаннях» [1, с.231]. А знання певної людини є результатом одержаної ним освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичними розробками механізму захисту прав інтелектуальної власності займалися такі видатні вчені, як: В. С. Дроб'язко, В. О. Жаров, О. В. Кохановська, О. М. Мельник, Н. М. Мироненко, О. П. Орлюк, О. А. Підпригора, Г. Ф. Шершеневич, Р. Б. Шишка. Особливості

кримінально-правової відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності були предметом досліджень П. С. Берзіна та А. С. Нерсеяна. Проблематику адміністративно-правової охорони інтелектуальної власності досліджували І. Г. Запорожець, Н. О. Можаровська, Л. Т. Комзюк та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Особливо важливим для України є той факт, що наразі відбувається реформування як системи освіти, так і судової системи, що поставило нові виклики для теоретичного осмислення і наукового обговорення. Крім цього, не зважаючи на значний прогрес у нормативному регулюванні охорони та захисту прав на об'єкти ІВ в Україні за останні 17 років та значну кількість публікацій, досі залишаються проблемні питання, котрі все ще потребують вирішення. До одних зі значущих проблем можна віднести: відсутність механізмів ефективного захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в сфері освіти; відсутність належного рівня заходів адміністративної та кримінальної відповідальності; відсутність єдиних методологічних підходів щодо виявлення правопорушень у сфері інтелектуальної власності визначення розміру матеріальної і моральної шкоди.

Формулювання цілей статті

Розглядаючи проблеми, котрі пов'язані з вдосконаленням правових засад інтелектуальної власності у сфері освіти, можемо стверджувати, що вони потребують окремого детального вивчення. Тому метою цієї статті є розгляд особливостей видів об'єктів ІВ у сфері освіти та аналіз правових засад захисту права на об'єкти інтелектуальної власності, які створені внаслідок педагогічної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

У теорії права ІВ визнано вважати за-

хистом прав інтелектуальної власності правове забезпечення недоторканності цих прав, їх непорушності, а в разі порушення, можливості застосування заходів примусового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав [2, с.56].

Саме по собі питання «жорстокого» забезпечення захисту прав ІВ містить певне протиріччя: з одного боку, низький рівень забезпечення призводить до низького фінансового стимулювання авторів (винахідників), що перешкоджає розвитку даної сфери, з іншого боку – якщо рівень захисту від користування результатами ІВ буде занадто високим, це значно обмежить загальний доступ до творів (винаходів) і знизить суспільну вигоду від їхнього використання. Освітня діяльність особливо вразлива у цьому плані, оскільки відсутність належного фінансування педагогів в Україні призводить до того, що освітяни вимушені шукати засоби для існування замість розвитку нових методів та методик навчання.

Питання врегулювання правового захисту прав інтелектуальної власності в сфері освіти особливо гостро постало саме з прийняттям нового ЗУ «Про освіту» в 2017 році. Так, п.4, ст.3 ЗУ «Про освіту» закріплюється «Право на освіту» у такому формулюванні: «Кожен має право на доступ до публічних освітніх, наукових та інформаційних ресурсів, у тому числі в мережі Інтернет, електронних підручників та інших мультимедійних навчальних ресурсів у порядку, визначеному законодавством» [3]. Однак, механізмів захисту прав на об'єкти ІВ у сфері освіти не розроблено, та держава не гарантує захист прав інтелектуальної власності в мережі Інтернет. Саме з вільним доступом до мережі Інтернет та відсутністю дієвого контролю за законністю використання результатів інтелектуальної діяльності питання захисту ІВ перейшло на новий виток розвитку.

Конституція України у ст.54 проголошує, що держава бере на себе: «захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами

інтелектуальної діяльності. Кожен громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом» [4]. Зрозуміло, що користування підручниками, посібниками та іншими навчальними матеріалами є безумовною складовою освіти. Та, незважаючи на те, що відповідно до п.1, 2, ч.1, ст.21 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» законодавець дозволяє вільне використання твору із зазначенням автора в обсязі, виправданому поставленою метою, як ілюстрацій у виданнях, звукозаписах чи відеозаписах навчального характеру [5], ми вважаємо питання «вільного» використання результатів педагогічної діяльності дискусійним.

Пошук балансу між суворістю відповідальності за несанкціонований доступ до результатів ІВ та їх використання й можливістю широкої аудиторії користуватися сучасними досягненнями науки, техніки та/або творчості є важливим викликом як для суспільства, так і для законодавця. Держави-члени СОТ підтверджують ці пріоритети та закріпили їх в Угоді про торговельні аспекти інтелектуальної власності (ТРИПС), а саме у ст.7: «Захист та контроль за дотриманням прав інтелектуальної власності повинні сприяти запровадженню технологічних нововведень та передачі і розповсюдженню технологій для обопільної вигоди виробників і користувачів технологічних знань у такий спосіб, що сприяє соціальному та економічному добробуту, а також балансу прав обов'язків» [6].

Аналізуючи законодавство України, котре регулює професійну діяльність в сфері освіти, маємо зазначити значний прогрес у визнанні педагогічної діяльності як інтелектуальної та творчої роботи [3, п.21 ст.1]. Відповідно до визначення, прийнятого Світовою організацією торгівлі (СОТ), права інтелектуальної власності - це права, що надаються особам на результати їхньої інтелектуальної праці (creations of their mind).

Згідно з п.3 ч.2 ст. 25 Постанови Пленуму Вищого Господарського суду від 17.10.2012 р. №12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності»: «Правовій охороні як об'єкт авторського права підлягає твір, виражений в об'єктивній формі, а не його зміст. Не охороняються авторським правом, зокрема, ідеї, методи, концепції, принципи, способи, відкриття (наприклад, шахові партії, методики навчання тощо); разом з тим підлягають охороні літературні та інші твори, в яких викладено (описано, проілюстровано) відповідні ідеї, методики тощо. До об'єктів авторського права можуть належати окремі речення, словосполучення та інші частини твору, які є творчими й оригінальними і можуть використовуватися самостійно» [7].

Тому результати педагогічної діяльності можемо вважати предметом права інтелектуальної власності, та її твори (письмові та/або усні) є об'єктом захисту прав інтелектуальної власності. Саме це твердження знайшло закріплення у ч.2 ст. 53 ЗУ «Про освіту», де говориться, що педагогічні працівники мають право: «розроблення та впровадження авторських навчальних програм, проектів, освітніх методик і технологій, методів і засобів, насамперед методик компетентнісного навчання» [3].

Об'єкти інтелектуальної власності, які створюються під час педагогічної діяльності, можна поділити на такі групи:

1) письмові авторські твори наукового та/або навчального (освітнього) характеру у вигляді наукових публікацій, статей, монографій;

2) усні твори наукового та/або навчального (освітнього) характеру у вигляді відкритих лекцій, доповідей, виступів;

3) службові твори у вигляді авторських навчальних програм, проектів, освітніх методик, які закріплені на матеріальному носії інформації, та/або друковані, чи електронні підручники, практичні посібники, методичні рекомендації тощо.

На сьогодні переважна більшість осіб

в Україні, які здійснюють педагогічну діяльність, є найманими працівниками та належать до категорії педагогічних (науково-педагогічних) працівників закладів (установ) освіти. Тому питання правового захисту прав на об'єкти їх інтелектуальної праці стикаються з проблематикою правового регулювання службового твору. Доцільно навести законодавче визначення відповідних службових об'єктів ІВ. Так, Законом України «Про авторське право і суміжні права» (ст. 1) надано визначення «службового твору» – ним є твір, створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до службового завдання чи трудового договору (контракту) між ним і роботодавцем [5]. Відповідно до ч. 2 ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» виключне майнове право на службовий твір належить роботодавцю, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем. Законодавством також передбачено, що за створення і використання службового твору автору належить авторська винагорода, розмір та порядок виплати якої встановлюються трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем [8, с.146]. Таким чином, виключні майнові права на службові твори, створені під час педагогічної діяльності у закладах освіти у вигляді авторських навчальних програм, проектів, освітніх методик, які закріплені на матеріальному носії інформації, та/або друковані, чи електронні підручники, практичні посібники, методичні рекомендації тощо належать закладам освіти (юридичній особі – роботодавцю). В той же час це не позбавляє права автора (розробника службового твору) на отримання винагороди.

Вважаємо за необхідне внести доповнення до ЗУ «Про освіту» та ЗУ «Про вищу освіту» з зазначеннями, що у контракті з науково-педагогічними працівниками обов'язково має бути положення, котрим закріплюватиметься норма про здійснення окремої оплати, виплати авторської вина-

городи, такого виду діяльності, як створення службового наукового, навчального (освітнього) та/або науково-навчального твору (об'єкт інтелектуальної власності).

Розглядаючи питання вдосконалення правового механізму захисту прав на об'єкти ІВ у сфері освіти маємо зазначити, що захист прав суб'єктів інтелектуальної власності здійснюється у порядку, передбаченому спеціальним законодавством. Законодавством України захист прав на об'єкти ІВ у сфері освіти здійснюється, насамперед, у порядку захисту авторських та суміжних прав (ст. 42 ЗУ «Про освіту») [3]. В той же час, чинне законодавство про освіту вводить нове поняття – «академічна доброчесність» та, відповідно, новий вид юридичної відповідальності. Можемо умовно назвати цей вид відповідальності як «академічна відповідальність», оскільки передбачає можливість накладання певних стягнень на суб'єкта правопорушення в межах ЗУ «Про освіту» за вчинення проступку – порушення академічної доброчесності.

Видами порушень академічної доброчесності є: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація (даних), фальсифікація (даних), списування, обман (інформація щодо власної освіти), хабарництво, необ'єктивне оцінювання [3]. Однак, на наш погляд, такий вид порушення академічної доброчесності, як академічний плагіат є порушенням прав на об'єкти ІВ. Академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства [3].

Визначаючи новий вид порушень прав ІВ, законодавець вказує, що суб'єкти права на об'єкти ІВ та користувачі результатами педагогічної діяльності мають дотримуватися норм законодавства про автор-

ське право і суміжні права [3]. Тому особи, котрі використовують наукові (творчі) результати, отримані іншими особами, як результат власного дослідження (творчості) мають нести адміністративну чи кримінальну відповідальність за вчинене правопорушення в порядку, визначеному відповідними законодавством.

Висновки

Нарешті в Україні на законодавчому рівні зроблені певні кроки в напрямку захисту інтелектуальної діяльності в сфері освіти, а саме визнається, що педагогічні працівники розробляють об'єкти інтелектуальної власності. Закріплення на законодавчому рівні принципу «Освіта є державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства. Фінансування освіти є інвестицією в людський потенціал, сталий розвиток суспільства і держави» [3, ч.1, ст.5] є значущим кроком. Крім цього, в сфері освіти (науки) визнається як окремий вид правопорушення академічний плагіат.

Однак, досі невизначеність у законодавстві України багатьох моментів регулювання правовідносин у сфері, що стосується інтелектуальної діяльності, та відсутність належного захисту приватних прав власності на результати інтелектуальної діяльності допускає високий рівень правопорушень у цій сфері. Досі залишаються невирішеними питання визначення єдиних методологічних підходів щодо виявлення правопорушень у сфері інтелектуальної власності та визначення розміру матеріальної і моральної шкоди від дій, що порушують права власника об'єкта інтелектуальної власності.

Неспроможність держави забезпечити належний захист прав інтелектуальної власності в сфері освіти негативно впливає не лише на імідж України на світовій арені, але і на якість освіти, що є основою інтелектуального розвитку країни.

Література

1. Шпак А. П. Правові засади охорони права інтелектуальної власності у сфері освіти / А. П. Шпак // Право і бізнес. – 2014. – № 4 (55). – С. 230-233.

2. Доріс Лонг, Патриція Рей, Жаров В. О., Шевелева Т. М., Василенко І. Е., Дроб'язко В. С. Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування. Практичний посібник / Л. Доріс, П. Рей, В. О. Жаров, Т. М. Шевелева, – К.: «К.І.С.», 2007. – 448 с.

3. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради, 2017. – № 38-39. – Ст.380.

4. Конституція України, редакція від 30.09.2016 р. // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141.

5. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 11.07.2001 р. // Відомості Верховної Ради України, 2001. – №43. – Ст.214.

6. Угода про торговельні аспекти інтелектуальної власності (ТРИПС) // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_018

7. Постанова Пленуму Вищого господарського суду від 17.10.2012 № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» // [Електронний ресурс] – Режим доступу: / <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12>

8. Захист прав інтелектуальної власності в Україні: проблеми законодавчого забезпечення та правозастосування / за загальною ред. О. П. Орлюк // [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://intellect21.cdu.edu.ua/wp-content/uploads/2011/12/96.pdf>

УДК 342.4+321

О.І. Дермановський
аспірант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Науковий керівник: Д.І. Ткач
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Уряди Угорщини та конституційне правосуддя на початку 1990-х років (перша частина)

У статті в історико-правовому аспекті розглядається генезис формування та розвитку конституційного правосуддя в Угорщині на початку 90-х років 20 ст. та його вплив на забезпечення прозорості діяльності Уряду, яка ґрунтується на демократичних засадах. Особливу увагу у цьому плані приділено функціонуванню Конституційного суду.

Ключові слова: Уряд Угорщини, Конституційний суд, конституційне правосуддя.

А.И. Дермановский
аспірант,
ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»
Научный руководитель: Д.И. Ткач
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»

Правительства Венгрии и конституционное правосудие в начале 1990-х годов (первая часть)

В статье в историко-правовом аспекте рассматривается генезис формирования и развития конституционного правосудия в Венгрии в начале 90-х годов и его влияние на обеспечение прозрачности деятельности Правительства, основанной на демократических принципах. Особое внимание в этом плане уделяется функционированию Конституционного суда.

Ключевые слова: Правительство Венгрии, Конституционный суд, конституционное правосудие.

O. Dermanovskij

P.G.,

«KROK» University

Scientific adviser: D. Tkach

Professor, doctor of political Science,

Vice-rector for international Affairs

«KROK» University

Hungarian Government and Constitutional Justice at the beginning of 1990-th

(first part)

The article describes the historical and juridical aspect of the genesis of formation and development of constitutional justice in Hungary at the beginning of 90-th and its influence on transparency of the Governmental activities based on the democratic principles. The special focus is given to Constitutional Court activities.

Key words: Hungarian Government, Constitutional Court, Constitutional Justice

Постановка проблеми

На початку 90-х років в Угорщині активно розбудовувалася молода демократична держава. Насамперед потрібно було створити нормативно-правову основу для здійснення політичних трансформацій та докорінних змін в економіці держави. Угорці розпочали цю роботу зі зміни конституційного правосуддя, формування Конституційного суду, який би забезпечив контроль за реалізацією всіма гілками влади положень Основного Закону. Особлива увага була приділена нагляду за діяльністю Уряду, який був головним генератором перетворень у суспільстві. За цих умов зазначений феномен забезпечення конституційним правосуддям діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років вартий уваги та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення окремих аспектів конституційно-правового забезпечення діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років розглядають у своїх дослідженнях угорські та українські фахівці, а саме Bán Tomas, Pokol Béla, Kőrösénzi András, Kulcsár Kalman, Kukorelli István Sajo András, Д.Ткач, Є. Кіш, у яких аналізуєть-

ся проблема розбудови правової держави. Предметом опрацювання стали положення Конституції Угорщини, які стосуються цієї тематики, а також відповідні нормативно-правові акти.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз аспектів конституційно-правового розвитку забезпечення діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років надає можливість оцінити наслідки цих процесів для становлення та розвитку Угорської держави, заснованої на демократії та забезпеченні верховенства права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення впливу докорінних змін конституційного правосуддя на забезпечення діяльності Уряду Угорщини на початку 90-х років.

Основний матеріал дослідження

Частина дослідників, що займаються аналізом новітніх явищ, розглядає класичну трійку розподілу влади (між законодавчими, виконавчими та судовими органами), розглядаючи і її подальші елементи, наприклад, органи самоврядування. Інші наголошують на важливості ефективності органів взаємного контролю окремих

8 лютого 1988 року видатний угорський вчений-юрист Кальман Кулчар написав тодішньому Прем'єр-міністру К. Гросу «Роздуми про завдання і зв'язки партії, уряду, Державних зборів і судів». У цій аналітичній записці він практично запропонував зміну політичної системи і введення нової Конституції, визначав Конституційний суд як органічну частину створюваної державної організації [5]. У 1989 році був прийнятий закон № I, завдяки якому цю вимогу було включено до Конституції.

Виникає питання, а чому в стару Конституцію, спочатку прийняту в 1949 році й значно модифіковану в 1972 році, був включений Конституційний суд, адже принципово він міг захищати тільки старі норми? Відповідь: саме в той період, коли Державні збори прийняли зміну Конституції, що містила введення Конституційного суду, в Угорщині були затверджені дуже важливі закони (закон про право зборів і закон про право об'єднань, який містив і введення багатопартійної системи) й на черзі було прийняття інших законопроектів, які готували зміну ладу. Однак ще деякий час залишалися в силі й такі закони, які могли перешкодити перетворенням: наприклад, розділ Кримінального кодексу про злочини проти держави (його модифікації практично з абсолютно новим розділом Уряд представив Державним зборам у червні 1989 року, але, виконуючи основну умову, прийняту на переговорах правлячої партії та опозиційних політичних сил за «круглим столом», Уряд разом з кількома іншими важливими законопроектами, в тому числі про Конституційний суд, взяв цю модифікацію назад).

З міркувань тодішнього Уряду створений Конституційний суд повинен був стати тією організацією, яка шляхом роз'яснень і рішень виключила б протиріччя та здійснила правовий захист політичної активності й слугувала створенню нових законів, які протистояли б колишній, але ще чинній Конституції.

Однак опозиційні політичні сили виступили проти інституту Конституційного суду, як і проти розробки нової Конститу-

ції. Зокрема, головним чином через підозри і недовіри (наприклад, боялися залежності Уряду від УСРП, хоча він тоді вже в багатьох випадках довів, що в інтересах перетворення працює незалежно від правлячої партії), побоюючись того, що правляча партія посадить у крісла конституційних суддів своїх людей. Тут необхідно зауважити, що в законопроекті, поданому урядом М. Немета в червні 1989 року, був розроблений такий механізм обрання членів конституційних суддів, який спирався передусім на професіоналізм, вимагав знання справи, таким чином можливих кандидатів обирали на підставі списку, складеного професійними організаціями (Угорською Академією наук, університетами, суддівською колегією, адвокатськими палатами) та затвердженого комісією Державних зборів, в якій повинні бути представлені різні політичні сили, і вона пропонувала б кандидатури суддів на голосування Державним зборам.

У підсумку на другому етапі політичних переговорів ставлення опозиції до Конституційного суду змінилося, коли на базі складеного Урядом проекту була прийнята модифікація, яка практично обновила Конституцію і змінила спосіб обрання конституційних суддів. Згідно з новим способом була скасована запропонована раніше процедура попереднього відбору, і в підсумку кандидатів висували політичні партії, а для обрання суддів була необхідною більшість у дві третини голосів, тобто практично консенсус.

У ході переговорів було досягнуто угоду про те, що з числа визначених у законі 15 суддів Конституційного суду тільки п'ятьох обирають чинні Державні збори, ще п'ятьох – парламент, який буде сформований після виборів, а інші будуть обрані у наступному циклі. Таким чином, на початку 90-х років Конституційний суд функціонував у складі дев'яти суддів (один суддя був обраний у члени Міжнародного суду в Гаазі) та виявився спроможним для якісного виконання поставлених завдань. Більшість його суддів були обраними на підставі висунення кандидатур різними

політичними партіями – це здебільшого професора університету, фахівці з конституційного права, двоє колишніх адвокатів і один колишній суддя.

Досить цікаво Конституційний суд трактує твердження про те, що Президент республіки «стоїть на сторожі демократичного функціонування організації державної влади» (1-й абзац §29 Конституції Угорщини). Він роз'яснює його як виключну директиву на той випадок, «коли в демократичному функціонуванні організації державної влади виникають серйозні порушення, усунення яких вимагає втручання глави держави. Президент прийняттям виняткових заходів сприяє державному механізму зрушити з мертвої точки, щоб знову почати нормально діяти» [6].

Відповідно до закону № XXXII від 1989 року, в завдання Конституційного суду (тут виділені тільки ті з них, що пов'язані з діяльністю щодо захисту конституційності) входять:

- попередній (до прийняття закону) контроль нормативності з погляду конституційності;
- подальший контроль нормативності закону (або іншої правової норми) після їх прийняття;
- тлумачення Конституції;
- розгляд скарг, що стосуються конституційного права;
- розгляд конфліктних ситуацій, пов'язаних зі сферою компетенції.

На основі наведеного переліку завдань стає ясно, що практична діяльність Конституційного суду щодо визначення відповідності діяльності Уряду Конституції (навіть якщо побічно це проявляється вже і в законодавчій роботі) має важливе значення і в сфері контролю правового регулювання, що лежить в основі урядової діяльності. Це тим більше відповідає дійсності так, якщо врахувати обставини розробки закону № XXXI від 1989 року, який, по суті, створив нову Конституцію, але формально зробив лише її модифікацію.

Значення роботи Конституційного суду підвищували громадські взаємозалежності політичних сил, що сформувалися в ході

зміни ладу і сприяли цьому процесу та пізніше організувалися в партії і в результаті загальних виборів 1990 року потрапили до Державних зборів. Важливість Конституційного суду ще більше зросла завдяки внутрішнім чинникам коаліції, сформованої в ході виборів і яка сформувала Уряд завдяки визначальним її положенням економічних і політичних явищ і, нарешті, тієї угорської політичної культури, яка ледь вловимим чином (що впливає з її природи) ставить жорсткі умови функціонування юридично дефінованої інституційної системи. У сукупності всі ці фактори призвели до того, що Конституційний суд, до завдань якого не входить політична діяльність і навіть члени якого намагаються свідомо утримуватися від політики, все ж виявився в положенні політичного гравця [7].

Серед обставин зародження «модифікованого» закону, який створив восени 1989 року, по суті, нову Конституцію, фігурує, по-перше, те, що сама правова норма ґрунтувалася переважно на «принципах регулювання», представлених Державним збором на засіданні в березні 1989 року, в результаті розгорнулася дискусія на позицію Уряду, який ініціював цю дискусію; по-друге, те, що закон став результатом багатосторонніх політичних переговорів, на яких були досягнуті компроміси, які відображали прагнення, побоювання і підозри окремих політичних сил. Природно, як наслідок цього, з'явилися суперечливі і невизначені формулювання закону. Незважаючи на те, що частина їх пізніше була усунена шляхом уточнень, все ж їх залишилося досить для того, щоб Конституційний суд «безперервно» займався доопрацюванням Конституції. Однак безсумнівно, що таким шляхом рішення Конституційного суду готували дорогу і до майбутньої Конституції.

Процес і особливість зміни ладу досить відомі, проте рідше враховується те, що крім свідомої основної спрямованості зміни системи (створення конституційної правової держави і ринкового господарства і т. ін.) в цей процес виявилися втяг-

нуті різні інтереси, погляди і навіть емоції, раціональні й нераціональні уявлення. В даному випадку все це призвело до появи політичних задумів і дій, несумісних з текстом або основними принципами Конституції.

Загальновідомо, що спочатку окремі політичні партії будувалися на групах інтелектуальної еліти різного ідеологічного спрямування, і до цього дня недостатньо зрозуміло, який громадський фон був основою створення партій. Практично всі партії можна рахувати збірними, і саме тому при з'ясуванні ідейних засад, взаємозв'язків політичних уявлень і політичної практики в оцінці та вираженні даних ситуацій при прийнятті необхідних рішень виявляється невизначеність. Мінливий економічний, політичний і соціальний стан, природно, не сприяє узгодженості політичних рішень, що в силу необхідності викликає насамперед внутрішні проблеми в правлячих партіях, в коаліції, що впливають і на стан країни загалом.

Нарешті, негативні традиції угорської політичної культури, яка примусово була перейнята від старої політичної системи, що базувалася на радянській практиці, було використано і в спробах правового регулювання, що заважало процесу модернізації. Не потрібно забувати про вплив на ці процеси і негативних традицій угорської політичної культури, а саме вплив афективних, суб'єктивних елементів, або ж в процесі формування суспільства ззовні неминуче підсилювали вищеназвані елементи. Таким є ставлення патрон-клієнт, орієнтоване на вищих, збереження патерналістських сподівань і т. ін. Зауважимо, що ці явища були присутні ще до 1989 року, в «період реформ», які підготували зміну ладу.

Таким чином, не можна ігнорувати і дисфункції, які витікають з економічних взаємозв'язків зміни системи. Наприклад: значна частина населення втратила почуття впевненості в завтрашньому дні, матеріальної стабільності, яку нехай на якому б то не було низькому рівні, але все ж забезпечував т.зв. «соціалістичний» лад. У

той же час, вони в недостатній мірі оцінювали елементи отриманої політичної свободи, значення особистості і її думки, які створив новий лад. Поряд з цим збереглися такі з уже згаданих елементів (патерналізм, стосунки патрон-клієнт, важливість зв'язків, нова політична благонадійність на шкоду професіоналізму), які населення, не знаючи передісторії, асоціювало тільки з соціалістичним ладом. З усього цього випливає, що перелічені явища, набуваючи в очах населення набагато більших масштабів, ніж насправді, налаштовували певні групи населення проти демократичного устрою.

Коротко викладені в якості прикладу фактори, поєднуючись з відсутністю колись відкинутих (як, наприклад, друга палата в Державних зборах) або ж прийнятих, але не здійснених інституцій, як, наприклад, введення омбудсменів або ж воістину повна незалежність суддів, призвели до політичної «переваги» Конституційного суду, точніше, до такого тлумачення його ролі, яке багато угорських фахівців визнали неприйнятним і яке відоме як активізм суддів Конституційного суду.

«Активізм» Конституційного суду на початку 90-х років викликав великі суперечки і в угорській юридичній літературі. По суті справи, ця дискусія розгорнулася в 1993 і 1994 роках навколо статті Б. Покол (1993), яка була опублікована в журналі «Таршадальмі Семле» і порушила питання про «активізм» і про місце Конституційного суду в угорській державній системі [8].

При аналізі діяльності угорського Конституційного суду в період після загальних виборів 1990 року ми не можемо виходити з програми Уряду, в якій про це, природно, нічого не говориться. Але потрібно враховувати і те, що діяльність Конституційного суду відіграє значну роль у формуванні урядової політики в процесі правління, незважаючи на те, що принципово він покликаний вирішувати не політичні, а правові проблеми. У найпростішому варіанті ця теза і не заперечується, і все рідше ставиться під сумнів те, що будь-яка діяльність Конституційного

суду, – незалежно від того, чи виконують її спеціально створені конституційні суди, як це, за невеликими винятками, прийнято в Європі, або ж ця діяльність включена в «нормальне» правосуддя, як в країнах із загальним правом – все-таки має політичне значення, хоча він і не займається роботою політичного характеру. Політичне значення роботи Конституційного суду пояснюється тією простою обставиною, що як у сфері законодавства, так і в сфері його здійснення Уряд проводить свою політику в рамках, так чи інакше юридично сформульованих, які відображають правові принципи. І ці рамки виключають багато можливостей, які можуть виникати з політичних міркувань, але суперечать конституційності.

Знову слід зазначити, що ця «політична діяльність» має непрямий характер, тобто Конституційний суд не бажає втручатися в процес правотворчості, він приймає рішення тільки з тих політичних питань, які вже кодифіковані, й тільки лише щодо їх юридичних взаємозв'язків, незважаючи на обставини і наслідки політичного рішення.

Багато фахівців і навіть сам Конституційний суд вважають особливо проблематичним т.зв. попередній нормативний контроль, який означає перевірку ще не прийнятої правової норми з погляду її відповідності Конституції [9]. Таке коло правомочностей (пункт «а» §1 закону № XXXII від 1989 року), по суті, виділяє угорський Конституційний суд з низки європейських конституційних судів, власне кажучи, подібними повноваженнями володіє лише французький Конституційний суд. Саме ці майже безпрецедентно широкі повноваження і спроби використовувати їх у політичних цілях змусили Конституційний суд звужити своє коло правомочностей [10]. Згідно з цим рішенням, «Конституційний суд є не експертом Державних зборів, а суддею, який оцінює результати законодавчої роботи парламенту. Суд здійснює аналіз законопроектів з метою здійснення попереднього нормативного контролю (для того щоб попере-

дити прийняття антиконституційних законів). ДЗ передають текст законопроекту Конституційному суду для розгляду в остаточній формі до голосування по цьому документу в цілому або після нього, але до оприлюднення».

Рішення, які формулюють згадані і подібні принципи, практично перенесли попередній нормативний контроль – за винятком одного важливого випадку, – на той етап, коли закон уже прийнятий парламентом, але ще не підписаний Президентом республіки і не оприлюднений. Ця обставина, з одного боку, ще не позбавила Конституційний суд від можливості звинувачень у втручанні в політику, а з іншого боку – не стала на заваді зміцненню ролі Президента республіки як захисника Конституції.

Звинувачення у «втручанні в політику» було сформульовано насамперед через рішення в зв'язку з крайнощами законодавчих актів, прийнятих у результаті боротьби різних політичних сил (звичайно, в тих крайніх її різновидах, коли за звичкою посиляються на народ і суспільну думку). Цю антиконституційність, яка криється в політичних позиціях, що відбилися в правотворчих прагненнях, в даному випадку відчував і уряд, але з різних причин не побажав виступити проти неї, використовуючи власну компетенцію захисника Конституції. Це призвело до найбільш різких звинувачень Конституційного суду в прямій політичній діяльності, тим більше, що в окремих випадках опозиційні партії раніше займали позицію, відповідну рішенням Конституційного суду або подібну їй.

Небезпека використання Конституційного суду як засобу політичної боротьби особливо значна в разі абстрактного нормативного контролю (пункт «ж» §1 закону XXXII від 1989 року). Не випадково, що Конституційний суд обмежив коло своїх повноважень саме в цьому відношенні, бо після зміни ладу йому порівняно рано довелося взятися за тлумачення Конституції, а це, хотів він того чи ні, означало вирішення питань, пов'язаних з розбіжностями

ми політичних поглядів всередині коаліції [11].

Говорячи про різноманітні приватизації і реприватизації на основі колишніх об'єктів власності, можна навести приклад постанови, що стосується запиту Прем'єр-міністром конституційного тлумачення цих понять. Глава уряду зробив запит щодо конституційного тлумачення питання, що мав основне значення при розробці одного з законів, це питання виникло через розбіжності між передвиборчими програмами коаліційних партій. Одна коаліційна партія – Незалежна партія дрібних землевласників – проголосила реприватизацію родючих земель, у той час як у випадку іншої власності Уряд оголосив політику компенсаційної приватизації. З політичних причин Прем'єр-міністр і Уряд не наважилися відкрито відкинути програму коаліційного партнера, тому довелося поставити питання про трактування понять. Конституційний суд розтлумачив §70 / А Конституції (з урахуванням її §9 і 1-го абзацу §13) таким чином, що подібна диференціація була б антиконституційною [12].

Конституційний суд пізніше обмежив таке абстрактне тлумачення Конституції законопроектами, відхиливши попередній нормативний контроль урядових постанов або розпоряджень міністрів. Якби Конституційний суд взявся за це, то йому довелося б узяти на себе й відповідальність законодавчої та виконавчої влади, і виникло б якесь правління Конституційного суду, що діаметрально протилежне закладеним у Конституції принципам організації держави [13].

Вже слідом за рішенням № 21 від 1990 року вибухнула буря, тим більше, що в даному випадку було абсолютно зрозуміло, що замість політичної домовленості питання було вирішене абстрактним нормативним контролем. Не дивно і те, що саме з цього моменту почалися політичні атаки на Конституційний суд, які згодом не тільки посилювалися, але в окремих випадках втрачали почуття міри і зачіпали навіть Конституцію, особливо після рішення з

питання т.зв. законопроекту Зетені-Такача, прийнятого в результаті запиту Президентом республіки на попередній нормативний контроль.

Як відомо, ініціатором цього закону був не уряд, а два депутати від найсильнішої правлячої партії. Правда, «пурифікаторські» настрої – яких так вдало уникнув іспанський парламент перехідного періоду (тому прихильники політичної чистки і кримінальних прецедентів без кінця посилаються на відмінності між перехідними періодами в Угорщині та Іспанії!) – виходили не тільки від найсильнішої правлячої партії, а й від опозиційних політичних сил. Однак коли в результаті політичної напруженості, породженої невирішеними економічними і соціальними проблемами, настав час відволікати увагу населення, уряд – правда, за відсутності Прем'єр-міністра – підтримав прийняття парламентом закону, який врешті-решт, за рішенням Президента республіки, був представлений на розгляд Конституційного суду.

Конституційний суд прийняв рішення, яке не тільки мало величезне значення і вплинуло на подальший розвиток угорського права, але і в результаті якого Суд виявився в центрі політичного урагану. Одним з його джерел було одне специфічне негативне явище: під час політичних переговорів 1989 року не було досягнуто однозначної угоди про те, як бути з політиками, котрі скоїли злочин за попереднього режиму, наскільки можна вважати політичні помилки злочином і чи можна політичну відповідальність перекваліфікувати в кримінальну відповідальність (у такій країні, в історії якої, особливо в історії останнього п'ятдесятиріччя, можна знайти цілу серію негативних прикладів і наслідків такого стибу); не було навіть домовленості про те, як після зміни системи використовувати державних службовців, які займаються нейтральною професійною роботою. Можна уявити, що сам факт ведення переговорів їх учасники оцінили як мовчазну згоду, що виключає «притягнення до відповідальності», але в письмовій угоді ці питання не фігурували (хоча

більш вузький кабінет Уряду звернув увагу державного міністра, який брав участь у переговорах від імені УСРП, на необхідність вирішення цього питання).

Отже, в політичному плані можна було знайти два види рішення. Згідно з першим варіантом, до кримінальної відповідальності можна притягнути тих, хто здійснив кримінальний злочин за наявності відповідного закону, але без перекваліфікації політичної відповідальності в кримінальну. Однак разом з цим найбільш доцільним здавалося припинити поетапне залучення до відповідальності, яке склалося історично та яким довгий час характеризувалася угорська політична дійсність і, на жаль, було одним з найменш привабливих компонентів угорської політичної культури. Відповідно до другого можливого варіанту, правопорядок «першого періоду» (на розсуд: починаючи з 1944, з 1948 року або з 4 листопада 1956 року) не можна вважати легітимною правовою системою, так що такі основні принципи кримінального права, як неспроможність зворотної сили законів, некараність за відсутності закону і некараність за давністю терміну

злочину можна ігнорувати, іншими словами, практично можна довільно карати всіх, кого доцільно покарати за політичними мотивами. Природно, такий підхід був сформульований ще до виборів 1990 року: «Спочатку покараємо, почистимо, а потім почнемо будувати правову державу».

Яку політичну підтримку отримали притягнення до відповідальності – цього сьогодні вже ніхто не знає. У всякому разі, К. Кулчар у своїй відомій праці вказував на те, що значна частина суспільства таку політику не підтримує [14]. Набагато важливіше цього (і в політичному сенсі), чи вдасться досягти примирення в країні, розсіяти знову поширені страхи, сприяти інтеграції суспільства (що, втім, є і однією з функцій правової системи) або ж з цього погляду частина правового регулювання дисфункціональна. Безсумнівно, що в даному випадку рішення Конституційного суду мало політичний характер, але мова йшла не про політичне рішення, а про те, що КС з юридично бездоганим підходом вирішив питання, юридичне як за формою, так і за змістом, та для цього йому навіть не довелося вийти за межі тексту Конституції.

Література

1. Arató, A. Forradalom, restauráció és legitimáció – In: *Politikatudományi Szemle*, 1993, II, N 3.
2. Ágh, A. A kényszerdemokrácia paradoxonai In: *Társadalmi Szemle*, 1992, XLVII, N 12.
3. Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mkab.hu>.
4. *Körösényi András*, A magyar politikai rendszer – Budapest, Osiris Kiadó, – 1998. 206-203 oldal
5. Kulcsár, K. Modernisation and the Reform, – In: *The New Hungárián Quarterly*, Vol. XXXIX, 1988, № 110.
6. 1991 évi IVVIII – A bírósági végrehajtásról törvény. II – old. 202.
7. Bihari, M. Politikai stílus és politikai kultúra Magyarországon a 90-es évek elején – In: *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, 1993.
8. Pokol, B. A magyar parlamentarizmus szerkezete. A hatalmi «négyes» súlyelosztásai – In: *Társadalmi Szemle*, XLVIII, 1993, № 8-9 h N 10.
9. Szekfű, G. Az alapjogok értelmezése és védelme az Alkotmánybíróság határozatainak tükrében – In: Kisényi, G. (ed.) *Alkotmánybíráskodás*, Unió Kiadó, Budapest, 1993.
10. 1991 évi XVI – A bírósági végrehajtásról törvény.
11. *Kukorelli István*, Az alkotmányozás évtizede. Budapest, *Korona Kiadó*, – 1995. 20, 98-99 oldal
12. 1990 évi XXI – A bírósági végrehajtásról törvény. old. 73-82.
13. 1990 évi LXII – A bírósági végrehajtásról törvény. old. 136-144.
14. Kulcsár, K. A «jog uralma» és a magyar alkotmánybíráskodás – In: *Politikatudományi Szemle*, 1993, N 1.

Г.О. Замікула
аспірант кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Конституційні реформи в Турецькій Республіці в ХХІ столітті

У статті досліджуються конституційні реформи в Турецькій Республіці в ХХІ столітті – в період перебування при владі Партії Справедливості та Розвитку. Автор аналізує результати трьох конституційних референдумів, які пройшли в державі в 2007, 2010 та 2017 роках, та наголошує на глибині реалізованої модернізації основного закону Туреччини, яка втілилась у радикальне переформатування системи державного управління

Ключові слова: Турецька Республіка, Конституція, Партія Справедливості та Розвитку, референдум, Реджеп Тайп Ердоган, конституційна реформа

А.О. Замікула
аспірант кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Конституционные реформы в Турецкой Республике в ХХІ веке

В статье исследуются конституционные реформы в Турецкой Республике в ХХІ веке – в период пребывания у власти Партии Справедливости и Развития. Автор анализирует результаты трех конституционных референдумов, прошедших в стране в 2007, 2010 и 2017 годах, и подчеркивает глубину реализованной модернизации основного закона Турции, которая воплотилась в радикальном реформировании системы государственного управления.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Конституция, Партия Справедливости и Развития, референдум, Реджеп Тайип Эрдоган, конституционная реформа.

H. Zamikula
PhD student, International Relations
and Foreign Policy Department,
Vasyl` Stus Donetsk National University

Constitutional Reforms in the Republic of Turkey in the ХХІ century

The article examines the processes of constitutional reforms in the Republic of Turkey in the ХХІ century – during the period of Justice and Development Party's leadership. The author characterizes the attitude of this political force to the basic law of the state, that was approved in 1982 during the reign of the military junta, and outlines its views on the potential revision of the document. He argues that, at the earliest possible opportunity, with the strengthening of their positions, the party of Recep Tayyip Erdogan resorted to actions aimed at reviewing the provisions of the Constitution in order to implement

its strategic goal – the transformation of Turkey into a presidential republic. The process of reforms' implementation lasted for several years and led to the holding of three constitutional referendums in the state. The article analyzes the results of these events which were held in 2007, 2010 and 2017. It states that the majority of the proposed amendments to the basic law were adopted – from the change in the format for electing the president of the republic, continuing to the offensive on the constitutionally mandated powers of the military and completing with the transition to a full-fledged presidential form of government. Thus, the revision of the Constitution eventually brought success to Erdogan and his supporters, radically reforming the system of public administration and providing them with positive prospects for the continuation of domination in the Turkish politics – a thesis, which was confirmed by the results of the extraordinary presidential and parliamentary elections of 2018. Also, despite the results of the popular vote during referendums, the division of the state is underlined, as the rejection of the proposals of the Justice and Development Party in certain Kurdish and traditionally Kemalist regions of the country is firmly visible. Also the author highlights the mixed reaction of Ankara's western partners to Turkish constitutional reforms: at first these processes were considered in Europe as evidences of the liberalization of Turkish legislation, but today they are seen as an usurpation of power by Erdogan and his party.

Key words: Turkish Republic, Constitution, Justice and Development Party, referendum, Recep Tayyip Erdogan, constitutional reform.

Постановка проблеми

Турецька Республіка є важливим гравцем системи міжнародних відносин завдяки геополітичному положенню, історичній спадщині та актуальній ролі, яку вона відіграє в світовій політиці. Вона – одна з найбільш розвинених мусульманських країн, яка протягом тривалого періоду своєї історії залишалася зразковим прикладом потенційних успіхів у вестернізації ісламського суспільства. Заснована на принципах кемалізму, специфічна «турецька модель» визначала напрямок розвитку держави протягом ХХ століття. Втім, на початку нового тисячоліття прихід до влади в країні поміркованих ісламістів з Партії Справедливості та Розвитку призвів до поступового, але в той же час радикального перегляду базових принципів, на яких була заснована політика держави. Одним з його напрямків стала реалізація масштабних конституційних реформ, спрямованих на перерозподіл функцій у сфері державного управління. Вивчення цього процесу стає не лише необхідним елементом для визначення сучасного суспільно-політичного становища Турецької Республіки – південного сусіда та стратегічного партнера України, але й дає можливість дослідити можливості та інструментарій радикального перегляду конституційних норм, з успіхом застосованих в окремій державі в достатньо короткий проміжок часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Комплексні роботи, присвячені конституційним процесам у сучасній Туреччині, наразі відсутні. Певна інформація міститься в дослідженнях загального характеру, присвячених історії та актуальній політиці Турецької держави. Серед них слід зазначити роботи М. Воротнюк [2], Д. Єремєєва [3], А. Мамедової [4], П. Крайніка [6]. Окремі дослідники, такі як Д. Баранов [1], Б. Аліріза та З. Єкелер [11], Е. Слоат [13], аналізували певні аспекти й етапи конституційних перетворень у Туреччині в ХХІ столітті. Також теоретична інформація з цієї проблематики міститься в статтях, присвячених вивченню застосування практики референдумів при визначенні державної політики – саме такою є робота Ю. Палєєвої [5]. Специфічним джерелом інформації щодо реалізації цих процесів є документальні [12] та статистичні [7; 8; 9; 10] джерела.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вивчення конституційних процесів у країнах-сусідах не втрачає актуальності для української науки. У випадку Туреччини політичний контекст та глибина проведених реформ, які суттєво вплинули на політику держави та її позиціонування на міжнародній арені, привертають особливу увагу дослідників. У той же час зазвичай

вони концентруються на аналізі конкретних актуальних подій. Натомість у статті пропонується узагальнений погляд на комплексний процес конституційної реформи, яка відбувалася в Туреччині протягом останніх років та врешті-решт призвела до перетворення її на президентську республіку.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення процесу затвердження конституційних реформ у Турецькій Республіці в ХХІ столітті з акцентом на конституційні референдуми 2007, 2010 та 2017 років у якості його визначальних етапів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Чинна Конституція Туреччини була розроблена після військового перевороту 1980 року. Вона проголошує державу демократичною республікою, яка орієнтується в своїй політиці на основоположні принципи кемалізму. Основний закон закріпив світський характер Турецької держави та наклав заборону на скасування певних законодавчих актів, що захищають такий порядок. Згідно з ним у країні встановлювалася парламентська форма правління – саме Великі національні збори, які обиралися прямим голосуванням на загальнонаціональних виборах, репрезентували та виконували волю турецького народу. Натомість президент залишався церемоніальною фігурою. Його кандидатура обиралася депутатами парламенту. Також Конституція надавала суттєвий вплив на політичне життя держави військовим, які розглядалися в якості охоронців державного порядку та світського устрою [12]. Документ був затверджений на референдумі, який проходив 7 листопада 1982 року. В ньому взяли участь 91,3 % виборців. З них 91,4 % (понад 17,2 млн. громадян) підтримали прийняття нового основного закону Турецької Республіки [7].

Конституція 1982 року, прийнята в умовах правління військової хунти, була покликана подолати наслідки внутрішньополітичних конфліктів, які розривали

державу протягом другої половини 1970-х років, набуваючи характеру прихованого громадянського конфлікту. Її положення спрямовували політику республіки впродовж 1980-1990-х років. Утім, з приходом до влади в країні поміркованих ісламістів з Партії Справедливості та Розвитку (ПСР), які здобули перемогу на парламентських виборах 2002 року, ситуація змінилася. Очолювана Реджепом Таїпом Ердоганом політична сила прагнула докорінно змінити політику Туреччини, звертаючись до реалізації концепції неоосманізму в зовнішній політиці та поступово посилюючи ісламізацію внутрішньополітичного середовища. В сфері державного управління партія послідовно відстоювала прагнення радикально переглянути наявний баланс сил, роблячи ставку на посилення президентської гілки влади. Саме в цьому напрямку прибічники Ердогана спрямували свої зусилля протягом наступних років, здійснивши докорінну ревізію конституційної системи республіки.

У 2007 році був реалізований перший етап модернізації Конституції Туреччини. Країна переживала кризу, викликану розбіжностями провідних політичних сил з питання обрання в парламенті президента республіки. Кандидатура Абдулли Гюля, запропонована Партією Справедливості та Розвитку, викликала занепокоєння з боку опозиції, яка вбачала в ній загрозу світському устрою Туреччини. В умовах бойкоту з боку опозиційних депутатів Конституційний суд Туреччини визнав недійсними результати весняного голосування, оскільки на ньому не були присутні 2/3 членів парламенту – необхідна кількість для обрання президента в першому раунді. У відповідь прибічники Ердогана запропонували внести зміни у виборчу процедуру, закріплену в Конституції. Реформа передбачала обрання президента держави в рамках загальнонаціональних виборів, а не голосування в парламенті; скорочення президентського терміну з семи до п'яти років; надання президенту дозволу переобиратися на другий термін; дозвіл балотуватися на посаду президента особам, які

не входять до складу депутатського корпусу; проведення парламентських виборів кожні чотири роки замість п'яти [3, с. 344]. 11 травня 2007 року ці зміни були підтримані парламентом. Чинний президент Туреччини Ахмет Сезер наклав на законопроект вето, оскільки побоювався посилення значення президентської посади, що потенційно могло призвести до конфлікту з прем'єр-міністром та дестабілізувати ситуацію в державі. Втім, Партія Справедливості та Розвитку вдруге провела свої пропозиції через парламент. Оскільки президент не міг знову використовувати право вето, він був змушений винести питання на загальнонаціональний референдум.

Голосування пройшло 21 жовтня 2007 року. Явка на референдумі становила 67,4 %. Понад дві третини учасників – 69,1 % (19,3 млн. громадян) – підтримали запропоновані конституційні зміни. Проти них проголосували 31,09 % (8,6 млн.) респондентів. Найбільший рівень підтримки перегляду Конституції продемонстрували центральні та східні регіони республіки – зона проживання традиційного електорату Партії Справедливості та Розвитку. Натомість у західній частині держави громадяни скептичніше поставилися до цих пропозицій. З семи провінцій, в яких конституційна реформа була відкинута, три знаходяться в європейській частині республіки, ще три – на узбережжі Егейського моря [8].

Наступним визначним етапом у реформуванні турецького конституційного устрою стали події 2010 року. В республіці була ініційована масштабна конституційна реформа, спрямована на забезпечення відповідності основного закону держави європейським цінностям та нормам. Вона стала частиною процесу європейської інтеграції, який Партія Справедливості та Розвитку визначала в якості стратегічного завдання для Анкари. В цьому контексті зазначалася рівність прав усіх громадян держави, при цьому в запропонованих змінах наголошувалося, що засоби, необхідні для забезпечення особливих потреб окремих частин населення (інвалідів, дітей)

не вступають у протиріччя з принципом рівності. Пропонувалося на конституційному рівні забезпечити недоторканість та захист особистих даних турецьких громадян. Розширювалися права робітників та службовців – їм дозволялося вступати до кількох профспілок та ініціювати колективні трудові суперечки. Також забезпечувалося право громадян на страйки. В державі запроваджувалося функціонування інституту омбудсмена. Суттєво лібералізувалися обмеження на виїзд за кордон для громадян республіки – згідно із запропонованими змінами приводом для нього могло стати лише судове розслідування. Спрощувалося життя парламентарів – пропонувалося дозволити їм обіймати посаду в парламенті навіть у випадку розпуску їхньої партії. Обмежувався вплив військових на політичне життя республіки – у випадку звинувачень у злочинах проти держави вони мали відповідати перед цивільним судом. Натомість військові суди позбавлялися права розглядати справи цивільних осіб у випадку відсутності введення в державі військового стану. Також з Конституції пропонувалося усунути статтю, яка гарантувала недоторканість від судових переслідувань лідерам перевороту 1980 року [1, с. 34-37].

Більшість із запропонованих змін до Конституції отримали підтримку в парламенті. Винятком стала пропозиція обмежити право Верховного Суду на розпуск політичних партій – відтак, її довелося усунути з пакету реформ. Утім, Партії Справедливості та Розвитку не вдалося набрати необхідні 2/3 голосів для безпосереднього затвердження реформи національними зборами. Кемалістська Республіканська народна партія (РНП) та курдська Партія миру та демократії (ПМД) бойкотували голосування; ультраправа Партія націоналістичного руху (ПНР) голосувала проти поправок. Відтак, доля Конституції знову вирішувалася на референдумі. Волевиявлення турецького народу відбулося 12 вересня 2010 року. При явці в 77,3 % реформи були підтримані більшістю в 57,9 % (21,7 млн. громадян) [9]. У географічній

площині результати референдуму знову продемонстрували розподіл країни: північ, центр та схід республіки проголосували за реформи, натомість європейська частина та морське узбережжя – західні та південні регіони – виступили проти ініціатив Партії Справедливості та Розвитку. Курдське населення Туреччини здебільшого бойкотувало референдум, протестуючи проти невизнання своїх національних прав у цій державі.

На перший погляд, прийняті поправки беззаперечно демонстрували демократизацію турецького конституційного устрою. Це презентувалося як природна частина реалізації курсу на європейську інтеграцію, який Партія Справедливості та Розвитку продовжувала декларувати в якості стратегічного вектору зовнішньополітичної діяльності. Результати референдуму віталися владою європейських держав. Наприклад, єврокомісар з питань розширення Ш. Фюле назвав ці події «кроком у правильному напрямі», що демонструє «стійку прихильність громадян Туреччини до реформ, які розширюють їх права та свободи» [5, с. 43]. Втім, дефакто зміни були насамперед спрямовані на ослаблення впливу військових на політичне життя Туреччини. Вони були ініційовані в умовах, коли репутація національних збройних сил уже була підточена справою «Ергенекон» – таємної організації, відповідальної за втручання в політичне життя держави. Вже в період підготовки конституційних змін, на початку 2010 року, в ЗМІ були оприлюднені дані щодо операції «Кувалда» – державного перевороту, який начебто планувався в 2003 році групою вищих офіцерів [2, с. 4]. Достовірність звинувачень у 2015 році була спростована, втім, вони спричинили масштабну реакцію, призвели до арештів у військовому середовищі та ще більше налаштували турецьке суспільство проти армії. Окремо слід зазначити роль руху «Хізмет» у цих процесах. Саме прибічники Ф. Гюлена, який на той момент залишався союзником Ердогана та його політичної сили, активно критикували військових та вимагали

їхнього усунення від політичних процесів у республіці. В цьому контексті експерти розглядають конституційний референдум 2010 року в якості вирішального двобою між двома політичними елітами Туреччини – світською і релігійною [6, с. 18]. Його можна вважати новим етапом у процесі консолідації влади в руках Партії Справедливості та Розвитку і її лідера Реджепа Таїпа Ердогана, позбавлення їхніх опонентів належного інструментарію для протидії політиці правлячої політичної сили.

Протягом 2010-х років чинний режим у Туреччині продовжував посилювати свої позиції. Це супроводжувалося активізацією зовнішньополітичної діяльності в процесі боротьби за лідерство на Близькому Сході, загостренням курдської проблеми, ісламізацією держави та посиленням тиску на опозицію. Політика Ердогана призвела до втручання республіки в громадянський конфлікт у Сирії та загострення відносин із західними партнерами. Незгода з нею стала причиною низки політичних криз (протести на площі Таксिम у 2013 р., позачергові парламентські вибори в листопаді 2015 р.), найнебезпечнішою з яких стала спроба військового перевороту в липні 2016 року. Невдача заколотників призвела до проголошення в країні надзвичайного стану та певного переформатування політичного середовища Туреччини – на бік Партії Справедливості та Розвитку перейшли її старі опоненти з ультраправої Партії націоналістичного руху. Користуючися ситуацією, Ердоган активізував зусилля з радикального перегляду конституційних норм, спрямованого на реалізацію давньої мети його політичної сили – перетворення держави на президентську республіку. Разом ПСР та ПНР запропонували поправки до Конституції, які радикально змінювали систему державного управління.

Згідно з ними, президент перетворювався на голову держави з найвищими повноваженнями; натомість скасовувалася посада прем'єр-міністра. Також пропонувалося збільшити кількість депутатів національних зборів з 550 до 600 осіб; розширити термін каденції парламентарів з

чотирьох до п'яти років; оформити одночасне проведення загальнонаціональних президентських та парламентських виборів кожні п'ять років. Знижувався віковий ценз для участі у виборах – з 25 до 18 років; усувалася умова обов'язкового проходження кандидатами військової служби [4, с. 49]. Конституційна комісія ухвалила 18 з 21 пропозицій. Саме вони і були винесені на голосування в парламенті та підтримані більшістю депутатів, хоча й не набрали 2/3 голосів, необхідних для безпосереднього затвердження змін. Утім, Партія Справедливості та Розвитку ще до голосування наголошувала, що за будь-яких його результатів звернеться до турецького народу, без узгодження з яким не наважиться переглянути систему державного управління.

Черговий референдум щодо конституційних змін у Турецькій Республіці відбувся 16 квітня 2017 року. Згідно з офіційними результатами, за зміни проголосувало 51,4 % (близько 25,16 млн. осіб), у той час як проти них висловилося 48,6 % (23,78 млн. осіб). Показники явки на референдумі (85,3 %) продемонстрували актуальність питання та високий рівень мобілізації турецького суспільства [10]. Офіційно було оголошено, що народне волевиявлення відбулося у рамках законодавства та без суттєвих порушень, які могли вплинути на його результати. Втім, опозиція наголошувала на значних порушеннях, які набували як непрямих (використання адміністративного ресурсу в рамках кампанії «за», яка супроводжувалася тиском на прибічників іншої думки), так і прямих (маніпуляції з підрахунками голосів) форм. Географічний розподіл прихильників та противників конституційних змін став традиційним для турецької електоральної карти останніх років. Президентську форму правління підтримав так званий центрально-анатолійський хартленд – переважно сільська місцевість, де популярність Партії Справедливості та Розвитку й особисто Ердогана є дуже високою. Проти змін виступили південно-східні (курдські) райони та егейсько-середземноморське узбережжя. Курди

побоювалися подальшої радикалізації державної політики щодо національних меншин; західні райони країни завжди відзначалися прихильністю до кемалістських принципів, тому будь-який відступ від них вважався там помилкою. Цікаво, що проти конституційних змін проголосували три найбільших міста Туреччини – Стамбул, Анкара та Ізмір. Натомість турецькі громадяни, які мешкають за кордоном (головним чином, на Заході), традиційно підтримують політику Ердогана, тому не дивно, що вони проголосували за запропоновані зміни до Конституції. Наприклад, рівень підтримки президентської форми правління з боку турецької діаспори у західноєвропейських державах коливався від 63 до 75 %.

Загалом, результати референдуму надали Ердогану розширені повноваження, контроль над гілками влади та можливість керувати Турецькою Республікою до кінця 2020-х років. Прагнення реалізувати ці амбіції було підтверджене оголошенням позачергових президентських і парламентських виборів у 2018 році. В умовах зростаючого впливу кризових явищ на турецьку економіку Партія Справедливості та Розвитку намагалася заздалегідь забезпечити своє становище до того часу, як негативні тенденції в економічному розвитку призведуть до зростання невдоволення населення і зміни його електоральних поглядів. Перемоги на виборах продемонстрували, що конституційна реформа дійсно допомогла Ердогану та його політичній силі набути надзвичайних повноважень і стабілізувати своє положення в якості керманічів Турецької Республіки на тривалий проміжок часу. Разом з тим вона, на відміну від результатів попередніх турецьких референдумів, викликала жваву критику з боку західних партнерів [13]. Більшість країн Європи та європейські інституції розглядають запропоновані зміни до Конституції (які, до речі, не були схвалені Венеціанською комісією) як придушення демократії в Туреччині. Процес підготовки до волевиявлення призвів до загострення відносин Анкари з провідни-

ми членами ЄС (Німеччина, Нідерланди), які заборонили турецьким високопосадовцям брати участь в агітаційних заходах на своїй території. Оголошення результатів референдуму 2017 року викликало негативну дипломатичну реакцію з боку Європи. Жоден лідер країн-членів ЄС не привітав Ердогана з перемогою. Не маючи права оскаржувати наведені дані щодо голосування, більшість європейських політиків, у тому числі А. Меркель та С. Курц, наголошують на їхній неоднозначності та важливості для Туреччини не відступати з демократичного шляху [11, с. 4-5].

Висновки

Реалізована в XXI столітті ревізія Конституції Турецької Республіки засвідчує успіхи Партії Справедливості та Розвитку в реформуванні політичної системи держави. Конституційні ініціативи режиму Ердогана, пройшовши майже в повному обсязі етап юридичної експертизи Конституційною комісією, послідовно підтримувалися парламентом та затверджувалися загальнонаціональним волевиявленням у форматі референдумів. Це демонструє прагнення до змін та невідповідність певних положень Конституції 1982 року вимогам і очікуванням сьогоdnішнього дня. Таким чином, реалізований курс влади отримує належний мандат з боку населення Туреччини, а здійснений перехід до президентської форми правління виступає природним етапом у процесі модернізації держави.

У той же час низка моментів кидають тінь на досягнення Ердогана та його прибічників. По-перше, Партії Справедливості та Розвитку жодного разу не вдалося затвердити масштабні конституційні змі-

ни винятково голосуванням у парламенті. Дійсно, її пропозиції набирали більшість голосів – через потужне представництво цієї політичної сили в Національних зборах. Утім, їм не вдалося забезпечити підтримку з боку 2/3 депутатів – необхідна умова для внесення змін до основного закону держави. По-друге, порівняння результатів голосування на референдумах 2007, 2010 та 2017 років демонструє стабільне зниження прибічників запропонованих конституційних реформ. При цьому в географічній площині спостерігається формування та розширення зони незгоди із запропонованим курсом, яка охоплює курдські південно-східні райони та кемалістський захід держави. По-третє, попри спрямування конституційних реформ в одному напрямку, вони по-різному сприймалися світовою спільнотою, насамперед – західними партнерами Туреччини. Якщо на початковому етапі, в умовах активізації процесів європейської інтеграції з боку Анкари, Європа позитивно оцінювала лібералізацію турецького законодавства та усунення військових з політичної сцени, то сьогодні її більше хвилює посилення тенденцій до авторитаризму з боку режиму Ердогана. І саме в цьому контексті європейські лідери оцінюють концентрацію влади в його руках у рамках переходу до президентської моделі.

Відтак, реалізовані в Туреччині конституційні процеси, попри успішне затвердження реформ, не є безхмарними. Ставлення до них демонструє певний розкол у турецькому суспільстві та негативну реакцію на міжнародній арені. Це в свою чергу може мати далекосяжні наслідки для внутрішньої стабільності й зовнішньополітичного позиціонування держави.

Література

1. Баранов Д. Сентябрьские поправки в Конституцию 1982 года. Что изменилось? / Д. Баранов // Турция после референдума 2010 года. – М., 2011. – С. 34-41.
2. Воротнюк М. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями / М. Воротнюк. – Фонд Фрідріха Еберта, представництво в Україні, 2010. – 16 с.
3. Еремеев Д. Е. История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней / Д. Е. Еремеев. – М.: Квадрига, 2017. – 376 с.
4. Мамедова А. Е. Эволюция государственного строя Турецкой Республики / А. Е. Мамедова // Правова держава. – 2017. – № 25. – С. 46-51.

5. Палєєва Ю. С. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність / Ю. С. Палєєва // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Юридичні науки. – 2013. – № 1 (4) – С. 43-50.
6. Система державного управління Турецької Республіки: досвід для України / уклад. П. І. Крайнік ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. В. Загороднюка. – К. : НАДУ, 2012. – 52 с.
7. 1982 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-1982/secim-sonuclari>
8. 2007 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2007/secim-sonuclari>
9. 2010 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2010/secim-sonuclari>
10. 2017 Constitutional Referendum Results [Електронний ресурс] / веб-сайт газети Yeni Safak – Режим доступу: <https://www.yenisafak.com/en/secim-referandum-2017/secim-sonuclari>
11. Aliriza B., Yekeler Z. After the Referendum / B. Aliriza, Z. Yekeler // CSIS Turkey Project. – May 8, 2017. – 6 p.
12. Constitution of the Republic of Turkey, November 7, 1982 [Електронний ресурс] / офіційний веб-сайт Міжнародної організації праці – Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_127495.pdf
13. Sloat A. Here’s What Erdogan’s Referendum Means for Turkey, the EU, and the U.S. [Електронний ресурс] / A. Sloat / Foreign Policy, April 17, 2017 – Режим доступу: <https://foreignpolicy.com/2017/04/17/heres-what-erdogans-referendum-means-for-turkey-the-eu-and-the-u-s/>

Институт президентства в Україні 1991-2014 р.: історично-правові аспекти, суб'єктивні чинники та їх наслідки (частина 1)

У статті в історико-правовому аспекті розглядається генезис формування та розвитку інституту президентства в період 1991-2014 років, аналізується персональний вплив президентів на державну політику, зроблено спробу оцінити наслідки цього впливу

Ключові слова: інститут президентства України, Президент України, спадкоємність влади, вплив особистості президента, президентська влада

С.А. Телліс

аспірант

ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»

Научный руководитель: Д.И. Ткач

доктор политических наук, профессор,

проректор по международным связям,

ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»

Институт президентства в Украине 1991-2014 г.: историко-правовые аспекты, субъективные факторы и их последствия (часть 1)

В статье в историко-правовом аспекте рассматривается генезис формирования и развития института президентства в период 1991-2014 годов, анализируется персональное влияние президентов на государственную политику, сделано попытку оценить последствия этого влияния.

Ключевые слова: институт президентства Украины, Президент Украины, преемственность власти, влияние личности президента, президентская власть.

S. Tellis

P.G.,

«KROK» University

Scientific adviser: D. Tkach

Professor, doctor of political Science,

Vice-rector for international Affairs,

«KROK» University

Institute of Presidency in Ukraine 1991-2014: historical and legal aspects, subjective factors and their consequences (part 1)

Article considers the genesis of the formation and development of the Institute of Ukrainian Presidency in the period 1991-2014. Personal influence of the presidents of Ukraine on state policy has been analyzed, an attempt has been made to assess the consequences of this influence.

Keywords: *Institute of Ukrainian Presidency, President of Ukraine, continuity in the functioning of power, influence of the president's personality, presidential power.*

Постановка проблеми

Дослідники зазначають, що президентська влада в пострадянських республіках носить досить виражений особистісний характер. Досвід функціонування інституту президентства в різних пострадянських республіках підтверджує, що рішення, які ухвалювалися главами держав, значною мірою залежали від суб'єктивного бачення президентом тих чи тих проблем та ставали основою моделі управління державою.

За цих умов, зазначений феномен суб'єктивного фактору впливу на історичний розвиток інституту президентства України вартий уваги та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивчення окремих аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні розглядають у своїх дослідженнях Белов Д. М., Бисага Ю. М., Кудряченко А. І. Дослідженню ролі особистості Президентів України у зовнішній та внутрішній політиці присвячено праці Ткача Д. І., Рудича Ф. М., Литвина В. М., Гриценка О. А., Вишняка О. І. та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні не дає можливість оцінити наслідки персоніфікації цього інституту. Історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику надає можливість оцінити наслідки персоніфікації інституту президентства та надати оцінку проблемам функціонування зазначеної політичної установи в Україні за умови її персоніфікації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику України.

Основний матеріал дослідження

Новий етап українського державотворення пов'язаний насамперед із подіями в СРСР 1990 р. З розпадом Радянського Союзу Україна отримала чергову історичну

можливість будувати власну державність.

У червні 1991 р. Верховна Рада (далі – ВР) прийняла Постанову “Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост Президента Української РСР до прийняття нової Конституції, визнала за доцільне провести вибори Президента Української РСР у 1991 р. та доручила Комісіям ВР Української РСР підготувати проекти Закону про внесення змін і доповнень до Конституції Української РСР [1]. Підписав Постанову Голова Верховної Ради Української РСР – Л. Кравчук. Постановою започатковано процес законодавчого оформлення інституту президентства. На її виконання у 1991 р. розроблено перші нормативно-правові акти, які встановлюють конституційно-правовий статус інституту президентства та роль Президента Української держави.

5 липня 1991 р. Верховна Рада прийняла три закони конституційного значення: Закон “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР” та “Закон про вибори Президента України” [2], [3], [4].

Відповідно до Закону Президент оголошувався «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [2, ст.114-1]. Глава держави отримав право представляти кандидатуру для призначення та вносити пропозицію про звільнення Прем’єр-міністра [2, ст.114-5, п.6]; за погодженням з ВР призначати Міністрів з питань оборони, внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, юстиції, призначати Голову Комітету державної безпеки [2, ст.114-5, п.7]; утворення і ліквідацію за пропозицією Президента міністерств УРСР [2, п.9 ст.97].

Президент отримував широкі права та повноваження у законодавчій та виконавчій сферах, а саме: підписувати закони та повертати їх зі своїми запереченнями [3, ст.5]; створювати необхідні управлінські та консультативні структури [3, ст.6]; видавати обов’язкові до виконання укази, скасовувати постанови і розпоря-

дження Уряду, а також зупиняти дію органів виконавчої влади [3, ст.7]. Законом про вибори Президента України були визначені принципи участі громадян у виборчому процесі, яким заперечувалося будь-яке обмеження виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних переконань, роду і характеру занять [4, ст.2 п.3]. Закон запровадив при виборах глави держави мажоритарну систему абсолютної більшості.

17 вересня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», відповідно до якого у назві й тексті Конституції слова “Президент Української РСР” замінили на «Президент України» [5].

Таким чином була створена правова база для запровадження в Україні інституту президентства.

1 грудня 1991 р. Президентом України було обрано Голову Верховної Ради Леоніда Кравчука, а політичний устрій України набув якості президентської республіки.

За дослідженнями Белова Д. М., Бисаги Ю. М., консенсусу в цьому питанні досягнуто відносно швидко [6, с.51]. У свою чергу А. І. Кудряченко наголошує, що з самого початку це питання не дістало одностайної підтримки депутатського корпусу та головних політичних сил України [7, с.148].

Імовірно, дискусія щодо моделі управління державою була, але реалізація проєкту відбулася в рамках історичних процесів деідеологізації радянських республік. Скасування інституту президентства Української РСР, заснованого цією ж ВР усього 3 місяці тому, мало під собою єдине незаперечне логічне обґрунтування – скасування партійної монополії, а такі значущі зміни Конституції протягом такого мізерного відрізка часу свідчили швидше про згоду всередині керівної еліти.

Щодо теоретичних основ становлення інституту президентства, згідно з Законом

№ 1293-12 від 05.07.91 р. Конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки було доповнено Главою 12-1 «Президент України», якою встановлювалися правовий статус і компетенції Президента, умови й порядок його обрання [2], [8]. Нормативно-правова база регулювання діяльності державних органів залишилася без змін і продовжувала діяти відповідно до статті 3 Закону «Про Правонаступництво України» [9].

Таким чином, створення самостійної Української держави не спричинило радикальних змін Конституції 1978 р. – був обраний шлях внесення змін та доповнень до неї.

«Проголосивши незалежність, ми в той день не змогли вирватися за рамки провінційної системи управління» (Л. Кучма) [10, с.11].

Слід зазначити, що процес вироблення нового Основного Закону тривав. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України в редакціях 1992 р., 1993 р. Але цей процес відбувався паралельно та не мав підтримки парламентом.

Утворена 1990 р. конституційна комісія, яку очолив Л. Кравчук, розробила і подала на розгляд у комітеті Верховної Ради три проекти нової Конституції: за першим – Україна мала стати президентською республікою, другий проект передбачав створення парламентської республіки з двопалатним парламентом і прем'єр-міністром на чолі уряду, в третьому проекті йшлося про президентсько-парламентську республіку. Проте жоден з цих проектів не здобув підтримки депутатів [11, розділ 11-2].

Об'єктивно – запровадження інституту президентства в Україні відбулося за умов інституціалізації поста Президента СРСР у 1990 році та розпаду Радянського Союзу.

Суб'єктивні підстави створення моделі саме президентської республіки, можливо, були пов'язані із зіткненням інтересів окремих політичних сил, котрі не мали більшості в парламенті, але мали можливість впливати на Президента.

Слід зазначити однаковість історичного процесу в колишніх республіках СРСР:

в умовах деідеологізації держав, скасування партійної монополії, істотного ослаблення центральної влади децентралізація управління вела до прямої загрози розпаду держав. У цих умовах функції реального і формального наступника влади партапарату повинна була виконати нова політична структура – інститут президентства. В умовах політичної реформи інститут президентства ставав ядром нової вертикалі виконавчої влади [12, с.577].

Однак на заснуванні посади Президента однаковість закінчується – президентська влада починає носити досить виражений особистісний характер. У пострадянських політичних моделях формування державного апарату, перехід від однієї економічної системи до іншої, розвиток процесу демократизації, збереження і зміцнення соціальної і міжнародної стабільності, реальне перегрупування еліт – усе проходить через призму особистих якостей президента.

У зв'язку з цим становить інтерес президентство Л. Кравчука з погляду оцінки його особистості й суб'єктивного фактора впливу.

За час президентства Л. Кравчука (1991-1994 рр.) країна стрімко почала виходити зі стану зовнішньополітичної ізоляції, відкрила для себе багато нових можливостей на міжнародній арені. В той же час дослідники зазначають несамостійність та слабохарактерність першого Президента, небажання приймати рішення, які можуть викликати різкий супротив опонентів. Завдяки зазначеним рисам характеру Президента, Україна ввійшла до зони російського впливу через участь у створенні Союзу Незалежних Держав, Чорноморський флот опинився поза контролем держави, сталося фактичне знищення Чорноморського морського пароплавства, становлення Української помісної православної церкви зазнало фіаско, були закладені передумови до угоди про шляхи ядерного роззброєння України [13], [14].

Інститут президентства, як і перший Президент України, – це феномен спадкоємності влади партапарату в рамках іс-

торичних подій деідеологізації держави і відмови від партійної монополії. Започаткування інституту президентства та законодавче закріплення статусу Президента як глави виконавчої влади були підставою створення президентської моделі організації державної влади Української держави.

Слід зазначити, що запровадження посади Президента з широкими повноваженнями не змінювало систему місцевих органів виконавчої влади – Президент не мав реального впливу на їх діяльність. Подальший розвиток державного управління та держави потребував керованих глибоких політичних та економічних реформ. Однак, увесь потенціал, закладений у новій політичній структурі для ефективного вирішення загальнонаціональних проблем, було змарновано Л. Кравчуком у силу його особистих характеристик.

У 1994 році в ході позачергових виборів Президентом України був обраний Леонід Кучма.

У 1995 р. через відсутність Основного Закону виникла конституційна криза, яка закінчилася угодою між Президентом та Верховною Радою Конституційним Договором (далі – Договір) – Закон “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття Нової Конституції України» [15].

Договір надав Президентіві як главі держави компетенцію здійснювати виконавчу владу через очолюваний ним Уряд – Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади [15, ст.19].

О. Погорілко зазначає, що за Конституційним договором політична система України отримала “сильного” Президента та “слабкого” Прем’єр-міністра. Уряд узагалі, і Прем’єр-міністр зокрема, були виведені поза межі парламентського впливу і контролю [16, розділ 2.3.4].

“Підписанням Конституційного Договору фактично демонтується недієздатна форма організації державної влади через ради. Практичного змісту набуває ідея створення в Україні президентсько-

парламентської республіки” (Л. Кучма) [17].

Договір надав Президенту України необмежену владу, деякі з повноважень слід виокремити. За Договором, Президент призначає Прем’єр-міністра та формує склад Уряду [15, ст.22]; має право вето [15, ст.23]; Президент очолює систему органів виконавчої влади [15, ст.24 п.4]; створює, реорганізує і ліквідує міністерства та органи виконавчої влади, призначає і звільняє з посад керівників цих органів [15, ст.24 п.5]; скасовує акти органів виконавчої влади [15, ст.24 п.6]; здійснює управління державним майном [15, ст.24 п.7]; подає проект Державного бюджету [15, ст.24 п.10]; подає кандидатури на посади Голови Верховного Суду, Вищого арбітражного суду, Генерального прокурора, Правління Національного банку [15, ст.24 п.12]; Президент видає укази і розпорядження, обов’язкові для виконання, у тому числі укази з питань економічної реформи [15, ст.25]. На жаль, Л. Кучма не зміг ефективно скористатися зазначеними повноваженнями для реформування економіки країни, створення умов для подальшого розвитку демократії та розбудови правової держави. Договір лише позначив перегрупування еліт, а правонаступником влади ставав Президент України.

20 березня 1996 р. на розгляд Верховної Ради винесено четвертий проект Конституції, а 28 червня 1996 р. Конституція України була ухвалена Верховною Радою [18]. Переважна більшість основоположних рис нового устрою, насамперед стосовно інституту президентства, були перейняті з Конституційного Договору.

За Конституцією 1996 р. Президент України є главою держави і виступає від її імені [18, ст.102]. Таким чином, Законом інститут президентства було виведено поза межі виконавчої влади. Але зміст повноважень глави держави, незважаючи навіть на те, що частина з них потребує контрастигування Прем’єр-міністра і компетентного міністра, засвідчує наявність у Президента реальної влади, насамперед компетенції у сфері виконавчої влади. Гла-

ва держави отримав право призначати (за згодою ВР) та припиняти повноваження Прем'єр-міністра, приймати рішення про його відставку [18, ст.106, п.9]; призначати (за поданням Прем'єр-міністра) та припиняти повноваження членів Уряду, керівників органів виконавчої влади [18, ст.106, п.10]; призначати (за згодою ВР) та звільняти з посади Генерального прокурора [18, ст.106, п.11]; призначати половину складу Ради Національного банку [18, ст.106, п.9]; призначати половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [18, ст.106, п.13]; призначати на посади та звільняти з посад (за згодою ВР) голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Державного комітету телебачення і радіомовлення [18, ст.106, п.14]; утворювати та ліквідувати (за поданням Прем'єр-міністра) міністерства та органи виконавчої влади [18, ст.106, п.15]; скасовувати акти Уряду [18, ст.106, п.16].

Безперечно, прийняття Конституції завершило дуже важливий етап побудови як правової системи загалом, так і систем влади та державного управління зокрема, закріпила правовий статус Президента України й основи його правової діяльності.

Протягом 1995-1996 років було завершено формування президентської республіки та надано їй якісно нових атрибутів. Загалом повноваження українського Президента були високими з міжнародного погляду [19, с. 9].

Але чому проект президентської республіки не здобув підтримки депутатів у 1992 році за поданням Л. Кравчука, а таку модель було реалізовано за час президентства Л. Кучми: розуміння події вимагає осмислення причин, що зумовили її виникнення.

Розпочнемо з того, що Л. Кучма належав до представників директорського корпусу, причому був одним із самих шанованих і авторитетних керівників. На тлі державних інститутів, які тільки почали формуватися на початку 90-х років, і відсутності чіткого розмежування повноважень виконавчої та законодавчої влади

найбільш стійкою і впливовою стала фігура директора держпідприємства. Без особливих труднощів отримавши 27 березня 1991 року від Верховної Ради Закон "Про підприємства в УРСР", який давав їм повну економічну свободу, директорський корпус отримав у своє повне розпорядження мільярдні активи при відсутності елементарної системи контролю з боку держави [20].

Безсумнівно, «червоний директорат» належав до керівної еліти і впливав на формування влади. На тлі наявної необхідності прискореного переходу від однієї економічної системи до іншої та практичних дій в економічній площині в 1992 р. за підтримки директорату підприємств української важкої індустрії Л. Кучма стає Прем'єр-міністром України і займає цей пост до вересня 1993 року.

Протягом 1991-1992 рр. сформувався подвійний спосіб інвеститури призначення і звільнення членів Кабінету Міністрів, а остаточно утвердився наприкінці 1992 р. за прем'єрства Л. Кучми, коли Верховна Рада делегувала новому Урядові право видавати спеціальні декрети (передусім в економічній сфері), що мали силу закону. Внаслідок цього помітно послаблено в політичному устрої України компоненти парламентаризму на користь президенталізму. В такому стані політична система України фактично перебувала аж до прийняття у 1996 р. нової Конституції [6, с.54].

Екс-радник Л. Кучми О. Пасхавер зазначив: «У 1992-1993 роках найбільш характерною рисою законодавчих і нормативних актів, що відразу впадає в очі, особливо якщо аналізувати не окремі акти, а весь їх корпус, була повна ідейна плутанина. Не тільки один акт суперечив іншому, але і частини актів, взаємовиключали одне одного» [21, с.81].

Боротьба між Президентом і парламентом в Україні в перші роки незалежності породила систему зі змішаними компонентами [22, с.60].

У 1992 році Л. Кучма у прем'єрській промові відкрито декларує свої представницькі завдання: «...необхідно відмови-

тися від створення паралельних Кабінету Міністрів структур, відновити єдину вертикальну структуру виконавчої влади з опорою на регіони». І далі: «У разі мого обрання буду просити президента і Верховну Раду законодавчо закріпити подвійне підпорядкування регіональних державних адміністрацій: президенту – з питань політики державного будівництва, прем'єр-міністру – з питань економіки і управління територіями. У цьому випадку доцільно було б призначити представників президента, глав державних адміністрацій указом президента України за поданням прем'єр-міністра» [23, с.11].

Якщо не фіксуватися на стані, а фіксуватися на динаміці процесу, стає наявним активне структурування моделі управління державою у відповідності до організаційної структури типового концерну.

“... другий Президент України, – на думку того ж О. Пасхавера, – зрозумів тенденції розвитку економіки країни і використовував ситуацію, хоча і не без користі для себе» [24].

Надалі, при розробці концепції виконавчої влади учасники «концерну» орієнтувалися на досягнення більш економічних цілей, що мало відображення у моделі управління республікою загалом.

З обранням Л. Кучми Президентом свідомо політика створення бізнес-еліт або «національної олігархії» стала наявною: «Капіталізму без капіталістів, без національної буржуазії, в тому числі великої, не буває. Але все 15 років нашої незалежності нас штовхали на шлях створення капіталізму дрібних крамарів, малого підприєм-

ництва, капіталізму без великої національної буржуазії. Як в Польщі. Я говорив про це не раз. Така модель убивча для України. Вона убивча навіть з точки зору структури української економіки – її основу складають промислові гіганти... “ [23, с. 283].

Висновки

Логіка розвитку влади не завжди взаємно узгоджена з логікою суспільного розвитку, а тим більше з її теоретичним осмисленням. Зокрема, це стосується і конституційного процесу. Склалося так, що Конституція України 1996 р. стала текстом, прийнятим Верховною Радою внаслідок компромісу не стільки на науковій, оскільки на політично-кон'юнктурній основі, що не могло не позначитися і на самому тексті [25, с.8].

Іншими словами, Конституція України 1996 р. – це спроба вмістити в один документ усі суперечності корпоративної організації управління і демократичних засад суспільної платформи.

Загальне цілепокладання стало вирішальним фактором у прийнятті Конституції 1996 року з формою управління близькою до президентської, а вирішальним фактором для прийняття такої форми управління стало наявність єдиного прийнятного для всіх гаранта соціально-політичних процесів – Л. Кучми.

Єдиною категоричною інновацією, що була введена у систему правління, було заснування і формування інституту президентства. А щодо політичної системи загалом, то вона розвивалася як компроміс кон'юнктурних тактик або зовсім не розвивалася.

Література

1. Постанова від 21.06.1991№ 1228-ХІІ. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про вибори Президента Української РСР». Документ 1228-12. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1228-12>
2. Закон від 05.07.1991 №1293-ХІІ Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Документ1293-12, перша редакція. – [Електронний ресурс] — URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1293-12/ed19910705>
3. Закон від 05.07.1991№1295-ХІІ. Закон УРСР «Про Президента Української РСР». Документ1295-12. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1295-12>
4. Закон від 05.07.1991№1297-ХІІ Закон України «Про вибори Президента України». Документ1297-12. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1297-12>

5. Закон від 17.09.1991 №1554-ХІІ Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Документ1554-12. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1554-12>
6. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах: Монографія / Д. Белов. – Ужгород: Ліра, 2007. – 275 с.
7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с. – [Електронний ресурс] – URL: http://old.niss.gov.ua/book/Kudr_mon/05.pdf
8. Закон від 20.04.1978 №888-ІХ Конституція (Основний Закон) України. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/888-09>
9. Закон від 12.09.1991 №1543-ХІІ Про правонаступництво України. Документ1543-12. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>
10. Леонид Кучма: «После майдана 2005-2006. Записки президента». -[Електронний ресурс] – URL: http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/303/posle_maidana_2005_2006_zapiski_prezidenta.pdf
11. Заруба В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Заруба // Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Кафедра теорії та історії держави і права.— К.: Істина, 2006. – 416 с.
12. Демократія і авторитаризм: російський конституціоналізм в сравнительной перспективе: монографія / А. Медушевский. – Издательство: Директ-Медиа, 2015. – 656 с.
13. Ткач Д. І. Роль суб'єктивного чинника у зовнішній політиці України за часів Президента Л.М. Кравчука / Д. Ткач // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. – Вип.01. – 2017. – С.41а / Д. І. Ткач // Часопис «Персонал». – Вип.№6. – 2014. – С. 75-90.
14. Рудич Ф. М. Президенти сучасної України. – [Електронний ресурс] – URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_89/rudych_presydeny.pdf
15. Конституційний договір від 08.06.1995 № к/95-ВР. «Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Документ1к/95-вр. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр>
16. Вегеш М. М. Політологія / М. Вегеш. – К.: Знання, 2008. -| 384 с.
17. Л. Кучма. Кроки становлення національної економіки: 1994–2004 роки. – [Електронний ресурс] – URL: <http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/9fb/stepsldk.pdf>
18. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Конституція України. Документ 254к/96-вр, перша редакція. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628>
19. Presidential Election and Constitutional Reform Version: February 19, 2005. – [Електронний ресурс]. — URL: <https://www.kuwi.europa-uni.de/de/lehrstuhl/vs/politik3/Dokumente/publikationen/beichelt2005presidential.pdf>
20. Ларцев В. Как выбирали модель приватизации / В. Ларцев // Экономическая правда. – 31 октября 2012. – [Електронний ресурс]. – URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2012/10/31/341712/>
21. Пасхавер О. Украинские реформы или приватизацию никто не любит. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://c-e-d.info/img/pdf/1.pdf>
22. Курта Г., Кемпе И., Андрейко В. Президентские выборы и Оранжевая революция: влияние на трансформационные процессы в Украине. – [Електронний ресурс]. – URL: http://www.fes.kiev.ua/Dokument/election_rus.pdf
23. Пасхавер О. Кучма был самым продуктивным руководителем Украины / О. Пасхавер // Интернет-издание Odessa Daily. – 30 мая 2011. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://odessa-daily.com.ua/news/pasxaver-kuchma-id33914.html>
25. Черленяк І. І. Модифікація Конституції України в контексті ефективності системи державного управління. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/polprav/05ciisdu.pdf>

Примусове виконання судових рішень в Україні: питання методології

У статті висвітлюються питання методології дослідження проблем у сфері примусового виконання судових рішень в Україні.

Ключові слова: методологія, методи, примусове виконання судового рішення.

І.Г. Француз

аспірант,

ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»

Принудительное исполнение судебных решений в Украине: вопросы методологии

В статье освещаются вопросы методологии исследования проблем в сфере принудительного исполнения судебных решений в Украине.

Ключевые слова: методология, методы, принудительное исполнение судебного решения.

I. Francuz

graduate student

«KROK» University

Forced execution of court decisions in Ukraine: methodology issues

The article deals with the issues of methodology for investigating problems in the field of enforcement of court decisions in Ukraine.

Key words: methodology, methods, enforcing a court decision

Постановка проблеми

Наукове дослідження будь-якої проблематики державно-правової дійсності потребує визначення методологічного потенціалу здійснення відповідного наукового пізнання. Тобто необхідно встановити особливості методології наукового пізнання, яка має забезпечити всесторонність, об'єктивність та результативність здійснення самого наукового дослідження.

Необхідність у методологічному забезпеченні наукових досліджень виникає,

якщо є проблема (теоретична, практична), але невідомо, як її вирішувати. З огляду на зазначене наукове вивчення примусовості виконання судових рішень як однієї із внутрішніх функцій держави в Україні потребує визначення особливостей і функціональних можливостей принципів наукового пізнання, методологічних підходів, методів дослідження, а також прогнозування тих наукових наслідків, які можуть бути досягнуті завдяки застосуванню тих або тих підходів або методів наукового

пізнання, на яких має бути засноване безпосередньо саме дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Внесок у дослідження інституту примусового виконання судових рішень зробили фахівці у сфері теорії та історії держави і права, конституційного права, адміністративного права та процесу, цивільного права й процесу, кримінального права та процесу, державного управління.

Відправними при цьому стали напрацювання С. С. Алексєєва, В. В. Волинця, М. В. Вітрука, В. В. Копейчикова, О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко, А. М. Колодія, І. Д. Мудрака, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакуна та ін. Тим не менш, більшість аспектів примусового виконання судового рішення, особливо в умовах реформування їх суб'єкта, потребують більш предметного науково зваженого теоретико-правового аналізу феномену примусовості взагалі і примусового виконання судових рішень зокрема як соціально-необхідної функції держави в Україні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Примусове виконання судового рішення як важлива складова державного механізму судового захисту прав та свобод особи є однією із найбільш актуальних теоретичних та практичних проблем сучасної юридичної науки. Комплексність та багатоаспектність проблеми, яка досліджується у статті, потребує особливо зваженої методології дослідження як регулятивного чинника визначення примусовості, як атрибутивної державної функції та її специфіки як судового рішення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз методологічних підходів до проблематики примусового виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження

На сьогодні в науці методологія трактується по-різному. Так, методологія в за-

гальнонауковому плані характеризується як особливе явище, яке: – по-перше, являє собою сукупність методів дослідження, що можуть та мають бути застосовані в процесі здійснення самого дослідження [1, с. 26-29]; – по-друге, характеризується як категорія, що визначає взаємодію методів дослідження, характеризує той зв'язок, який існує між методами та який має забезпечити комплексне їх поєднання в процесі здійснення самого дослідження й обґрунтувати доцільність застосування тих або тих методів, окремо один від одного або в їх поєднанні [2, с. 18-20]; – по-третє, забезпечує єдині підходи до вивчення предмету дослідження, не допускаючи розпорошеності наукового пізнання, гарантуючи можливість вивчення конкретних питань, які стосуються чітко визначених аспектів предмету наукового пізнання. Як наслідок, результати наукового дослідження мають цілісний характер і характеризуються єдністю наукової інформації [3, с. 30]; – по-четверте, забезпечує відповідність як процесу пізнання, так і результатів наукового пізнання критерію науковості, тобто характеризує процес і результат наукового пізнання як такі, що мають характер наукового осмислення існуючої наукової інформації або одержання нових знань про предмет дослідження [4, с. 15]; – по-п'яте, характеризує загалом зміст наукової діяльності як такої, що має багатоаспектний характер, здійснюється в межах чітко визначених етапів, забезпечуючи послідовність здійснення наукового дослідження, його організованість та націленість на досягнення наукових результатів у вигляді приросту нових знань [5, с. 109]; – по-шосте, забезпечує визначення сутності державно-правових категорій і характеризує їх призначення в суспільстві, тим самим має суспільно корисний характер. Вказане надає змогу визначити методологію як таку, що забезпечує розуміння сутнісних особливостей досліджуваних явищ або процесів, на яких засновується саме наукове знання [6, с. 20].

Таким чином, методологія юридичної науки являє собою складне і багатопланове

ве утворення, яким охоплюються: 1) проблеми структури наукового знання взагалі і наукових правових теорій особливо; 2) закони виникнення, функціонування і зміни наукових правових теорій; 3) понятійно-категоріальний апарат; 4) система методів юридичної науки (методики і процедури дослідницької діяльності), являє собою сукупність певних принципів, логічних прийомів, спеціальних методів пізнання окремих матеріальних та процесуальних явищ, зумовлених її філософським і соціальним змістом.

Загальнофілософська методологія як концептуальний підхід наукового дослідження ґрунтується на загальнофілософських законах і критеріях та, разом із тим, визначає загальну стратегію дослідження й інтерпретацію його результатів. Зокрема, без таких філософських категорій, як частина і ціле, необхідне й випадкове, реальне і можливе, причина та наслідок важко уявити конкретно-наукові дослідження.

Методологія наукових досліджень є важливою умовою, без якої є неможливим пізнання будь-яких державно-правових явищ і процесів. Сьогодні ми можемо говорити про те, що будь-яке дослідження матиме об'єктивний та результативний характер винятково за умови визначення, конкретизації та прогнозування тих можливих наукових наслідків, які охоплюються і здійснюються за допомогою відповідного методологічного потенціалу, який вироблений як юридичними, так і суспільними науками та законами будь-якого світоглядного сприйняття явищ реальності.

Окрім того, методологія надає можливість: – виокремити й вивчити закономірності досліджуваних явищ та процесів, встановити особливості їх зародження, розвитку, вдосконалення і функціонування; – зібрати й дослідити факти, які складають предмет наукового інтересу і на яких буде ґрунтуватися саме дослідження, узагальнити ознаки, що в сукупності являють собою загальні закономірності досліджуваних явищ та процесів.

Безумовно, важливе значення в межах методології дослідження займають питання практики, які мають бути враховані в процесі дослідження конкретного явища або мають характеризувати специфіку практичного прояву відповідних явищ або процесів, що в подальшому стосуватиметься безпосередньо практичної характеристики результатів, одержаних за допомогою використання конкретного набору методологічних прийомів та методів наукового пізнання. Загалом, методологія забезпечує також переосмислення теоретичних ідей та положень, досліджує державу й право не лише як наукові категорії, але й як реально існуючі, які походять від суспільства й націлені на регулювання суспільних відносин.

Основоположною метою методології є вивчення та застосування підходів, методів, принципів тощо, за допомогою яких можна здобути нові знання (теоретичний рівень) та практично змінити дійсність (емпіричний рівень). Змістовне розуміння методології виходить з того, що у ній реалізується інструментальна, пошукова функція [7, с. 26].

Методологія дослідження інституту примусового виконання судових рішень, як і методологія будь-якого правового інституту, являє собою багатопланове утворення, що складається з різних елементів і рівнів.

У правовій доктрині є розповсюдженою наукова позиція, що для забезпечення методологічної дисципліни дослідження доцільно дотримуватися трьох загальнометодологічних постулатів. Перший: об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом. Так, предмет дослідження (певна грань, аспект) проблематики примусового виконання судових рішень зумовлює дослідницький метод, його прийнятність і межі застосування. Другий: спроможність дослідницького методу наближати до соціальної сутності явищ, що вивчаються, зокрема, феномен примусовості. Неодмінним показником прийнятності, евристичності певного концептуального підходу та до-

слідницького методу є їх спроможність наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явища, що вивчається. Третій: необхідність встановлення єдиної істини щодо примусового виконання судових рішень, вірогідність якої можна довести, перевірити за допомогою об'єктивних критеріїв [8, с. 52; 9, с. 16].

Для дослідження теоретико-правових аспектів примусового виконання судових рішень в Україні, закономірностей становлення і розвитку суб'єктів примусового виконання судових рішень на українських землях, у радянський період, у роки незалежності України, а також здійснення порівняльного аналізу діяльності з примусового виконання судових рішень в Україні та окремих зарубіжних країнах з метою узагальнення зарубіжного досвіду в сфері примусового виконання судових рішень та можливостей його використання в Україні – необхідно використовувати специфічні методи, прийоми, засоби, які дозволяють більш глибоко дослідити це соціально-правове явище: вивчити, проаналізувати та виробити прогнози для його вдосконалення та подальшого розвитку.

У науці розрізняється декілька рівнів методології.

Так, до структури методології дослідження феномену примусового виконання судових рішень доцільно включити три рівні: 1) загальнофілософські підходи; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи.

Наукове дослідження ґрунтується на методологічному плюралізмі, що дає змогу більш повно та всебічно розглянути предмет дослідження – теоретико-правовий аналіз феномену примусовості взагалі й примусового виконання судових рішень зокрема як соціально-необхідної функції держави.

Загальнофілософські підходи є сутнісною основою будь-якого методологічного пізнання, формують світоглядні підходи до процесів пізнання та трансформації реальності.

Загальнонауковий рівень методології дослідження надає можливість здійснити

загальний аналіз досліджуваного явища, формує основу теоретичної і практичної діяльності. Загальнонаукова методологія використовується в усіх або переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого раніше понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається [10, с. 59].

Спеціальні методи пізнання дозволяють конкретизувати проблему з погляду певної науки, сформулювати принципи і виділити методи дослідження, характерні для певної наукової сфери.

Вищезазначені методологічні підходи та методи відіграють важливе теоретичне та практичне значення для дослідження феномену примусового виконання судових рішень.

Розуміти світ у процесі його зміни і розвитку допомагає діалектика. Діалектика – це спосіб мислення, за якого різні явища, предмети розглядаються у їх взаємозв'язку, у взаємодії протилежних сил, тенденцій, у процесі зміни, розвитку.

Зокрема, діалектичний метод наукового пізнання дає можливість розкрити юридичну природу феноменів примусовості та добровільності, їх взаємодію у судовій практиці, діалектику теорії та змісту правозастосування.

У ході дослідження теоретико-правових аспектів примусового виконання судових рішень застосовано загально-логічні методи аналізу (поділу предмета дослідження на частини) та синтезу (складання цих частин в одне ціле).

Неможливо вивчити поточний стан правових відносин, простежити варіанти їх майбутнього розвитку без дослідження історичних витоків даного правового явища. Отже, закономірності становлення та розвитку органів примусового виконання судових рішень в Україні досліджуються за допомогою методу історичного аналізу.

За допомогою історичного методу простежується розвиток наукових теорій, починаючи з перших досліджень взаємодії

суду та органів виконання рішень судових органів, розробок представників загальної теорії права, праць з теорії цивільного процесуального права, адміністративного права.

Вивчення генези правового регулювання суб'єктів примусового виконання судових рішень в Україні у контексті особливостей державно-правового розвитку на українських землях показало доцільність розподілу цього процесу на декілька історичних етапів.

Герменевтичний метод дозволяє розкрити зміст основоположних понять, пов'язаних з примусовим виконанням судових рішень, завдяки тлумаченню нормативних актів, доктринальних праць, дослідити еволюцію розвитку даного інституту завдяки інтерпретації правових пам'яток тощо.

За допомогою методу аналізу поєднуються різноманітні погляди науковців стосовно сутності виконавчого провадження. В подальшому використовуючи вже метод синтезу, формується нова позиція, адже до осягнення сутності виконавчого провадження слід підходити, враховуючи одночасно його місце в юридичному процесі та місце у системі права.

Методи емпіричного та теоретичного пізнання дозволяють зробити висновки про місце та роль феномену примусовості як важливого параметру діяльності органів з примусового виконання судових рішень.

Окрім згаданих вище загальнонаукових методів наукового пізнання, використані й спеціально-юридичні методи, зокрема: техніко-юридичний, порівняльно-правовий, формально-догматичний, метод правових аксіом, які розкривають специфіку, особливості примусових заходів, їх необхідність, суть та обов'язковість у правозастосуванні.

Зокрема, застосування порівняльно-правового методу надає «можливість вивчити форми і процес формування правових інститутів, які розвиваються паралельно і, судячи з усього, за своїми внутрішніми законами.

Ці закони ще належить визначити, потім виявити шляхом детального зіставлення відмінностей, ступеня їх схожості і тим самим зміцнити віру в існування єдиного для всіх почуття справедливості» [11, с. 10–11].

Отже, порівняльно-правовий метод припускає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів та виявлення між ними схожостей і відмінностей [12, с. 26].

Цей метод використовувався під час аналізу правових засад діяльності з примусового виконання судових рішень в Україні та окремих зарубіжних країнах з різними моделями організації процесу примусового виконання судових рішень, а також – норми чинного законодавства України та законодавства радянського періоду.

Використання формально-логічного (догматичного) методу здійснюється для вивчення та пояснення самого права в різних його проявах. Використання цього методу дозволило нам окреслити коло обставин, які сприяли формуванню інституту примусовості щодо виконання судових рішень, а також виокремити етапи його розвитку.

Під час застосування методу правових аксіом на основі вихідних положень загальної теорії права досліджуються правосуб'єктність суб'єктів примусового виконання судових рішень.

Висновки

Аналіз методології дослідження примусового виконання судових рішень свідчить, по-перше, про актуальність питання функціональної належності діяльності держави, зокрема, в її примусовому спрямуванні; по-друге, у потребі актуалізації діяльності суб'єктів забезпечення реалізації примусового виконання судових рішень; по-третє, вибору та застосування методологічного чинника, завдяки якому різноаспектне багатство досліджуваного явища може бути представлено в синтезовано-інтегрованому вигляді як нове конструктивне знання.

Література

1. Марченко М. Н. Общая теория государства и права. Академический курс / М. Марченко. – Т.1. – М., 1998. – 432 с.
2. Черданцев А. Ф. Теория государства и права / А. Черданцев. – М.: Юрайт, 2000. – 422 с.
3. . Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій / А. Машков. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 464 с.
4. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навчально-методичний посібник / Л. А. Луць. – К.: Атіка, 2010. – 412 с.
5. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М.: Аватар, 2000. – 560 с.
6. Марченко О. Ю. Правовая герменевтика как методологическая основа толкования юридических текстов / О. Марченко // Проблеми законності. – 1998. – Вип. 35. – С. 18-22.
7. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посібник / М. П. Орзіх, М. В. Афанасьєва, В. Р. Барський [та ін.] ; за ред. М. П. Орзіха. — К. : Юрінком Інтер, 2011. – 272 с.
8. Бігун В. С. Філософія правосуддя. Ідея та здійснення : монографія / В. Бігун. – К. : [б. в.], 2011. – 303 с.
9. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посібник / За заг. ред. П. М. Рабіновича. – Л. : Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2005. —290 с.
10. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
11. Цвайгерт К., Коптц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. Москва : Междунар. отношения, 2000. – Т. 1 : Основы. – 480 с.
12. Боровська І. А. Захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у порядку цивільного судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. / І. Боровська. – К., 2015. – 225 с.

Я.В. Бардашевич
магістр юридических наук,
ведущий специалист суда
Советского района г. Минска

Правовое регулирование борьбы с табакокурением: опыт Республики Беларусь и дальнего зарубежья

В статье исследуется опыт белорусского законодательства о табакокурении в сравнении с зарубежным опытом. В соответствии со статистическими данными, такие страны, как Куба, Австрия, Швейцария и Бельгия отличаются наибольшим процентом курящего населения. Наименьшее количество курящего населения выявлено в таких странах, как Австралия и Индия. В ОАЭ и Бутане такое явление, как курение является исключительной редкостью. Среди женского населения наибольший процент курящих выявлен в Австрии, Греции и Болгарии, наименьший процент курящих женщин характерен для Сингапура, Китая и Индии. Российская Федерация, Греция, Украина, Куба, Латвия, Болгария и Китай отличаются максимальным числом среди мужского курящего населения, а минимальное количество курящих мужчин было выявлено в таких странах, как Австралия и Норвегия. Один из путей защиты жизни и здоровья эмбриона человека автор видит в дополнительном материальном стимулировании беременных женщин, ведущих здоровый образ жизни, и законодательный запрет курящим женщинам заводить детей.

Ключевые слова: здоровье эмбриона человека, курение беременных, проблема табакокурения, конституционное право на здоровье, защита здоровья эмбриона человека.

Я.В. Бардашевич
магістр юридических наук,
провідний фахівець суду
Радянського району м. Мінська

Правове регулювання боротьби з тютюнопалінням: досвід Республіки Білорусь і далекого зарубіжжя

У статті досліджується досвід білоруського законодавства про тютюнопаління в порівнянні з закордонним досвідом. Відповідно до статистичних даних такі країни, як Куба, Австрія, Швейцарія і Бельгія відрізняються найбільшим відсотком населення, що палить. Найменшу кількість такого населення виявлено в таких країнах, як Австралія і Індія. В ОАЕ і Бутані таке явище, як куріння є винятковою рідкістю. Серед жіночого населення найбільший відсоток курців виявлено в Австрії, Греції та Болгарії, найменший відсоток жінок, що палять, характерний для Сингапуру, Китаю та Індії. Російська Федерація, Греція, Україна, Куба, Латвія, Болгарія і Китай відрізняються максимальною кількістю серед чоловічого населення, що палить, а мінімальна кількість чоловіків, які палять, була виявлена в таких країнах, як Австралія і Норвегія. Один із шляхів захисту життя і здоров'я ембріона людини автор бачить у додатковому матеріальному стимулюванні вагітних жінок, які ведуть здоровий спосіб життя, і законодавча заборона жінкам, що палять, мати дітей.

Ключові слова: здоров'я ембріона людини, куріння вагітних, проблема тютюнопаління, конституційне право на здоров'я, захист здоров'я ембріона людини.

Y. Bardashevich
 Master of Laws,
 Leading Expert of Court
 of Sovetskiy District of Minsk

Legal Regulation of Tobacco Control: Experience of Republic of Belarus and Foreign Countries

The article examines the experience of the national legislation on tobacco use in comparison with foreign experience. According to statistical data, countries such as Cuba, Austria, Switzerland and Belgium have the highest percentage of the smoking population. The smallest amount of the smoking population found in countries such as Australia and India. In the United Arab Emirates and Bhutan is such a thing as smoking is an exceptional rarity. Among women, the highest percentage of smokers identified in Austria, Greece and Bulgaria, the lowest percentage of female smokers is typical for Singapore, China and India. Russian Federation, Greece, Ukraine, Cuba, Latvia, Bulgaria and China differ in the maximum number of the male smoking population and the minimum number of male smokers has been found in countries such as Australia and Norway. One way to protect the life and health of a human embryo, the author sees in the additional material incentives for pregnant women, leading a healthy lifestyle and a legislative ban smoking women to have children.

Keywords: *human fetal health, smoking pregnant women, the problem of smoking, the constitutional right to health, the protection of human health of the embryo.*

Постановка проблеми

Проблемная область рассматриваемого вопроса сводится к необходимости защиты здоровья человека до момента его рождения, что в настоящий момент ни обществом, ни законодательством в полной мере осознанно не воспринимается. Причиной сложившейся ситуации служит пренебрежение здоровьем нации. Женщины, ведущие здоровый образ жизни, обеспечивают условия зарождения и развития здоровой нации, что нельзя сказать о тех женщинах, которые своими пагубными привычками не только искажают здоровье нации, но и создают условия её ослабления и вымирания.

Анализ последних исследований и публикаций

Научно-теоретическая основа работы была сориентирована на законодательную базу о табакокурении зарубежного законодательства.

Не решенные ранее части общей проблемы

При исследовании вопроса о запрете

курения беременным женщинам и матерям, воспитывающим детей, существуют проблемы претворения этого запрета в жизнь. Однако, вариант поощрения женщин, ведущих здоровый образ жизни, является перспективной идеей, которая сможет быстрее реализоваться на практике.

Формулирование целей статьи

Цель публикации представлена в исследовании и проведении научного анализа зарубежного законодательства о табакокурении, сопоставлении его с белорусским законодательством и поиском вариантов решения проблемы курения беременных женщин и матерей, воспитывающих детей.

Изложение основного материала исследования

Согласно статье 45 Основного закона Республики Беларусь, гражданам страны гарантируется право на охрану здоровья. Данное право также обеспечивается развитием физической культуры и спорта, мерами по оздоровлению окружающей среды, возможностью пользования услугами оздоровительных учреждений, со-

вершенствованием охраны труда. В этом же правовом документе, в статье 32 прописана обязанность родителей или лиц, их заменяющих, обеспечивать воспитание детей, осуществлять заботу о их здоровье, развитии и обучении. Однако, когда рассматривается такой антисоциальный феномен, как курение беременных женщин, о содержательной стороне данных норм говорить не приходится. В целом, курение и планирование беременности — понятия абсолютно несовместимые. Давно известно, что табачный дым, поступающий в организм женщины, отрицательно влияет на развитие ребенка. В 13% случаев диагноз бесплодия женщин и мужчин может быть связан с негативным влиянием сигарет; высока вероятность выкидыша; курение вызывает быстрое старение репродуктивной системы женщины; аномальное развитие ребенка [6].

У курящих женщин насчитывается в 22,5-41% случаев выкидыша, а у некурящих — всего в 7,4%. Синдром внезапной смерти новорожденного, а также отклонения в физическом и интеллектуальном развитии ребенка есть результат курения беременной женщины. Следует отметить ещё одну столь важную особенность — сам факт курения, независимо до беременности или во время беременности, но тем или иным образом отрицательно скажется на развитии как ребенка, так и его будущего поколения.

В целях подтверждения наиболее аргументированных фактов нарушения права нерожденных детей на здоровый образ жизни со стороны их родителей, автор, изучив зарубежное законодательство, провел сравнительный анализ в сфере эффективности обеспечения правовой защиты на здоровье будущих граждан конкретных государств. За основу были взяты следующие страны: Австралия, Австрия, Бельгия, Болгария, Бутан, Великобритания, Германия, Греция, Дания, Индия, Италия, Испания, Ирландия, Канада, Китай, Куба, Латвия, Молдова, Нидерланды, Норвегия, ОАЭ, Польша, Республика Беларусь, Российская Федерация, Сингапур, США,

Турция, Украина, Финляндия, Франция, Чехия, Швейцария, Швеция и Япония [6] (см. таблицу 1).

Попытки правового урегулирования проблемы, связанной с курением населения, были проведены путем разработки международного нормативного документа — Рамочная конвенция ВОЗ по борьбе против табака (далее — Конвенция), к которой присоединилось 168 государств, разделяющих идею обеспечения здорового образа жизни своих граждан.

Результаты исследования. На самом маленьком материке **Австралии** насчитывается 14% курящего населения. На 100 курящих приходится 14,7% женщин и 23% — мужчин. На основе проведенного научного анализа было установлено, что к моменту беременности 40 % женщин курили, лишь незначительная часть — 7 % бросили курить в период беременности. Число курящих женщин в стране постоянно увеличивалось, что и послужило поводом к принятию довольно жестких законов против табака. В 2007 году был принят закон «О курении», в соответствии с которым запрещается курить в общественных местах, были созданы зоны курения, отведенные специально для курильщиков. Ответственность за нарушение закона о запрете курения устанавливалась в виде штрафа от 1000 евро [11].

Согласно статистическим данным, в **Австрии** каждый третий житель является курильщиком — 68%. На 100 курящих насчитывается 35% женщин и 42 % мужчин. Закон Австрии «О запрете курения» от 2009 года регулирует вопрос табакокурения в стране. Запрет на курение в общественных местах был введен в Австрии зимой 2009 года, а 1 июля 2010 года вступили в силу поправки, частично запрещающие курение в местах общественного питания. Австрия очень толерантно относится к курильщикам, и редкий курильщик может испытать осуждение со стороны. Курить разрешено дома, на улицах, в местах, где не установлены запрещающие курение таблички [10].

Как одна из мер реагирования на куре-

Кількість курящих людей в різних країнах

Страны	Всего курящего населения	Всего курящих женщин на 100 курящих	Всего курящих мужчин на 100 курящих
Австралия	14%	14%	23%
Австрия	68%	35%	42%
Бельгия	60%	21%	40%
Болгария	39%	30%	53%
Бутан	0%	0%	0%
Великобритания	19%	20%	27%
Германия	27%	29%	36%
Греция	43%	34%	59%
Дания	23%	19%	31%
Индия	14%	2%	24%
Италия	22,5%	19%	31%
Испания	24%	28%	40%
Ирландия	19%	24%	29%
Канада	19%	14%	25%
Китай	28%	2%	53%
Куба	71%	19%	54%
Латвия	36%	24%	54%
Молдова	25%	5%	42%
Нидерланды	32%	27%	33%
Норвегия	31%	14%	15%
ОАЭ	0%	0%	0%
Польша	30%	7%	41%
Республика Беларусь	42%	9%	45%
Российская Федерация	30%	22%	64%
Сингапур	14%	2%	28%
США	17%	16%	25%
Турция	31%	13%	52%
Украина	28%	14%	56%
Финляндия	20%	19%	30%
Франция	30%	26%	35%
Чехия	30%	28%	40%
Швейцария	65%	20%	32%
Швеция	18%	23%	28%
Япония	30%	11%	44%

лицензію, или автоматах, цена на сигареты, например, в Вене и Граце – 5.83 евро, в Зальцбурге – 5.52 евро, в Инсбруке – 5.58 евро. За нарушение установленных правил, направленных против табакокурения, устанавливается штраф в размере от 500 до 1000 евро.

Бельгия являлась одной из самых активных европейских стран в области табакокурения. 60% населения являются курильщиками. На 100 курящих приходится 21% женщин и 40 % мужчин. После введения закона «О запрете курения» от 2007 года число курящих людей значительно снизилось. В 2010 году данный правовой акт претерпел изменения, которыми было разрешено курить практически везде, за исключением заведений общественного питания. За нарушение закона устанавливается наказание в виде штрафа в размере 150-1650 евро [10].

В **Болгарии**, начиная с 2005 года, был введен закон «О запрете курения», которым воспрещалось курить на рабочих местах. В стране 39% жителей являются курильщиками. На 100 курящих приходится 53% мужчин и 30% женщин. 46% болгар никогда не курили, большая часть из этого – женщины. 30% курящих женщин в Болгарии продолжают курить во время беременности.

Если курильщиком является медицинский работник или беременная женщина, они подвергаются штрафу, данное положение подлежало тщательной проверке. Так непосредственно самим министром здравоохранения Стефаном Константиновым было объявлено о начале массовых проверок всех государственных больниц на предмет выявления в них курящих врачей и беременных женщин. Также в Болгарии была разработана и использована на практике программа «Беременность без табачного дыма», причиной появления которой стало беспокойство правительства о здоровье своих будущих граждан – детей до рождения, матери которых ведут нездоровый образ жизни.

Меры наказания за нарушение закона достаточно суровые. В случае курения на

территории больницы, устанавливается наказание в виде штрафа на сумму от 500 до 10 тысяч левов, курение в иных общественных местах, свободных от курения, предполагают штраф на сумму от 50 до 300 левов [12].

За продажу сигарет несовершеннолетнему – штраф от 25 до 5000 евро. За курение в запрещенном месте нарушитель заплатит штраф 150-250 евро. Владельцу ресторана или иного подобного заведения, разрешившему курение, грозит штраф от 1500 до 2500 евро, и 5000 евро, если нарушение будет повторным [12].

Самым первым государством, запретившим курение в общественных местах, стал **Бутан** – небольшое государство в Гималаях. Запрет был введен в 17 веке и остается в силе до настоящего времени. Введен строгий запрет на продажу и употребление табака и изделий из него, привезенные сигареты облагаются очень высокими налогами. Курение доступно исключительно только для состоятельных граждан или же для иностранцев, работающих в Бутане. Таких курильщиков в стране чрезвычайно мало, поэтому простые бутанцы употребляют различные жевательные смеси. Следует отметить немаловажную особенность, что угодение жителя Бутана сигаретой также подлежит наказанию, при этом, штрафуются оба. Курящих женщин в Бутане найти затруднительно, тем более беременных. За нарушение закона действует штраф, эквивалентный 170 евро (при этом среднедушевой доход бутанцев не выше 20–25 долларов) [10].

В **Великобритании** курит около 19% населения. На 100 курящих было установлено 27 % мужчин и 20 % женщин. Выявлено 43 % беременных женщин, которые весь период вынашивания ребенка продолжали курить. Исследования в США и Великобритании показали, что наибольшее число выкидышей и наиболее высокий уровень неонатальной смертности отмечались у курящих женщин. В Великобритании ежегодно 8,3 % детей умирают при рождении по причине курения их матерей.

В 2006 году был принят закон «О запрете курения», согласно которому не допускалось курить в общественных местах, а также на стадионах и футбольном поле. С 2007 года в Англии и Уэльсе вступил в силу закон, запрещающий курение во всех пабах и клубах, общественном транспорте, в местах скопления людей. Основное наказание – штраф в размере 50 фунтов стерлингов [8].

Первым государством, начавшим борьбу с курением, была нацистская **Германия**. В 1938 году в Германии был издан закон, запрещающий курить евреям. Курение в это время ассоциировалось с пороком, позором и распущенностью человека. С принятием закона «О запрете курения» от 2007 борьба с курением стала масштабнее [13]. При нарушении закона предусматривался штраф в размере от 5 евро до 1000 евро, при этом наказанию подвергался как непосредственно сам курильщик, так и владелец заведения, в котором курят.

В Германии курит 27 % жителей. На 100 курящих приходится 29% мужчин и 36 % женщин. В этой стране довольно высок процент тех, кто курит от случая к случаю — примерно 14% населения могут отнести себя «то ли к курильщикам, то ли к некурящим» [13].

Следует отметить, что в Германии презирается курение беременных женщин, на это есть свой аргументированный ответ. Ученые Германии в своих исследованиях выяснили, что дети, которые курят, наименее внимательны, гиперактивны, склонны к асоциальному поведению, лжи и агрессии. Английские медики подтвердили и доказали, что курение беременных женщин приводит к тому, что у ребенка на 40% повышается вероятность родиться с аутизмом – отклонением, которое определяет нарушение взаимодействия человека с внешним миром и замыкание его только на личных переживаниях [3].

В **Греции** закон «О запрете курения» вступил в силу только в 2010 году. Согласно данному правовому акту курить разрешено было только на открытом воздухе, дома и в специально отведенных местах.

43% населения являются курильщиками — это очень большая цифра для Греции. На 100 курящих приходится 34% женщин и 59% мужчин. Нарушение закона предполагает наказание в виде штрафа: от 50-200 евро до 3000 евро за курение в общественном транспорте, до 10 000 евро за многократное нарушение [10].

В **Дании** законом «О запрете курения» от 2007 года осуществляется правовое регулирование проблемы с данным негативным фактором. Среди датчан курит 23% населения. На 100 курящих приходится 31% мужского населения и 19% женского. 25% населения Дании страдают от пассивного курения. Из-за пассивного курения ежегодно умирают 150 человек и 1000 попадают в больницу. За нарушение закона предусматривается штраф для владельцев ресторанов и других заведений общественного питания составляет 2 000 – 10 000 крон в зависимости от рецидива нарушения. Предприниматель за курение на рабочем месте может быть оштрафован на сумму 20 000 крон [14].

Индия приняла закон «О курении» в 2008 году. В этой стране курят около 14% населения, что с учетом общего количества жителей (1,2 млрд. человек) представляет значительную цифру. На 100 курящих приходится 24% мужского и 2 % женского населения. Курить допустимо на открытом воздухе или в специально оборудованных местах. Законом запрещена реклама табачных изделий. Министерство здравоохранения Индии отмечает, что закон не в полной мере реализуется на практике, это подтверждается высоким ростом пассивного курения и уровнем смертности населения Индии. Наказание – штраф в 3,2 евро [10].

Италия была третьей европейской страной, где был сразу после ратификации Конвенции введен запрет на курение в общественных местах. Общее количество курящих составляет 22,5%. С 2005 года в Италии категорически запрещалось курить в присутствии детей и беременных женщин. Разрешено курить дома, на улице, в некоторых заведениях. За соблюдени-

ем закона следит полиция. В Италии курит 29,2 % людей. На 100 курящих приходится 31% мужчин и менее 19% женщин. Основной мерой наказания, как и в большинстве странах, является штраф – для курильщиков от 300 до 500 евро, для владельцев и арендаторов заведений сумма может достигать до 2000 евро, если учреждения или заведения подходит под категорию тех, где курение запрещено, а табличек с указанием на это нет [10].

В **Испании** закон «О запрете курения» был принят в 2006 году. На основании данного правового акта установлен запрет на курение в общественном транспорте, учебных заведениях, медицинских учреждениях, магазинах, музеях, крупных ресторанах (выделяются отдельные залы для курения) и офисах. Курящего населения насчитывается 24 %. На 100 курящих приходится 28% женщин и 40% мужчин [10].

Ирландия была первой страной, в которой власти ввели в действие запреты, предусмотренные Конвенцией. Законом Ирландии «О запрете курения» от 2004 года было воспрещено курить во всех общественных местах, в том числе в парках. Число курящих людей снизилось с 24 % до 19 %, что является четким показателем эффективности закона. На 100 курящих приходится 29% мужского населения и 24 % женского населения. Основная мера наказания – штраф для курильщиков 3000 евро, а для владельцев или арендаторов учреждений, позволивших курить в своем заведении, – 10 000 евро [15].

В **Канаде** законом «О запрете курения» от 2002 года воспрещается курить практически во всех общественных местах, в том числе и на рабочих местах. Особенность, которую хотелось бы отметить – это то, что канадское законодательство категорически запрещает курить в присутствии беременной женщины. Насчитывается 19,3 % курящих. На 100 курящих приходится 25% мужчин и 14,2% женщин [16]. За соблюдением закона «О запрете курения» от 2002 года следят инспекторы Министерства здравоохранения и полиция Канады. Основной мерой наказания является

штраф. Так, например, при нарушении положений о продаже табачных изделий к виновному лицу применяют наказание в виде штрафа в размере от 4000 долларов (для физического) и 10000 долларов (для юридического лица). При повторном нарушении для физического лица – 100 000 долларов и 150 000 долларов для юридического лица и автоматическое лишение лицензии на продажу табачных изделий сроком от 6 месяцев (при этом запрещается хранить на складе табачный товар). Помимо этих материальных, присутствует еще и моральная сторона наказания – при лишении лицензии торговая точка обязана вывесить на обозрение информационную позорную табличку, уведомляющую общественность о свершенном проступке. За курение в запрещенных местах лицу могут назначить штраф в размере от 1000 до 5000 долларов [16].

Китай является крупнейшим мировым лидером по производству и потреблению табачных изделий. С принятием в Китае закона «О запрете курения» от 2008 года официально было запрещено курить на вокзалах, аэропортах и больницах. В Китае курят 28,1 % населения. На 100 курящих приходится около 53 % мужчин и только 2 % женщин. Тем не менее, количество курящих женщин и детей растет с каждым годом. В качестве меры наказания применяется штраф в размере от 290 до 1460 долларов [10].

Куба отличается тем, что половина её жителей являются курильщиками – 71% населения. На 100 курящих приходится 54% мужского населения и 19,8% женского. С 2005 года был принят закон «О запрете курения», которым не допускается курить в общественных местах, а именно в магазинах, офисах, общественном транспорте. Особенность данной страны в её сильной базе здравоохранения, однако и этот фактор не стал предотвращающим в борьбе с высокой смертностью её жителей по причине рака легких. Штраф за нарушение закона установлен минимальный – 2-5 евро [10].

В **Латвии** с 2005 года действует за-

кона «О запрете курения». Там запрещена реклама табакосодержащих изделий. Электронная сигарета приравнена к обычной, и на нее распространяются все запреты. В Латвии курит 36% жителей. На 100 курящих приходится 54% мужчин и 24% женщин. За курение в Латвии действует наказание в виде штрафа до 10 латов. За незаконное выделение помещений для курильщиков предусмотрен штраф 100-250 латов. За отсутствие в положенных местах табличек, уведомляющих о запрете курения, штраф 50-100 латов. Несовершеннолетнему за курение будет вынесено предупреждение или выписан штраф до 10 латов [17].

В **Молдове** действует закон «О табаке» от 2007 года, согласно которому была запрещена реклама сигарет в средствах массовой информации, таких как радио, телевидение, пресса (печатная и электронная). По статистике, курящих молдаван 25%. На 100 курящих приходится 42% мужчин и 5,4% женщин. С 22 часов до 8 утра продажа сигарет запрещена [18]. За несоблюдение требований устанавливается наказание в виде штрафа от 1000 до 1400 леев. За продажу сигарет несовершеннолетнему предусмотрен штраф 2000-6000 леев. Штраф за курение поблизости детей составит 1000-3000 леев для физических лиц, для должностных лиц – штраф до 10 000 леев [18].

Закон **Нидерландов** «О запрете курения» от 2008 года устанавливает запрет на курение только на крупные бары и кофейни. Курильщиков в Нидерландах около 32%. На 100 курящих приходится 33% мужчин и 27% женщин. За нарушение закона предусматривается штраф в размере до 2400 евро [4].

В **Норвегии** закон «О табаке» действовал с 1988 года, которым запрещалось курить на работе, в лифтах и транспорте. С 1 июня 2004 года были внесены изменения, согласно которым строго запрещалась продажа сигарет несовершеннолетним гражданам и реклама табачных изделий. По данным исследований, количество курильщиков в стране после введения

анти табачных запретов значительно сократилось. Количество курящих составляет 31%. На 100 курящих приходится 15% мужчин и 14% женщин. За нарушение закона «О табаке» предусмотрен штраф от 5 до 1000 евро [19].

В **Объединенных Арабских Эмиратах** вопрос о запрете курения был решен в 2004 году путем введения закона «О запрете курения». Изначально было решено, что каждый эмират будет вводить собственные законы и нормативы, которые обусловлены социально-экономическими факторами определенного эмирата. Таким образом, в эмирате Дубай курение в общественных местах было запрещено в 2007 году, в эмирате Шарджа — в 2008, как и в эмирате Рас-эль-Хайма. На сегодняшний день курение запрещено во всех эмиратах, также унифицированы самые жесткие меры наказания. Они включают как штраф в очень крупных размерах, так и возможность тюремного наказания. Примечательно, что в ОАЭ запрещено курить в присутствии детей до 12 лет даже в собственном автомобиле. Допускается курить только дома [10].

В **Польше** закон «О запрете курения» был введен с 2008 года. Разрешено курить в специально оборудованных комнатах в общественных местах и отелях. По данным социологических исследований, в Польше ежедневно курят табак около 30,3% населения. На 100 курящих приходится 41% мужчин и 7% женщин. Закон запрещает курить в офисных зданиях, отелях, кафе и пабах. Для курящих людей создаются зоны для курения. В качестве основной меры воздействия на курильщиков применяется наказание в виде штрафа 130 евро [10].

В **Республике Беларусь** проблема курения регулируется следующими нормативными правовыми актами: Закон Республики Беларусь от 14 июня 2005 г. № 26-З «О ратификации Рамочной конвенции ВОЗ по борьбе против табака» [2];

Приказ Министерства жилищно-коммунального хозяйства Республики Беларусь от 7 декабря 1999 г. № 177 «Об

утверждении и введении в действие правил пользования жилыми помещениями, содержания жилых и вспомогательных помещений жилого дома в Республике Беларусь» (предусматривает запрещение курения в подсобных помещениях квартиры, где проживают несколько нанимателей или собственников, а также во вспомогательных помещениях жилого дома) [25];

в Республике Беларусь разрабатывается проект изменений и дополнений в Декрет № 28 «О госрегулировании производства, оборота и потребления табачного сырья и табачных изделий» от 2016 года [7]. Согласно данному правовому акту, в Беларуси законодательно хотят приравнять электронные сигареты к обычным, запретив их реализацию несовершеннолетним лицам. Планируют запретить продавать табачные изделия и электронные сигареты в помещениях и на территориях организаций физкультуры, спорта, учреждений образования, здравоохранения, в том числе в санаториях. В стране насчитывается 42% курящих. На 100 курящих приходится 45% мужчин и почти 9% женщин. Ежегодно от проблем, связанных с потреблением табака, умирает около 20 тысяч белорусов. Административная ответственность за курение регулируется статьей 17.9 Кодекса Республики Беларусь «Об административных правонарушениях» в виде штрафа в размере до 4 базовых величин. В течение 2014 года по статье 17.9 Кодекса об административных правонарушениях сотрудниками милиции города Минска составлено 2.823 протокола об административном правонарушении, в том числе 584 – в отношении несовершеннолетних. Общая сумма административных взысканий в виде штрафов составила 54.021.500 рублей [2].

Курение на лестничных площадках и лестничных маршах многоквартирных жилых домов запрещено пунктом 6.3 Правил пользования жилыми помещениями, содержания жилых и вспомогательных помещений жилого дома в Республике Беларусь, утвержденных приказом Министерства жилищно-коммунального хозяй-

ства Республики Беларусь от 07.12.1999 № 177. Ответственность за нарушение запрета курения в подъездах и на лестничных клетках в виде наложения штрафа в размере от 10 до 30-ти базовых величин предусмотрена статьей 21.16 Кодекса Республики Беларусь «Об административных правонарушениях» [2].

30% населения **Российской Федерации** являются курильщиками. На 100 курящих приходится 22% женщин, большая часть из них находится в репродуктивном возрасте и 64% мужчин. По результатам статистических данных, 53% беременных женщин курят. 21 мая 2003 года была принята Конвенция – первый в мире международный договор, целиком посвященный охране здоровья населения, которая вступила в силу 27 февраля 2005 года.

В 2008 году был принят закон «О запрете курения», которым допускалось курить у себя дома, на улицах, в местах, где не установлена запрещающая табличка [10]. В сентябре 2010 года В. В. Путиным была подписана Концепция осуществления государственной политики противодействия потреблению табака на 2010 – 2015 гг. Российская Федерация характеризуется как страна с завышенным уровнем курильщиков среди беременных женщин. Наказание за нарушение закона – штраф для курильщиков от 11 до 34 евро [10].

В **Сингапуре** общее количество курящего населения составляет 14%. С 2009 года начал действовать закон «О запрете курения». Курить запрещено практически везде: в барах, ресторанах, на остановках, в ночных клубах, парках, поблизости от жилых зданий. Отмечается завышенная стоимость на пачки табачных изделий – около 10 долларов, что само по себе уже является эффективным методом борьбы с курением. На 100 курящих насчитывается 28% мужчин и 5,2% женщин. Штрафы для нарушителей предусматриваются в следующих размерах – от 200 до 1000 долларов [10].

В **США** курят не менее трети всех женщин в возрасте старше 15 лет. Более 50% беременных являются курящими,

а 20-25% из них курят на протяжении всей беременности. Всего насчитывается 17,8% курящих. На 100 курящих приходится 25% мужчин и 16,3% женщин. В 2010 году более, чем в половине штатов, вступил в силу закон «О запрете курения». В соответствии с законом, курить допускается дома, в специально оборудованных помещениях в общественных местах, на открытом воздухе [10]. Нарушение закона предполагает для курильщиков штраф в зависимости от штата, где было совершено нарушение, в среднем около 190 - 750 евро. В Иллинойсе, Луизиане, Арканзасе и еще нескольких штатах: если курить в собственной машине в присутствии ребенка младше восьми лет – следует наказание в виде лишения свободы на год; если владелец кафе допустил, чтобы в его заведении курили, в отношении его применяется наказание в виде штрафа на сумму до 2000 евро.

В 2008 году в **Турции** был принят закон, в соответствии с которым было запрещено курение в общественных местах, в торговых центрах, учебных и медицинских учреждениях, рабочих местах, стадионах, правительственных учреждениях. В Турции курят порядка 31 % населения. На 100 курящих приходится 52 % мужчин и 13% женщин. Среди подростков до 15 лет курят 9,2 % парней и 6,8 % девушек. За нарушение закона – штраф 69 турецких лир или 18 евро [1].

Украина достаточно поздно начала предпринимать меры по борьбе с курением. В 2012 году был принят закон «О запрете курения». В соответствии с данным правовым актом, полный запрет на курение ввели на заведения государственной и коммунальной формы собственности. Согласно статистическим данным, курят около 28,8% трудоспособных граждан. На 100 курящих приходится 56% мужского и 14% женского населения [26]. Штраф за несоблюдение запрета рекламы табачных изделий составляет от 3000 до 5000 евро. Граждан за курение в неположенных местах могут оштрафовать на 17 евро. Власти из-за недостаточной

подготовки в полной мере не смогли реализовать задуманное. Штрафы за курение остались лишь словами на бумаге, простых граждан этот закон фактически не коснулся.

Закон «О запрете курения» в **Финляндии** был введен в 1977 году. В соответствии с данным законом, курить можно только на открытом воздухе вне общественных мест и у себя дома. Нарушением закона будет считаться непотушенная сигарета в руках человека, проходящего мимо школы. За нарушение норм устанавливается штраф для курильщиков в сумме от 50 до 150 евро, а несовершеннолетние курильщики вообще подвергаются тюремному заключению. Финляндия является первой страной в Европе, законодательно урегулировавшая проблему табака с применением самых строгих мер борьбы. Здесь запрещается курить даже на собственном балконе, так как дым может дойти до некурящих соседей. К 2040 году страна намеревается стать полностью некурящей, что вполне осуществимо. В Финляндии курящих людей насчитывается примерно около 20%. На 100 курящих приходится 19,6% женщин и 30% мужчин [20].

Закон «О запрете курения» **Франции** от 2008 года не допускает курить абсолютно во всех общественных зданиях, помещениях, площадках. Курить допустимо только у себя дома. Во Франции до 2016 года курили 60 % жителей, из них курящих женщин было почти 35%. Сегодня во Франции курит примерно 30% населения, что показывает, насколько эффективно планомерное соблюдение мер, изложенных в рекомендациях по борьбе с курением. На 100 курящих приходится 35% мужчин и 26% женщин. Мера наказания за нарушение закона – штраф для курильщиков: 135 евро [21].

В **Чехии** закон, запрещающий курить, был принят только 1 января 2005 года. В законе прописано множество ограничений на курение, однако данные ограничения можно обойти. Например, нельзя в Чехии курить на автобусных и трамвайных остановках — но можно на улице вне остано-

вок, практично поруч з ними. В Чехії курять майже 30% населення. На 100 курячих приходить 28,9% жінок і 40% чоловіків. Антицигарні заходи досить ліберальні: майже в будь-якому закладі громадського харчування можна курити. За порушення закону передбачено штраф у розмірі до 1000 крон або близько 42 доларів США [22].

В 2010 році в **Швейцарії** вступив в силу закон, що забороняє курити: на робочих місцях; в громадському транспорті; в школах і інститутах. Насчитується приблизно 65% курячих людей. На 100 курячих приходить 32% чоловіків і 20,9% жінок. Пасивних курців у країні стало менше, в 2002 році вони становили 33%, в 2013 році – 6%. 50% курців хочуть позбутися від пагубної звички. За порушення антицигарного закону передбачено штраф – 50-150 швейцарських франків. В разі куріння поруч з дитиною, вагітною жінкою або літнім чоловіком розмір штрафу збільшується до 20 000 франків [23].

Закон **Швеції** «Про забороні куріння» з 2005 року дозволяє курити в барах і ресторанах в спеціальних приміщеннях, ізолюваних від інших приміщень, без права приймати їжу і пити в них. Не можна курити в орендованих автомобілях, в громадському транспорті. Для курячих постояльців надаються окремі номери.

В Швеції курять близько 18% населення. На 100 курячих приходить 28% чоловіків і 23% жінок. Швеція в числі інших скандинавських країн – лідер в боротьбі з курінням. В боротьбі з курінням, особливо серед вагітних жінок, приймають все більш жорсткі антицигарні закони. В свою чергу, курці винаходять все більш нові способи обійти закон. К прикладу, власники ресторанів створюють закриті клуби з індивідуальним членством: такі місця відносяться до числа закладів без вільного доступу, і в них господарі встановлюють свої правила, касаючися куріння. Штраф для курців може досягати до 100 євро [24].

В **Японії** в 2009 році був прийнятий закон «Про забороні куріння», згідно з яким курити дозволялося в спеціально обладнаних зонах, в деяких містах і на деяких вулицях. В Японії передбачено відноситися до курців. В багатьох містах з'явилися цілі вулиці, де не можна з'являтися навіть з запаленою сигаретою, не говорячи про те, щоб пускати дим. Але на тих же вулицях можна вільно побачити рекламні плакати з курячими жінками. В Японії існують спеціальні знаки рожевого кольору, що вказують, що в даному конкретному місці дозволено курити тільки жінкам. Число курячих в країні 30,3%. На 100 курячих приходить 44% чоловіків і 11,3% жінок. Для курців встановлюється штраф у розмірі від 10 до 380 євро [5].

Висновки

На основі порівняльно-правового аналізу проблеми куріння вагітних жінок як порушення права на здоров'я ембріона людини у автора була сформована власна позиція відносно даного питання. Суть проблеми бачиться в тому, що курінню піддані як чоловіки, так і жінки, тобто потенційні батьки. Якщо теоретично передположити, що жінки не будуть курити, то проблема самостійно все одно не вирішиться, в силу того, що потрібно ініціатива здорового способу життя і від чоловіків, тобто курячі чоловіки – це поганий приклад майбутньому поколінню, к тому ж на генетичному рівні у таких батьків діти народжуються більш слабкими. Розв'язати виниклу проблему можливо шляхом комплексного вивчення законодавства про боротьбу з курінням, а також практичного досвіду його застосування в різних країнах світу.

В відповідності з статистичними даними, було встановлено, що найбільше число курячого населення налічується в наступних країнах: Куба – 71%, Австрія – 68%, Швейцарія – 65%, Бельгія – 60%, Греція – 43%, Республіка Білорусь – 42%, Болгарія – 39% і Латвія – 36%. До країн з середнім рівнем чис-

ла курящих относятся: Нидерланды – 32%, Норвегия и Турция – по 31%, Российская Федерация, Польша, Франция, Чехия и Япония – по 30%, Китай и Украина – по 28%, Германия – 27% и Молдова – 25%, Италия – 22,5%. В Испании насчитывается 24% курящего населения, в Дании – 23%, в Финляндии – 20%, Великобритания, Ирландия и Канада – 19%, Швеция – 18%, США – 17%. Наименьшее количество курящего населения было выявлено в Австралии, Сингапуре и Индии по 14%. В ОАЭ и Бутане вообще отсутствуют курящие люди. Наибольшее количество курящих женщин было установлено в следующих странах: Австрия – 35%, Греция – 34%, Болгария – 30%, Германия – 29%, Чехия и Испания – по 28%, Норвегия – 27%, Франция – 26%, Ирландия и Латвия – 24%, Швеция – 23%, Российская Федерация – 22%, Бельгия – 21%, Швейцария и Великобритания – 20%. На Кубе, в Дании, Финляндии, Италии, – по 19% курящих женщин. В США – 16%, Австралии, Канаде, Норвегии, Украине по 14%, Турции – 13%, Японии – 11%. Наименьшее количество курящих женщин установлено в Республике Беларусь – 9%, Польше – 7%, Молдове – 5%, Сингапуре, Китае и Индии – 2%.

В целях проведения наиболее полного и достоверного анализа автором была изучена ситуация, касающаяся курения среди мужского населения. Максимальный процент курящих мужчин был установлен в Российской Федерации – 64%, Греции – 56%, Украина – 56%, Куба и Латвия – 54%, Болгария и Китай – 53%, Турция – 52%, Республика Беларусь – 45%, Япония – 44%, Австрия и Молдова – 42%, Польша – 41%, Бельгия, Испания и Чехия – 40%, Германия – 36%, Франция – 35%, Нидерланды – 33%, Швейцария – 32%, Дания и Италия – 31%. В Финляндии выявлено 29% курящих мужчин, в Германии – 29%, Сингапуре – 28%, Швеции – 28%, Великобритании – 27%, в Канаде и США – 25%, Индии – 24%. Наименьшее количество курящих мужчин установлено в Австралии – 23% и Норвегии – 15%.

В результате проведенной аналитической работы можно сделать выводы о том, что самый высокий процент курящего населения на Кубе, среди женского населения преобладает Австрия, среди мужского курящего населения – Российская Федерация. Минимальное число курящих выявлено в Австрии и Индии – по 14%, среди женского населения – в Сингапуре, Китае и Индии – по 2%, среди мужского курящего населения Норвегия – 23%.

Из небольшого количества стран, избранных автором для изучения ситуации о надлежащем обеспечении защиты жизни и здоровья зачатому ребенку, следует отметить, что нормы закона получили не в полном объеме свою практическую реализацию при решении данной проблемы.

Следует отметить такие страны, как Канада, Италия, Молдова, ОАЭ и Швейцария, где категорически запрещено курить в присутствии детей и беременных женщин. В рамках отечественного законодательства было бы целесообразно прописать такую особенность, как запрет курения в присутствии детей и женщин с максимальным штрафом в качестве наказания.

Основной вид наказания, предусмотренный за нарушение закона о курении, является штраф. Максимальный размер штрафа предусматривается в Швейцарии – 18.547 евро, в Греции, Дании и Ирландии – 10.000 евро. Затем следует Сингапур, где размер штрафа составляет 9.580 евро. В Болгарии, Канаде и на Украине – 5.000 евро. В ОАЭ – 2.605 евро, в Нидерландах – 2.400 евро, в Италии – 2.000 евро, в Китае – 1.460 евро, в Бельгии – 1.650 евро. 1.000 евро предусматривается в следующих странах: Австрия, Австралия, Норвегия и Германия. 750 евро в США, 600 евро в Испании, в Молдове – 477 евро, в Японии – 380 евро, в Бутане – 176 евро, в Финляндии – 150 евро, во Франции – 135 евро и в Польше – 130 евро. Наиболее минимальные размеры штрафов предусмотрены в следующих странах: Республика Беларусь – 101 евро, в Швеции и Латвии – 100 евро, в Великобритании – 59 евро, в Чехии – 40 евро, в Российской Федерации – 34 %, в

Турции – 18 евро, на Кубе – 5 евро и в Индии – 3 евро.

Опыт зарубежного законодательства показывает, что курение есть проблемой мирового масштаба, которая нуждается в стратегическом решении. Негативные последствия курения очевидны, особенно это касается беременных женщин, которые, помимо своего здоровья, уничтожают здоровье своих будущих детей. Целесообразно было бы считать курящую мать потенциальным нарушителем основного конституционного права её будущего ребёнка на здоровье. Научно доказано, что курение является фактором риска различных осложнений при беременности. У женщин, выкуривающих в день одну или более пачек сигарет, частота выкидышей в 1,5 раза выше, чем у некурящих. А если курение сочетается с употреблением алкоголя, то риск выкидыша возрастает в 4,5 раза. Уровень смертности детей при родах (синдром внезапной младенческой смерти) у курящих матерей в среднем на 30% выше, чем у некурящих. Особенно высока у курящих женщин смертность близнецов. Риск спонтанного аборта у женщин, курящих во время беременности, оказывается на 30-70% выше, чем у некурящих. Наиболее рационально на законодательном уровне запретить женщинам, которые ведут нездоровый образ жизни, заводить детей. Эффективный способ борьбы с

вредными привычками зависит непосредственно от мировоззрения самих женщин. Никакие просветительские работы со стороны медицинских работников и социальных служб не смогут так качественно объяснить женщинам о вреде курения, тем более в период беременности, как личное восприятие и понимание.

Запрет рекламы табачных изделий можно рассматривать как один из вариантов борьбы с курением, тем более во многих зарубежных странах именно такое решение было наиболее перспективное.

Один из путей защиты жизни и здоровья эмбриона человека автор видит в дополнительном материальном стимулировании беременных женщин, ведущих здоровый образ жизни, и законодательный запрет курящим женщинам заводить детей. В случае, если женщина с вредными привычками забеременела, то необходимо лишить её на 50% права получать пособия по уходу за ребенком до момента полного искоренения пагубных привычек.

Данная идея совершенно справедлива, так как женщины, ведущие здоровый образ жизни, обеспечивают условия зарождения и развития здоровой нации, поэтому не исключены варианты их поощрения, что нельзя сказать о тех женщинах, которые своими пагубными привычками не только искажают здоровье нации, но и создают условия её ослабления и вымирания.

Литература

1. Антитабачная война [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2012/10/02/tabak.html>.
2. Антитабачное законодательство Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.narcolog.by/tabak>.
3. Беременность и курение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zavisimosty.ru/nikotin/beremennost/beremennost-i-kurenje.html>.
4. В Голландии ужесточаются штрафы за курение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.ru/interpravo/news/view/2611/>.
5. В каких странах мира курение запрещено? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.moscow-faq.ru/questions/relax/63291/170288>.
6. Влияние курения на будущего ребенка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nekuru.com/vred/planirovanie-beremennosti.html>.
7. В Республике Беларусь разрабатывается проект изменений и дополнений в Декрет № 28 «О государственном регулировании производства, оборота и потребления табачного сырья и табачных изделий» от 2016 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.tut.by/society/492122.html>.
8. Давидян О. В., Давидян К. В. Курение во время беременности как медико-социальная проблема / О. Давидян // Молодой ученый. – 2011. – №1. – С. 251-253.

9. Закон Республики Беларусь «О рекламе» от 10 мая 2007 г. №225-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb0054.htm>.
10. Законы о курении в разных странах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/articles/zakony-o-kurenii/>.
11. Курение в Австрии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-avstrii/>.
12. Курение в Болгарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.blackseanews.net/read/18864>.
13. Курение в Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-germanii/>.
14. Курение в Дании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-danii/>.
15. Курение в Ирландии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-irlandii/>.
16. Курение в Канаде [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://heck-aitomix.livejournal.com/41222.html>.
17. Курение в Латвии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-latvii/>.
18. Курение в Молдове [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://votat.md/2016/04/25/gde-mozhno-i-gde-nel-zya-budet-kurit-v-moldove-s-31-maya/>.
19. Курение в Норвегии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nonnicotin.ru/kyrenie-v-norvegii.html>.
20. Курение в Финляндии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-finliandii/>.
21. Курение во Франции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-vo-frantsii/>.
22. Курение в Чехии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-chekhii/>.
23. Курение в Швейцарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-shveitsarii/>.
24. Курение в Швеции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ne-kurim.ru/world/kurenie-v-shvetsii/>.
25. Приказ Министерства жилищно-коммунального хозяйства Республики Беларусь от 7 декабря 1999 г. № 177 «Об утверждении и введении в действие правил пользования жилыми помещениями, содержания жилых и вспомогательных помещений жилого дома в Республике Беларусь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.busel.org/texts/cat1xn/id5bwieuk.htm>.
26. Статистика о количестве курящих в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kak-brosit-kurit.org/zapiski/statistika-o-kolichestve-kuryashhix-v-ukraine/>.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 346:005.591.43

А.Й. Француз

*Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

К.О. Савчук

*здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Ліцензування господарської діяльності (господарсько-правовий аспект)

У статті розглянуто законодавче закріплення ліцензування господарської діяльності, зокрема зроблено акцент на правовому співвідношенні та порівнянні Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2015 р. та Закону «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 2000 р., який йому передував.

Ключові слова: господарська діяльність, ліцензування, ліцензія, новели.

А.И. Француз

*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

К.О. Савчук

*соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Лицензирование хозяйственной деятельности (хозяйственно-правовой аспект)

В статье рассмотрено законодательное закрепление лицензирования хозяйственной деятельности, в частности сделан акцент на правовом соотношении и сравнении Закона Украины

«О лицензировании видов хозяйственной деятельности» от 2015 г. и Закона «О лицензировании определенных видов хозяйственной деятельности» с 2000 г., который ему предшествовал.

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, лицензирование, лицензия, новеллы.

A. Frantsuz

*Hero of Ukraine, honored lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law,
«KROK» University*

C. Savchuk

*Applicant for higher education degree “Master”,
«KROK» University*

Licensing of Economic Activity (Economic-Legal Aspect)

In this article we legislative consolidation of licensing of economic activity is considered, in particular, the emphasis is placed on the legal relationship and compared with the Law of Ukraine «On Licensing of Business Activities» from 2015, and the Law «On Licensing Certain Types of Economic Activities» of 2000, which was preceded by it.

Key words: economic activity, licensing, license, short stories.

Постановка проблеми

Ліцензування господарської діяльності є одним із аспектів державного управління економікою.

Господарський кодекс України консолидує загальне визначення ліцензування як засобу державного регулювання у сфері господарської діяльності, спрямованого на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних та соціальних інтересів держави, суспільства й окремих споживачів.

Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» визначає ліцензування як засіб державного регулювання провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, спрямований на забезпечення реалізації єдиної державної політики у сфері ліцензування, захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів.

Але проблемним питанням залишається законодавче закріплення ліцензування та питання того, чи виправданим стало прийняття нового закону в сфері ліцензування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розкриттям відповідного питання ліцензування господарської діяльності займалися: А. Б. Багандов, Л. В. Шестак, О. В. Кашперський, В. В. Піцикевич, Е. Е. Бекірова, І. Д. Пастух, В. С. Новікова та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Прийняття Закону «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2015 р. скоротив види ліцензування, але так і не вирішив деякі законодавчі незгодженості, які так і залишилися прогалинами права. Тому в даній статті ми хочемо звернути увагу як змінилася правова сфера ліцензування з прийняттям Закону від 2015 року та які покращення відбулися з правового боку.

Формулювання цілей статті

Проаналізувати новели нового Закону «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2015 року та обґрунтувати їх доцільність.

Виклад матеріалу дослідження

На початку зазначимо, що Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [2] у порівнянні з Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» 2000 року [3] змінив щодо структури та предмета регулювання не отримав.

Та все ж, новим Законом було внесено низку істотних змін у ліцензуванні господарської діяльності в Україні.

Основними змінами є зменшення кількості видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також скасування закону з паперового документообігу – можливість подання документів органу ліцензування в електронному вигляді та реєстрації самої ліцензії у формі запису в Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських утворень.

Зменшення кількості ліцензованих видів діяльності повністю відповідає поточній політиці уряду стосовно поведінки державного управління в Україні та зменшенню кількості послуг органів влади, що є додатковими перешкодами як для представників бізнесу, так і громадян.

Звичайно, скорочення видів діяльності, що потребують ліцензії, є позитивним кроком до дерегуляції та вдосконалення ділового середовища та інвестиційного клімату, але не можна не відзначити, що, на жаль, як і раніше, запровадження й скасування видів ліцензованої діяльності здійснюється без чіткого визначення критеріїв для призначення видів господарської діяльності ліцензованими [7, с. 128].

Саме це є однією із значних прогалин у законодавстві щодо ліцензування, оскільки параметри, які повинні мати вирішальне значення для додавання або модифікації переліку видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, не встановлюються, а це означає, що список може бути змінений довільно за бажанням державних органів без реального розгляду потреби у захисті суспільних інтересів, а також у силу особливих інтересів того чи того органу при придбанні права на видачу ліцензії.

На нашу думку, вагомим нововведенням Закону є спрощення процедури отримання ліцензій. Якщо раніше документи для отримання подавалися шляхом звернення до відповідного органу ліцензування суб'єктом господарювання, який має намір здійснити певний вид ліцензованого бізнесу особисто або через орган чи особу, уповноважену ним (частина перша статті 10 Закону від 2000 року [3]), то відтепер законодавець надає суб'єкту підприємницької діяльності три альтернативи для подання документів органу ліцензування.

Згідно з ч. 1 ст. 10 Закону документи, надані органу ліцензування, передбаченому цим Законом, можуть бути надані ліцензійному органу за вибором ліцензіата:

1) вручно відповідно до пункту 3 частини другої статті 6 та у порядку, встановленому статтею 9 Закону України «Про адміністративні послуги»;

2) поштовим відправленням з описом вкладення;

3) в електронному вигляді за допомогою порталу електронних сервісів юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [3].

Безсумнівно, подання документів у електронному вигляді є сучасним і зручним способом і спрощує доступ до адміністративних послуг для суб'єктів господарювання.

Найважливішою зміною правового регулювання ліцензування господарської діяльності, запровадженої новим Законом, є зміна форми ліцензії від документальної до електронної.

Ліцензія на здійснення виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню, оформляється органом ліцензування в електронному вигляді (протокол рішення органу ліцензування щодо видачі ліцензії суб'єкту господарювання в Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань) і відображається у витягу з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, яка видається ліцензіату без-

коштовно й підлягає оприлюдненню в електронному вигляді [6, с. 180].

Ліцензійні органи вносять до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань:

1) рішення, прийняті органами ліцензування відповідно до Закону - у день їх прийняття;

2) документи, надані органам ліцензування, та іншу інформацію про ліцензування видів господарської діяльності, необхідних для ведення зазначеного реєстру – на день їх отримання ліцензійними органами.

Внесення запису про право суб'єкта господарювання на здійснення ліцензованого виду діяльності у ЄДР є, на наш погляд, дуже успішним рішенням, яке полегшує об'єднання всієї інформації про юридичну особу в єдиний реєстр.

Нововведенням даного Закону також є визначення єдиного органу, що затверджує умови ліцензування для всіх видів господарської діяльності – Кабінет Міністрів України, який сприятиме як уніфікації правил ліцензування та вимог до ліцензіатів, а також зручність використання цього правового акту в рамках реалізації права.

Крім того, Закон визначив вимоги до умов ліцензування, які не були включені до попереднього закону, внаслідок чого кожен ліцензійний орган, повноваження якого включають розробку умов ліцензування, міг включити до їх складу на свій розсуд будь-які вимоги до суб'єктів господарювання та здійснення ними певного виду економічної діяльності [4, с. 84].

Важливим та новим положенням Закону є те, що не можуть бути включені до ліцензування вимоги щодо дотримання законодавства України у відповідних галузях та окремих законах загалом, а також законодавства, обов'язкового для всіх суб'єктів господарювання. Дані положення містилися практично у всіх ліцензійних умовах, що створювало ситуацію, коли порушення будь-якої загальної норми одночасно було порушенням умов ліцензування, що призвело до можливості двічі

притягнення особи за одне й те ж саме правопорушення.

Спрощення господарської діяльності сприятиме консолідації в Законі положення про те, що ліцензія видається на необмежений термін, на відміну від попереднього видання закону, згідно з яким ліцензія на ведення певного виду господарської діяльності видається за загальним правилом на невизначений термін, але Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу ліцензування можливе обмеження терміну дії ліцензії на здійснення певного виду господарської діяльності, але цей термін не може бути меншим, ніж п'ять років [4, с. 85].

Все це ускладнювало здійснення господарської діяльності окремих суб'єктів господарювання, вимагаючи від них необґрунтованих зусиль для отримання ліцензії та розширення можливостей зловживань ліцензійними органами наданими їм правами, надаючи підстави для необґрунтованої відмови суб'єктам господарювання видавати ліцензії.

У той же час проведення періодичних перевірок на відповідність умовам ліцензування суб'єктами господарювання та, у разі виявлення відповідних порушень можливості застосування відповідних санкцій, на наш погляд, є достатньою мірою для забезпечення законності в галузі ліцензування господарської діяльності.

Хочу звернути увагу на недоліки Закону, пов'язані з низьким рівнем законодавчої техніки. Зокрема, стаття 2 Закону має назву «Сфера застосування закону та повноважень органів державної влади у сфері ліцензування» [4], але не містить положень про повноваження державних органів.

Назва статті 8 Закону «Запровадження, скасування, зміна назви виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню» [4] також не відповідає її змісту. Назва статті передбачає порядок здійснення, зміст якого містить норми щодо вибіркового наслідків введення, скасування та зміни назви виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню.

Стаття 13 Закону «Розгляд заяви про отримання ліцензії, відмова у видачі ліцензії» [2] містить частину четверту, яка не відповідає назві статті, й передбачає, що ліцензія, яка не була переоформлена у встановлений термін, є недійсною і підлягає скасуванню. У той же час цій нормі не передусє жодне згадування ні про поняття, ні про підстави переоформлення ліцензій [5, с. 139].

Зазначимо також, що на відміну від попереднього закону, новий закон не містить переліку підстав для повторної видачі ліцензії.

Висновки

Отже, з вищевикладеного можна констатувати, що Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності»

від 3 березня 2015 року № 222-VIII у певній мірі й справді покликаний на зменшення впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання.

Відповідність цього закону чинній політиці дерегуляції української економіки підтверджується такими положеннями:

1) скорочення кількості видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню;

2) запровадження спрощеної процедури отримання ліцензії, зокрема, через здатність суб'єктів подавати документи до органу ліцензування в електронному вигляді;

3) введення електронної форми ліцензії та реєстрації наявності ліцензії до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Література

1. Закон України «Про адміністративні послуги» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, зі змінами № 2019-VIII від 13.04.2017, ВВР, 2017.
2. Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, зі змінами № 2145-VIII від 05.09.2017, ВВР, 2017.
3. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, зі змінами N 126-VIII (126-19) від 15.01.2015, ВВР, 2015. Закон втратив чинність на підставі Закону N 222-VIII (222-19) від 02.03.2015, ВВР, 2015, N 23, ст.158.
4. Алексеева О. Є. Ліцензування як засіб впровадження політики дерегуляції господарської діяльності / О. Є. Алексеева // Підприємництво та інновації. – 2017. – Вип. 3. – С. 84-94.
5. Баженова А. А. Предмет ліцензування господарської діяльності / А. А. Баженова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2014. – Вип. 8. – С. 139-142.
6. Карчевський К. А. Ліцензування господарської діяльності: правова природа, джерела правового регулювання, поняття та ознаки / К. А. Карчевський // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 44. – С. 180-188.
7. Лісніча Т. В. Ліцензування як спосіб державного регулювання господарської діяльності: аналіз стану законодавства / Т. В. Лісніча // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2015. – Вип. 20. – С. 128-130.

УДК 346+351.821 (006.83)

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Д.В. Ример
здобувач ОКР «спеціаліст»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Стандарти – це мова, що об’єднує. Чи так це насправді?

У статті досліджено питання щодо збереження ідентичності вимог міжнародних та європейських стандартів при прийнятті їх як національних стандартів України.

Ключові слова: переклад “методом обкладинки” міжнародних та європейських стандартів.

В.В. Корольова
кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственного-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Д.В. Ример
соискатель ОКУ «специалист»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Стандарты – это язык, который объединяет. Так ли это на самом деле?

В статье исследован вопрос о сохранении идентичности требований международных и европейских стандартов при принятии их как национальных стандартов Украины.

Ключевые слова: перевод «методом обложки» международных и европейских стандартов.

V. Koroliova
PhD in Law, Docent,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

D. Rymer
student of the law faculty,
«KROK» University

Standards are a unifying language. Is it really?

The article examines the issue of preserving the identity of the requirements of international and European standards when they are adopted as national standards of Ukraine.

Keywords: translation “cover method” of international and European standards.

Постановка проблеми

У наш час, коли технології розвиваються з неймовірною швидкістю, одночасно зростають вимоги щодо якості продукції та послуг, конкурентна боротьба вимагає зосередитися на все вищих показниках, які мають задовольнити найвибагливіші вимоги замовників, що має бути гарантією успіху. Для розширення ринків збуту продукції та послуг підприємства намагаються вийти на міжнародний ринок, але стикаються з технічними бар'єрами в торгівлі (стандартами та технічними регламентами). Зрозуміло, що подолати вимоги до продукції та послуг більш розвинених країн значно складніше. Через це Уряд України намагається, наскільки це можливо, прискорити зміни у законодавстві нашої держави шляхом його гармонізації з законодавством Європейського Союзу. І як кажуть: «Поспішиш – людей насмішиш». У цій статті торкнемося істотної проблеми, яка безпосередньо зачіпає сутність стандарту, а саме його ідентичність змісту оригіналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема гармонізації українських національних стандартів з міжнародними та європейськими розглядалася у багатьох працях, зокрема у таких вчених, як Ю. Адаменко, Б. Гриньова, В. Любинського, Н. Молчанової, О. Герасимчука, Л. Віткіна та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Водночас, не зважаючи на те, що питання гармонізації національних стандартів з міжнародними та європейськими розглядалося як частково, так і опосередковано у наукових працях, актуальність даного дослідження не втрачає своєї новизни. Вважаємо, що проблема ідентичності перекладу потребує більшої уваги, оскільки наявність її як такої суперечить сутності стандартизації.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є висвітлення зна-

чущості для стандартизації ідентичності перекладів стандартів з оригіналом.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про стандартизацію» метою стандартизації є усунення технічних бар'єрів у торгівлі й запобігання їх виникненню та підтримка розвитку і міжнародної конкурентоспроможності продукції [1]. 5 червня 2014 року одночасно із Законом України «Про стандартизацію» набрало чинності розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення державного підприємства, яке виконує функції національного органу стандартизації» від 26.02.2014 № 1163-р, відповідно до якого ці функції має здійснювати Українське Агентство зі Стандартизації (далі UAS), що було створене на базі Українського науково-дослідного і навчального центру проблем стандартизації, сертифікації та якості (далі УкрНДНЦ) [3]. Отже, головною діяльністю UAS є:

- організація та координація діяльності щодо розроблення, прийняття, перевірки, перегляду, скасування та відновлення дії національних стандартів;
- прийняття, скасування та відновлення дії національних стандартів;
- підготовка та затвердження програми робіт з національної стандартизації;
- координація діяльності технічних комітетів стандартизації;
- видання національних стандартів;
- формування та ведення національного фонду нормативних документів;
- забезпечення функціонування та розвитку національної системи стандартизації; технічна перевірка проектів стандартів, гармонізація національних стандартів з міжнародними та європейськими, координація діяльності національних технічних комітетів стандартизації (ТК), консультації щодо маркування продукції;
- сертифікація продукції, послуг та систем управління;
- оцінка відповідності продукції технічним регламентам;
- підготовка та підвищення кваліфікації фахівців у сфері стандартизації, серти-

фікації, метрології та систем управління, підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації;

– видання наукового фахового журналу «Стандартизація, сертифікація, якість».

Для виконання Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого боку, й з врахуванням положень Коаліційної угоди (декларації про наміри) Уряду України була затверджена Постановою Верховної Ради України від 11 грудня 2014 року «Програма діяльності Кабінету Міністрів України» (далі «Програма»). І ось нарешті 13 жовтня 2015 року Науково-технічна рада у сфері технічного регулювання при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України (далі МЕРТ) провела засідання в форматі конференції «Стандарти – це мова, що об'єднує». Ключовими питанням було актуалізувати роботу відповідно до заходів з втілення нової політики державного управління згідно з п. 2 «Програми» в частині, яка стосується розроблення заходів щодо:

- прийняття 1500 національних стандартів, гармонізованих із стандартами Європейського Союзу (далі ЄС);

- припинення дії на території України стандартів колишнього СРСР;

- створення повнотекстової електронної бази стандартів (близько 28 000 стандартів) [2].

На засіданні було прийнято рішення розробити та провести заходи стосовно поступового припинення дії на території України стандартів колишнього СРСР та забезпечення прийняття національних стандартів, ідентичних європейським та міжнародним стандартам у сфері оцінки відповідності (сертифікації).

На офіційному сайті МЕРТ пояснюється скасування дії конфліктних національних стандартів, розроблених до 1992 р., а також відмова від подальшого розроблення власних національних стандартів тим, що їх наявність може створювати зайві технічні бар'єри у міжнародній торгівлі

[9]. Станом на грудень 2017 року загальна кількість національних стандартів, гармонізованих з європейськими стандартами, налічує 5646 примірників, а з міжнародними – 6421 [10]. Сьогодні Україна у зв'язку з набуттям членства у Світовій організації торгівлі та будучи підписантом Угоди «Про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» має за національні стандарти прийняті відповідні міжнародні та європейські стандарти, у тому числі методом «ідентичного перекладу» на державну мову [4]. Зрозуміло, що одразу виникає питання, який ще може застосовуватися метод? Як не прикро, але у час прискореної інтеграції законодавства України з законодавством Європейського Союзу доволі часто застосовується «метод обкладинки». Тобто, перекладена обкладинка на державну мову разом із текстом стандарту, на мові оригіналу, затверджуються згідно з наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та набувають статусу (державного) національного стандарту.

Наразі в Україні працюють 186 технічних комітетів, які займаються розробкою та погодженням проектів стандартів [10]. Начебто, це немало, але дані звіту, що опубліковані на офіційному сайті Українського Агентства зі Стандартизації «Про діяльність Національного органу стандартизації за 2017 рік» свідчать про надмірну їх завантаженість, адже лише у 2017 році було прийнято 1358 стандартів, гармонізованих з європейськими та міжнародними стандартами [10]. У період з 2014 по 2017 роки Україна скасувала 14475 застарілих стандартів, розроблених до 1992 року [11]. Також слід врахувати те, що через окуповані території Україна втратила частину комітетів зі стандартизації, а для створення нових потрібно чимало часу, оскільки це потребує залучення до їх складу кваліфікованих провідних фахівців з належним досвідом роботи у сфері стандартизації. Також усе це ускладнюється економічною кризою і, як наслідок, недостатнім фінансуванням з боку держави. Але відразу виникають питання, а чи достатньо компе-

тентними та обізнаними є «користувачі», щоб забезпечити достовірний переклад? Знайти ж стороннього перекладача, який би розумівся у сфері стандартизації, ще важче. Якщо той, хто перекладає вимоги, зіткнеться з наявністю двозначного тлумачення, хіба він не обере те з них, яке, на його думку, легше для виконання? Тим, хто працює в сфері науки, не потрібно пояснювати, наскільки є важливим однозначне тлумачення тієї чи тієї вимоги. Кожен з нас стикався хоч раз з тим, що одне й те ж слово у перекладі з англійської мови має принаймні три-чотири значення, а то і більше.

Яскравим прикладом є різні переклади ISO/IEC 17021-1:2015, одним з яких є переклад Національним агентством з акредитації України (далі НААУ) – ЗД-08.10.32 «Оцінка відповідності. Вимоги до органів, що здійснюють аудит і сертифікацію систем менеджменту. – Частина 1: Вимоги» (ISO/IEC 17021-1:2015, IDT). З одного боку, органи з сертифікації систем управління повинні бути вдячні за те, що їх позбавили «мук» щодо здійснення перекладу Державного стандарту України ДСТУ EN ISO/IEC 17021-1:2015, який було прийнято «Методом обкладинки», з другого боку – виникає виправдане питання, наскільки переклад відтворює оригінал? Адже, наприклад, слово «effectively», яке використовується в п. 10.2.6.1 ISO/IEC 17021-1:2015 [62] як критерій оцінки функціонування системи управління якістю можна перекласти як «ефективно» або «результативно». Ефективність (лат. *efficientia*) – співвідношення між досягнутим результатом і використаними ресурсами. Результативність – це рівень досягнення результатів, раніше запланованих [6, с. 12]. Цікаво, але національні стандарти України (ДСТУ EN ISO/IEC 17021-1:2015) і Росії (ГОСТ Р ИСО/МЭК 17021-1-2017), які є ідентичними до вимог ISO/IEC 17021-1:2015, висувають різні вимоги до системи управління якістю – Україна щодо ефективності (згідно з перекладом НААУ [8]), Росія щодо резуль-

тативності. Хотілося б з цього приводу почути «незалежну» думку Міжнародної організації із стандартизації (далі ISO). Хоча у вступі до ЗД-08.10.32 зазначено, що цей документ опрацьовано спільно з Технічним комітетом з акредитації та рекомендований для використання органами з оцінки відповідності персоналом з акредитації, працівниками НААУ, іншими зацікавленими сторонами. Але є також і застереження щодо того, що цей документ є неофіційним перекладом та носить інформаційний характер, при цьому рекомендується використовувати стандарт ISO/IEC 17021-1:2015 англійською мовою. Тобто, як я розумію з цих слів, будучи компетентним у питаннях щодо акредитації, НААУ все ж таки зазначає те, що не несе відповідальності за можливі неточності у перекладі. Що ж тоді вимагати від органів з оцінки відповідності систем управління, якщо Національний орган з акредитації не впевнений у власному перекладі ISO/IEC 17021-1:2015.

Висновки

Оскільки гармонізація будь-якого державного стандарту України має на меті приведення його змісту у відповідність до міжнародних або європейських стандартів за рахунок ідентичного перекладу його вимог з метою забезпечення взаємозамінності продукції або послуг, однозначного взаєморозуміння результатів випробувань та/або вимог до систем управління якістю, а також всієї інформації, яка міститься в цьому стандарті, національні органи зі стандартизації повинні робити все від них залежне, щоб переклад відповідав на 100% оригіналу. Перш ніж приймати стандарти «методом обкладинки», слід врахувати потенційні ризики. Тобто необхідно оцінити ймовірність настання ризиків та зважити обсяги можливої шкоди внаслідок їх настання. А потім вже, на основі одержаних результатів, зваживши всі «за» і «проти», прийняти об'єктивне рішення.

Література

1. Закон України «Про стандартизацію» від 05.06.2014 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 31. – Ст. 1058.
2. Постанова Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 11.12.2014 № 26-VIII // Офіційний вісник України. – 2014 р. – № 102. – Стор. 7. – Ст. 3005.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення державного підприємства, яке виконує функції національного органу стандартизації» від 26.02.2014 № 1163-р // Офіційний вісник України. – 2014 р. – № 97. – Стор. 160. – Ст. 2815.
4. Рішення засідання Науково-технічної ради у сфері технічного регулювання при Мінекономрозвитку України в форматі конференції «Стандарти – це мова, що об'єднує» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e750b21f-5d10-4d07-be8a-d7f1ad9c043e&tag=NaukovotekhnichnaRadaUSferiTekhnichnogoReguliuвання>.
5. Адаменко Ю. Гармонізація українських національних стандартів з нормування точності геометрії виробів із міжнародними / Ю. Адаменко, О. Герасимчук, О. Плівак // Вісник ЖДТУ. – 2015. – № 4 – С. 23-28.
6. Актуальні питання розвитку агробізнесу в Україні: матеріали I Всеукр. студ. наук.-практ. інтернет-конф. 29.04.2014 р. / відп. за вип. М. М. Коцупатрий, О. О. Єранкін, В. Ф. Мервенецька. – К. : КНЕУ, 2014. – 360 с.
7. Гриньов Б. Щодо питання застосування «Методу обкладинки» у національній стандартизації / Б. Гриньов, В. Любинський, Н. Молчанова, Л. Ламааши // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2013. – № 4 – С. 12-14.
8. ЗД-08.10.32. Оцінка відповідності. Вимоги до органів, які проводять аудит і сертифікацію систем менеджменту. Частина 1 : Вимоги : затверджено і введено в дію наказом Національного агентства з акредитації України № 205-Я від 01.02.2016 р. – К. : НААУ, 2016. – 50 с.
9. Припинення дії на території України стандартів колишнього СРСР (ГОСТ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=438f7e67-bfcb-4ddd-99e2-66bf0fcc55e5&title=припинення>.
10. Про діяльність Національного органу стандартизації за 2017 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uas.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Zvit-na-KR-NOS.pdf>.
11. Тези виступу директора департаменту технічного регулювання Мінекономрозвитку Віткіна Л. М. на засіданні науково-технічної ради у сфері технічного регулювання при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=3037ea27-71de-44a8-8f23-0f21decad786>.

УДК 347.921.8

В.Ю. Горєлова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Значення юридичної клініки для формування юристів нової генерації

У статті досліджується сутність юридичних клінік в Україні, що набуває суттєвого значення для новітнього стилю освіти майбутніх фахівців у галузі права.

Ключові слова: юридична клініка, освіта, майбутні юристи, навчально-практична діяльність.

В.Ю. Горєлова
кандидат юридических наук,
доцент кафедри державно-правових наук,
ВУЗ «Університет економіки и права «КРОК»

Значение юридической клиники для формирования юристов новой генерации

В статье исследуется сущность юридических клиник в Украине, что приобретает существенное значение для нового стиля образования будущих специалистов в отрасли права.

Ключевые слова: юридическая клиника, образование, будущие юристы, учебно-практическая деятельность.

V. Horielova
candidate of legal sciences,
associate professor of department of state legal sciences,
«KROK» University

Value of legal clinic for forming of lawyers of new generation

In the article essence of legal clinics is investigated in Ukraine, what acquires a substantial value for new-style of education of future specialists in the field of law.

Keywords: legal clinic, education, future lawyers, educational-practical activity.

Постановка проблеми

На сьогодні всіма розвинутими європейськими країнами визнано, що належна якість освіти – це цінність, той фундамент, від якого залежить у майбутньому добробут суспільства. Утверджені та загально-визнані погляди Європейської спільноти на забезпечення прав та законних інте-

ресів людини позначаються оновленими поглядами на професію юриста та підготовку майбутніх фахівців у галузі права. Правова наука буде «однорукою», якщо її пізнання буде гуртуватися лише на теоретичному матеріалі без застосування набутих знань на практиці, адже це формує у майбутніх правників навички й уміння

давати належну правову оцінку складним явищам і процесам державно-правової дійсності, надає можливість визначитися з майбутнім напрямком діяльності у галузі права, взагалі зрозуміти, чи потрібно пов'язувати власне майбутнє з професією юриста. Саме тому одним з важливих напрямків навчально-практичної діяльності є формування юридичної еліти, здатної відповідати за правове забезпечення особи й ґрунтуватися на сучасних доктринах, нових підходах, європейських принципах та з урахуванням вітчизняного досвіду й відповідати міжнародним стандартам життя. На жаль, невідповідність між теорією та практикою в юридичній освіті продовжує існувати, а проходження студентами ознайомчої практики на базі органів державної влади, місцевого самоврядування або у приватному секторі є недостатнім для набуття ними належного обсягу професійних навичок. Вирішення цього питання лягає на плечі юридичних клінік, відродження та актуалізація яких набирає обертів у вищих навчальних закладах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Не дивлячись на те, що міркування стосовно доцільності створення юридичних клінік при юридичних університетах простежуються ще з дореволюційних часів у працях, до прикладу, Д. І. Мейер (1855), К. Ф. Штоя (1863), О. А. Люблінського (1906) та інших, на сьогодні не втратили своєї актуальності та досліджуються протягом тривалого періоду часу в тих навчальних закладах, де передбачена академічна (лекційно-теоретична) підготовка майбутніх юристів.

Вагомими науковими та теоретико-прикладними дослідженнями діяльності юридичних клінік України є сьогодні дисертаційні дослідження Ю. О. Фігель, Н. С. Дубчак, М. Т. Лоджука та інших науковців, праці яких ґрунтувалися на наукових здобутках вітчизняних науковців різних галузей права: А. О. Галай, С. В. Ківалов, К. Г. Головачова, Р. С. Кацавець, В. М. Кравчук, Ю. І. Матвєєва, В. В. Молдова, В. А. Єлов та ін. Уявлення про особливості юридич-

ної клінічної діяльності розкривають у своїх наукових здобутках також науковці-керівники юридичних клінік України.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У наукових колах часто вказується на те, що сучасна система юридичної освіти не зовсім відповідає тим вимогам, які диктують реалії життя. Звідси і постійні реформування національної системи освіти, адже сучасні тенденції світової інтеграції зводять проблему розвитку особистості в ранг пріоритетних завдань. На законодавчому рівні підтримано цілу низку найважливіших аспектів інноваційної діяльності вищих закладів освіти, серед яких визначаються перспективні процеси та підходи, що поєднують теорію з практикою, науку та освітню діяльність. Тому великого значення набуває впровадження нових методів інтерактивного навчання і виховання, які вбачаються дієвими засобами в опануванні сучасних технологій, підвищенні ефективності навчання й якості знань, формуванні життєвої і професійної компетентності сучасної молоді задля формування юристів нової генерації. Існуючі ж недоліки сучасної освіти та її навчальних компонентів найкраще прослідковуються в тих юридичних клініках, що вже пройшли період становлення, успішно функціонують протягом кількох років, достойно витримують серію моніторингів, які щорічно проводить Асоціація юридичних клінік України з метою надання практичних і методичних порад для удосконалення їх діяльності.

Формулювання цілей статті

Стаття має на меті з'ясувати роль юридичної клінічної діяльності у системі безоплатної правової допомоги в Україні та окреслити чимало проблем, пов'язаних з функціонуванням юридичних клінік при вищих навчальних закладах України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Юридична клініка — це структурний підрозділ юридичного факультету, в ме-

жах якого студенти-майбутні юристи під керівництвом викладачів та практикуючих адвокатів набувають практичної підготовки шляхом надання безкоштовної юридичної допомоги та здійснення правової просвіти населення. Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 592 від 3 серпня 2006 року «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» (надалі – Положення), юридичні клініки повинні функціонувати в усіх навчальних закладах III–IV рівнів акредитації, що здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право» незалежно від форми власності та підпорядкування [1].

Юридична клініка визнана як особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що проявляється в створенні для студентів можливості під час навчання практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та безпосередньо правозахисну роботу [2, с.4]. Юридичну клініку визнають також в якості унікального навчально-практичного центру (лабораторії) у складі викладачів і студентів старших курсів, який створюється та функціонує на базі вищого навчального закладу [3, с.37].

Досліджуючи етимологію терміна «юридична клініка», науковці звертають увагу на синонім цього терміна – «правнича клініка» [4, с.6], справедливо пристосовуючи медичне поняття «клініка» до сфери юридичного обслуговування, адже, дійсно, чимало схожих рис юридичної із клінікою медичною: обидва заклади лікують. Медичний заклад – від фізичних чи психічних хвороб, а юридичний – від недостатньої правової обізнаності. Крім того, як у медичних, так і в юридичних клініках втілюються викладацька та науководослідна діяльність.

За спостереженням В. В. Молдован та Р. С. Кацавець, є ще одна назва юридичної клініки, яка часто використовується паралельно – «для добра» або «на благо», запозичена з латині (*Pro bono*) [4, с.8]. Саме таку назву і мала перша юридична клініка в Україні, яка з'явилася у 1996 році. Назва

«*Pro bono*» юридичної клініки цілком ототожнює спрямованість її діяльності, влучно та лаконічно передає суть її призначення – надання допомоги, тобто здійснення добра найменш забезпеченим верствам населення.

Існуючі підходи до розуміння терміна «юридична клініка» зводяться до того, що юридична клініка – це, по-перше, структурно оформлений підрозділ вищого юридичного навчального закладу чи його факультету, а по-друге – складова частина навчального процесу (спецкурс) у цьому закладі, що слугує інноваційною (інтерактивною) методикою вироблення у студентів практичних навичок [5, с.17]. Таким чином, юридичну клініку можливо визначити як інноваційну лабораторію, де відбувається введення студента в реальні життєві ситуації, практичне використання ним набутих на лекціях знань і застосування своїх умінь з метою створення добра людям та собі.

Відповідно до п.2.1 Положення, метою юридичної клініки є: підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок студентів юридичних спеціальностей; забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги; формування правової культури громадян; підтримка та навчання студентів у дусі дотримання й поваги до принципів верховенства права, справедливості й людської гідності; розширення співробітництва вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців-юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями; впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг [1]. Керівництво юридичної клініки має організувати її діяльність таким чином, щоб студентство, яке уособлює цей структурний підрозділ юридичного факультету, чітко дотримувалося основних принципів етики юриста: законності та верховенства права, поваги до права, справедливості, людської гідності,

гуманізму, об'єктивності, компетентності та добросовісності, дотримання конфіденційності. Вся робота студента – консультанта та студента-практиканта – має бути спрямована на захист прав і свобод людини, яка звернулася за допомогою.

Незважаючи на це, на сьогодні все ж таки простежується тенденція недовіри та нерозуміння суті й соціальної користі юридичних клінік. По-перше, це існуючі побоювання з боку пересічного громадянина щодо якості надання юридичних послуг, адже її надають майбутні юристи. Втім такі побоювання безпідставні, адже робота майбутнього юриста підлягає обов'язковій перевірці з боку викладача-практикуючого юриста. Недарма ще у 2005 році у доповідній записці «Про стан роботи із зверненнями громадян у 2004 році», затвердженій рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України від 27 січня 2005 року зазначалося, що «у 2004 році значну роль у поліпшенні роботи із зверненнями громадян почали відігравати «Юридичні клініки» [6]. Тоді за ініціативою та всебічною підтримкою з боку Міністерства юридичні клініки були створені у 51 вищому навчальному закладі в усіх областях України. Подальше значення юридичних клінік можна узагальнити таким чином: 2010 року в Україні працювало вже 110 юридичних клінік, які протягом року надали безкоштовну правову допомогу більше 50 тисячам громадян, значна частина яких належить до найбільш незахищених верств населення [7, с.43]. На сьогодні, кількість юридичних клінік збільшилася, а за даними Асоціації юридичних клінік, понад 80% клінік не лише надають консультації, а й готують процесуальні документи, та близько 15% практикують надання і безоплатної вторинної правової допомоги [8]. Такий стан речей говорить про високий рівень підготовки майбутніх юристів і, отже, забезпечення належного місця їм на ринку праці в майбутньому.

Сама по собі юридична клініка є вже інноваційним проектом освітньої діяльності, адже в її полі відбувається постій-

не стимулювання розвідки нововведень, пов'язаних з численними змінами в законодавстві, появою нових категорій та понять, розширенням сфер правового регулювання, активними кодифікаційними процесами, ратифікацією Україною нових міжнародно-правових актів, глобального розширення інформаційного простору тощо. Цілі та мета діяльності юридичної клініки висвітлено через призму інноваційної освітньої політики нашої держави та віддзеркалені у нормативно-правових документах, що регулюють інноваційну діяльність вищої освіти: в Законах України «Про вищу освіту», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні», Постанові Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні», Указах Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» та «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти», Постанові Кабінету Міністрів України «Про утворення інституту інноваційних технологій і змісту освіти» тощо. Так, відповідно до п.1 ч. ст. 3 Закону України «Про вищу освіту» політика нашої держави у сфері вищої освіти ґрунтується на принципі сприяння підготовки конкурентоспроможного людського капіталу [9], а приведення мережі вищих навчальних закладів і системи управління вищою освітою у відповідність із потребами розвитку національної економіки та запитів ринку праці, забезпечення конституційних прав громадян на якісну вищу освіту, реорганізація системи управління вищої освіти з метою забезпечення захисту національних, регіональних та місцевих інтересів, а також інтересів всіх суб'єктів національної системи вищої освіти України є основними завданнями Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року [10].

Функціонування юридичної клініки в системі освіти засвідчує новий етап

взаємодії науково-педагогічного складу університету, розвитку студентської майстерності та процесів застосування набутих теоретичних здобутків. Як і будь-яка інновація, робота юридичної клініки передбачає наявність певних проектів та планів, а також оцінку їх результатів і досягнень. Так, з метою якості роботи юридичної клініки передбачаються спеціальні заняття зі студентами тими викладачами, що мають досвід практичної діяльності, контрольні заходи для тих студентів, хто виявляє бажання працювати консультантами, організація круглих столів та зустрічей з практикуючими адвокатами, проведення науково-практичних конференцій, семінарів, олімпіад, тренінгів, співробітництво з іншими національними й міжнародними юридичними клініками.

Варто зазначити, що цінність юридичних клінік визнана не лише соціумом (як соціальна цінність – безоплатна допомога) та висококваліфікованими юристами (як можливість відбору до своїх кіл гідних молодих спеціалістів), а й самими випускниками вищих навчальних закладів, які визнають, що жодні інші методи практичного навчання (ані розв’язання задач, навіть якщо їхні фабули було взято з життя, ні проведення навчальних судових засідань, дебатів чи конкурсів та навіть практика в органах державної влади) не можуть так наблизити студента до фахової діяльності, як робота в юридичній клініці. Разом з тим, робота студентів в юридичній клініці зводить до усвідомлення цінності одержаних теоретичних знань на лекціях, що позитивнопливає на майже 100% відвідування аудиторних занять такими студентами.

Науковцями, педагогами та психологами доведено, що поєднання лекційного й практичного позитивно впливає на правову свідомість майбутнього юриста, формує навички для самостійного розпізнання ним шляхів вирішення проблеми і самостійного запобігання та (або) подолання правовими засобами тієї чи тієї проблемної правової ситуації [11, с. 284].

Таким чином, можна стверджувати, що на сьогодні ніхто вже не піддає сумнівам

значущість існування юридичних клінік. Для вищих закладів освіти та юридичних факультетів мати у своїй структурі юридичну клініку є справою престижу. Втім, юридичні клініки не завжди відповідають стандартам і встановленим вимогам унаслідок багатьох існуючих чинників. Дослідження моніторингу юридичних клінік, що проводиться, як уже зазначалося, Асоціацією юридичних клінік, дає можливість виокремити такі недоліки чинних юридичних клінік України:

1. недостатній рівень організації та забезпечення. В юридичних клініках України часто помічається недостатність інформаційних ресурсів і технічних засобів; відсутність науково-методичної бази, належного приміщення й обладнання такого приміщення;

2. дуже низький рівень мотивації для успішної роботи в юридичній клініці як для викладачів, так і для студентів;

3. відсутність у навчальному процесі курсу «Юридичної клінічної діяльності» або викладання курсу викладачем, який не є куратором юридичної клініки;

4. недостатній рівень право-просвітницької діяльності юридичної клініки (не ведеться робота у школах, не друкується література, немає оголошень про безоплатну роботу клініки, відсутня інформація про функціонування юридичної клініки на фасаді вищого навчального закладу);

5. недостатність внутрішніх актів, що визначатимуть діяльність юридичної клініки, її керівника та студентів-консультантів, а також даватимуть змогу узагальнити й систематизувати результати діяльності юридичної клініки. Так, основними внутрішніми актами з організації діяльності юридичної клініки при вищому навчальному закладі України мають бути: статут вищого навчального закладу, положення про юридичну клініку, положення про проходження практики студентами на базі юридичної клініки, порядок роботи юридичної клініки, посадові інструкції співробітників юридичної клініки, етичні правила діяльності в юридичній клініці, документи про співпрацю тощо. Необхід-

на також ціла низка процесуальних документів, що розкривають зміст та хід розгляду справи, обґрунтовують вироблення позиції щодо справи і спосіб її вирішення (особиста анкета відвідувача, угода з ним про надання правової допомоги тощо). Наступний пласт – це необхідні організаційні документи (план роботи юридичної клініки на короткостроковий та довгостроковий періоди, графік роботи юридичної клініки, порядок роботи студентів-консультантів у юридичній клініці, порядок надання письмової консультації, права та обов'язки членів юридичної клініки, журнал вхідної й вихідної документації, книга скарг і пропозицій), а також документи внутрішнього розпорядку (списки студентів-консультантів та викладачів-кураторів, графіки їх чергувань, вступні тести, що свідчать про конкурсний відбір студентів-консультантів, заява про вступ

до юридичної клініки, журнал реєстрації справ, журнал чергувань, журнал обліку право-просвітницької діяльності тощо).

Висновки

Таким чином, юристи нової генерації, поєднуючи лекційні заняття з «живою» юридичною практикою мають можливість подолати вже під час навчального процесу розрив між теоретичною юридичною освітою та юридичною практикою, набути навичок організації і ведення юридичної роботи, основ діловодства й культури спілкування, основ юридичної етики та професійної відповідальності. Крім того, майбутні юристи – студенти нового часу мають можливість отримати досвід від практикуючих викладачів-кураторів юридичної клініки, проникнутися «повітрям» професії та набути твердих етичних переконань і розуміння гуманізму професії юриста.

Література

1. Наказ Міністерства освіти і науки України № 592 від 3 серпня 2006 року «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>;
2. Галай А. О. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні. Навчальний посібник / А. О. Галай. – К.: КНТ, 2009. – 96 с.
3. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога : монографія / М.Т. Лоджук. – Одеса : Фенікс, 2015. – 328 с.
4. Молдован В. В., Кацавець Р. С. М 75 Юридична клініка: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 224 с.
5. Нечипорук С. Історія юридичної клініки / С. Нечипорук // Хрещатик. – 2008. – № 177
6. Про стан роботи із зверненнями громадян у 2004 році : Доповідна записка, затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України від 27 січня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/baseut/ua-smepgt.htm>
7. Сенчак І. І. Проблеми законодавчого визначення статусу юридичних клінік в Україні / І. І. Сенчак // Адвокат. – 2012. – №11. – С.40-44.
8. Офіційний сайт Асоціації юридичних клінік України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://legalclinics.in.ua>
9. Закон України «Про вищу освіту» від 28 грудня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004.
10. Проект Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року: Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/1415795124/>
11. Сич В. О. Важливість діяльності юридичних клінік щодо попереджень правопорушень / В. О. Сич // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – № 4 (55). – 2011. – С. 280-286.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 343.5

О.В. Мазур
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
адвокат

Неприпустимість провокації злочину в діяльності правоохоронних органів

У статті автор аналізує процесуальні питання відмежування законної негласної діяльності правоохоронних органів від провокації злочину. Аналізується судова практика визнання недопустимими доказів, одержаних унаслідок провокації злочину. Запропоновано доповнити предмет доказування нормою про перевірку відсутності факту провокації злочину.

Ключові слова: провокація злочину, негласні слідчі (розшукові) дії, спеціальний технічний засіб.

А.В. Мазур
кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВУЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
адвокат

Недопустимость провокации преступления в деятельности правоохранительных органов

В статье автор анализирует процессуальные вопросы разграничения законной негласной деятельности правоохранительных органов от провокации преступления. Анализируется судебная практика признания недопустимыми доказательств, полученных вследствие провокации преступления. Предложено дополнить предмет доказывания нормой о проверке отсутствия факта провокации преступления.

Ключевые слова: провокация преступления, негласные следственные (розыскные) действия, специальное техническое средство.

О. Mazur
Ph.D., assistant professor,
Assistant Professor of Department of State and legal disciplines
«KROK» University, lawyer

The inadmissibility of provocation of crime in the activities of law enforcement agencies

Impermissibility of provocation of crime is in activity of law enforcement authorities. An author analyses the judicial questions of differentiation of legal secret activity of law enforcement authorities from provocation of crime in the article. Judicial practice of confession is analysed by impermissible the proofs got because of provocation of crime. It is suggested to complement the article of proving a norm about verification of absence of fact of provocation of crime.

Keywords: *provocation of crime, secret inquisitorial (search) actions, special hardware.*

Постановка проблеми

Коментуючи хід досудового розслідування, захисники доволі часто заявляють про те, що стосовно їх клієнта мала місце провокація злочину. Найчастіше про факти провокації можна почути у справах про отримання незаконної винагороди (хабара), збут наркотичних засобів та психотропних речовин, зброї, спеціальних технічних засобів, контрабанди тощо. Але провокація злочину може мати місце у будь-якому умисному злочині. Водночас, перевірка заяв сторони захисту про факти провокації злочину сьогодні не входить до предмету доказування по кримінальній справі. Це призводить до порушення прав осіб на справедливий судовий розгляд, про що неодноразово зазначав Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Незважаючи на велику практичну значущість питань провокації злочинів, дослідження їх відбувалося здебільшого з погляду кримінально-правової відповідальності осіб, винуватих у їх вчиненні. Розробці процесуальних питань доказового значення матеріалів, отриманих внаслідок провокації злочину, присвячені роботи лише О. Дроздова [1], Загодіренка П. О. [2], Погорецького М. А. [3] та Фоміна С. Б. [4]. Отже, процесуальні аспекти відмежування законних слідчо-розшукових

дій від провокації злочину залишаються й досі малодослідженими.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Правова невизначеність поняття «провокація злочину» і відсутність у суду процесуального обов'язку вжиття вичерпних заходів, спрямованих на перевірку інформації про провокацію злочину, призводить до високого рівня латентності таких злочинів. Формальний судовий нагляд за законністю проведення негласних слідчо-розшукових дій у поєднанні зі слабким прокурорським наглядом за досудовим розслідуванням призводять до численних провокацій з боку правоохоронних органів, створення штучної статистики розкриття злочинів, що має наслідком засудження невинуватих осіб.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження процесуальних питань відмежування законної діяльності правоохоронних органів від провокації злочину та внесення пропозицій, які стосуватимуться вдосконалення норм КПК України щодо посилення гарантій забезпечення прав особи на справедливий судовий розгляд.

Виклад основного матеріалу дослідження

Специфіка корупційних та інших тяжких злочинів полягає в тому, що більшість з них вчиняється за умов неочевидності.

З метою їх розкриття та притягнення до кримінальної відповідальності усіх співучасників правоохоронні органи мають право проводити оперативно-розшукові заходи та негласні слідчі (розшукові) дії. Але слід чітко відмежовувати проведення негласних заходів з метою виявлення і припинення злочину від дій, спрямованих на спонукання особи до вчинення злочину. Останні й є провокацією злочину, оскільки спрямовані не на протидію злочинності, а на штучне створення нових злочинів, що суперечить самій ідеї функціонування органів розслідування.

Проблема провокації злочину не є суто проблемою України або країн пострадянського простору. Відомий випадок, коли у Сполучених Штатах Америки правоохоронці більше двох років (!) умовляли мешканця штату Небраски Кейта Джейкобсона замовити порнографічні зображення неповнолітніх. Для цього правоохоронці зареєстрували аж п'ять підставних фірм, надсилали йому листи-пропозиції від неіснуючої «гедонічної спільноти», яка начебто пропагувала право кожного шукати задоволення без обмежень, що накладає застаріла «пуританська мораль». Урешті-решт звичайний водій шкільного автобуса Джейкобсон К. замовив один з таких журналів і у 1990 році був засуджений за звинуваченням у придбанні порнографії. Але у 1993 році Верховний суд США скасував обвинувальний вирок щодо нього, зазначивши, що схильність до вчинення злочину має виникнути в особи самостійно, а не в результаті уваги, що приділяється з боку правоохоронних органів протягом такого тривалого часу. Водночас, судове переслідування має показати «поза розумним сумнівом», що відповідач був схильним до вчинення злочину ще до будь-якого контакту з урядовими агентами [5].

Варто зазначити, що американські юристи називають цю справу першою справою про провокацію, яка не стосувалася б обігу наркотиків та отруйних речовин, що є рідкісним прикладом перемоги захисту над консервативним судом, який зазвичай стає на бік обвинувачення.

Якщо випадки відвертих провокацій злочинів трапляються у країнах розвинутої демократії, то можна лише собі уявити: що сьогодні діється в Україні. До речі, вітчизняне законодавство не передбачає кримінальної відповідальності за провокацію злочину з боку працівників правоохоронних органів – є лише відповідальність за провокацію підкупу (ст. 370 КК України). Всі ж інші провокації можна формально віднести до штучного створення доказів обвинувачення чи іншої фальсифікації доказів (ст. 373 КК України) [6]. Але офіційна статистика свідчить про вкрай низьку кількість відкритих кримінальних проваджень за заявами потерпілих від цих злочинів. Так, проведений мною аналіз статистичної інформації Генеральної прокуратури України за січень-квітень 2018 року свідчить, що кількість відкритих кримінальних проваджень за ст. 370 КК України та ст. 373 КК України становить всього 0,003-0,01% від загальної кількості зареєстрованих проваджень [7]. А пошук в Єдиному державному реєстрі судових рішень вироків за цими статтями КК України за вказаний період узагалі не дав результатів. На мою думку, це свідчить про те, що в переважній більшості випадків винувати в провокаційні злочинів правоохоронці уникають кримінальної відповідальності завдяки круговій поруці, яка існує в їх середовищі. Отже, у кожного з нас відсутні гарантії захисту проти можливих провокацій.

Чітко унормованого визначення «провокація злочину» у вітчизняному законодавстві також немає. Лише у ч. 3 ст. 271 КПК України зазначено, що під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона б не вчинила, якби слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем [8].

Водночас, кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з

урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ч. 5 ст. 9 КПК України). Тому при оцінці дій правоохоронних органів слід виходити з визначення провокації злочину, надане ЄСПЛ по справі «Тайшера де Кастро проти Португалії» від 09.06.1998 року: коли за відсутності достатніх даних щодо того, що обвинувачена особа постійно чи періодично вчиняє злочини, і відсутності доводів, що без втручання агентів міліції даний злочин було б вчинено обвинуваченим, спонукання агентів міліції такої особи до злочину вважаються провокацією, і має місце порушення ст. 6 п. 1 Європейської Конвенції. Використання доказів, отриманих унаслідок підбурювання з боку поліції, не можна виправдати суспільним інтересом, оскільки в такому випадку обвинувачений із самого початку може бути позбавлений права на справедливий судовий розгляд справи [9].

Також, у рішенні від 05 лютого 2008 року по справі «Раманаускас проти Литви» ЄСПЛ зауважив: обов'язок доводити, що провокації не було, за умови, що доводи обвинуваченого не є абсолютно необґрунтованими, покладається на органи, які здійснювали розслідування. За відсутності таких доказів судові органи мають дослідити фактичні обставини справи і вжити необхідних заходів для виявлення істини з тим, щоб вирішити, чи мала місце провокація. У випадку, якщо дійдуть того висновку, що провокація мала місце, вони зобов'язані зробити відповідні висновки відповідно до Конвенції [10].

Таким чином, з позиції практики ЄСПЛ висновок про наявність провокації злочину і, як наслідок, порушення п. 1 ст. Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (право на справедливий суд), матиме місце за однієї з таких умов: 1) за наявності фактів підбурювання особи до вчинення злочину з боку співробітників правоохоронних органів; 2) якщо заява особи про провокацію злочину не була належним чином перевірена національними судами.

Судова перевірка є єдиним ефективним засобом перевірки обґрунтованості

рішень про проведення негласних заходів і встановлення того, чи були співробітники правоохоронних органів у достатній мірі пасивні у своїй діяльності та чи не спровокували вони особу на вчинення злочину. Суди повинні вживати вичерпних, а не формальних заходів для перевірки заяв про провокацію злочину і не перекладати цей обов'язок на органи розслідування чи ще гірше – на сторону захисту. Тому в кримінальних справах, де використовуються в якості доказів матеріали, складені за результатами оперативно-розшукових та/або негласних слідчих (розшукових) дій, до предмету доказування також повинно входити доведення факту відсутності провокації злочину.

Сьогодні судді здебільшого формально перевіряють заяви сторони захисту про наявність провокації злочину. Така прокурорсько-судова перевірка, як правило, обмежується встановленням наявності постанови прокурора про проведення контролю за вчиненням злочину, рішення про розсекречення матеріалів та наявності доручень слідчого оперативним працівникам. Оскільки вказані матеріали формуються без участі сторони захисту та без судового контролю, сторони обвинувачення і захисту ставляться у заздалегідь нерівне становище, чим порушується принцип змагальності. Наявність «обвинувального ухилу» у проведених досудових розслідуваннях помічають і самі судді. Тому щоб не підіймати незручні питання про провокації злочинів, судді нерідко самі схиляють обвинувачених до визнання вини, пропонуючи їм скорочений порядок судового розгляду і мінімальні покарання. І, здавалося б, усі лишаються задоволеними, якщо відкинути той факт, що засуджується невинувата особа, яка сама «добровільно» визнає свою вину.

Щоб не бути голослівними, наведу приклад з власної адвокатської практики. До початку судового розгляду суддя Святошинського районного суду м. Києва у присутності прокурора та захисників запропонував обвинуваченому: у випадку визнання ним вини за ст. 359 КК України

(у незаконному збуті спеціального технічного засобу – далі СТЗ) та погоджені на скорочений порядок розгляду справи – штраф; в іншому випадку – «покарання буде значно суворішим». Обвинувачений заявив про провокацію злочину і відмовився від пропозиції судді, а суддя дотримав свого слова – призначив йому покарання у виді обмеження волі строком на 2 роки, з відстрочкою його на 2 роки [11]. При цьому суд відхилив усі мої аргументи як захисника про провокацію злочину з боку працівників СБУ.

Але в суді апеляційної інстанції сторони захисту вдалося довести, що фотознімки до протоколу огляду місця події слідчим ГУ СБУ у м. Києві та Київської області були взяті з іншого кримінального провадження, яке розслідувалося у цьому ж слідчому відділі СБУ на рік раніше. Крім того, за цими двома кримінальними провадженнями збут СТЗ відбувався в одному й тому ж офісному приміщенні, що дало підстави підозрювати СБУ у влаштуванні там пасток, таких собі «конвеєрів» з розкриття злочинів. Кидалося в очі й те, що предметом злочину в обох справах виступили СТЗ під виглядом протипожежних датчиків, що не могло бути випадковістю.

Невдовзі підозри підтвердилися – мені вдалося встановити й третю жертву таких «контрольованих закупок» (або точніше – провокацій) СБУ – це особа, яка вже через місяць після затримання мого клієнта намагалася збути СТЗ у тому самому офісному приміщенні, за що й була затримана. За дивним збігом обставин в усіх трьох справах був один і той самий прокурор, один і той самий оперуповноважений СБУ, покупцем СТЗ був агент на ім'я «Костянтин»; за двома з трьох справ розслідування проводив один слідчий ГУ СБУ у м. Києві та Київської області й двічі брав участь один і той самий понятій.

Усі вищевказані докази й були надані мною до Апеляційного суду м. Києва, який своєю ухвалою від 24.07.2017 року скасував обвинувальний вирок стосовно мого клієнта, а справу – закрити. Разом із тим, у своїй ухвалі суд апеляційної інстанції за-

значив, що «доводи сторони захисту про наявність провокації вчинення злочину колегія суддів вважає непереконливими» [12].

На мій погляд, подібні приклади відображають загальне лояльне ставлення суддів до виявлених «проступків» правоохоронців. Але в правовій державі мета протидії злочинності не може бути виправдана застосуванням незаконних засобів розслідування. Тому судді повинні мати сміливість голосно говорити про встановлені факти провокацій злочинів, а не замовчувати (приховувати) їх.

На останок додаю, що незважаючи на відкриття за мою заявою кримінального провадження № 42016110330000043 за фактами службового підроблення та притягнення до кримінальної відповідальності завідомо невинуватої особи, фігуранти усіх трьох сфабрикованих справ: слідчий СБУ, прокурор, оперуповноважений – всі вони продовжують працювати на своїх посадах, а окремі з них навіть отримали підвищення після відвідування зони проведення антитерористичної операції.

Висновки

На тлі слабого відомчого контролю та прокурорського нагляду, а також масового звільнення фахівців-практиків потреба у наповненні статистики розкриття злочинів призвела до поширеної практики провокацій злочинів. виправити ситуацію зможе запровадження обов'язкової судової перевірки заяв про факти провокації. Автором пропонується доповнити ч. 1 ст. 91 КПК України («Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні») пунктом про необхідність доказування відсутності провокації злочину з боку службових осіб правоохоронного органу – у випадку заяв сторони захисту про факти провокації (підбурювання) на вчинення злочину. Вірю в те, що запропоновані доповнення сприятимуть виконанню завдань кримінального судочинства з тим, щоб жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений і жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу.

Література

1. Дроздов О. М. Актуальні питання здійснення захисту від провокації (підбурювання) особи на вчинення злочину у світлі практики Європейського суду з прав людини / О. Дроздов // Вісник Кримінального судочинства. – 2016. – № 2. – С. 31-44.
2. Загодіренко П. О. Провокація злочину: кримінально-правовий аналіз та удосконалення діючого законодавства / П. Загодіренко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2013. – № 6-1. – Т.2. – С. 157-159.
3. Погорецький М. А. Застосування провокації в ході негласних розслідувань: питання правомірності / М. Погорецький // Вісник Кримінального судочинства. – 2016. – № 1. – С. 33-43.
4. Фомін С. Б. Недопущення провокації злочину як складова частина принципу законності в оперативно-розшуковій діяльності і під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій / С. Фомін // Порівняльне аналітичне право. – 2015. – № 5. – С. 295–298.
5. Camp, Damon D. (1993). «Out of the Quagmire After *Jacobson v. United States*: Towards a More Balanced Entrapment Standard». *Journal of Criminal Law & Criminology*(Northwestern University) **83** (4): 1055–1097. DOI:10.2307/1143881/ [Електронний ресурс]. [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/1143881>
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 25-26 (29.06.2001) – Ст. 131.
7. Статистична інформація Генеральної прокуратури України про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування у 2018 році. – [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113650&libid=100820&c=edit&c=fo# (дата звернення 22.05.2018) – Назва з екрана.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 910, № 1112, № 13. – Ст.88. – [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані.– Режим доступу: – <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення 22.05.2018) – Назва з екрана.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 червня 1998 р. по справі «Тейшейра Де Кастро проти Португалії» (скарга № 44/1997/828/1034) / [Електронний ресурс]. [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/0A0E64CB91067973C22576C4003629D0> (дата звернення 22.05.2018) – Назва з екрана.
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 05 лютого 2008 року по справі «Раманас-ускас проти Литви» (скарга № 55146/14) / [Електронний ресурс]. [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/c48a563ee2b08a54c225758600379986?OpenDocument> (дата звернення 22.05.2018) – Назва з екрана.
11. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 14.06.2016 р.; справа № 759/19880/15-к. – [Електронний ресурс]. [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу до документа: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58280622> (дата звернення 22.05.2018) – Назва з екрана.
12. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 24.07.2017 р.; справа № 11-кп/796/378/2017. – [Електронний ресурс]. [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу до документа: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68108437> (дата звернення 22.05.2018) – Назва з екрана.

М.С. Міщук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Законопроекти про кримінальну відповідальність народних депутатів України за неособисте голосування на засіданнях Верховної Ради: перспективи їх реалізації

У статті проаналізовано законопроекти “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності народних депутатів України за порушення статті 84 Конституції України — неособисте голосування)”. Визначено помилки у передбаченій законопроектами юридичній кваліфікації допущеного правопорушення при неособистому голосуванні народними депутатами України; висловлено власну позицію щодо кримінально-правової боротьби з цим правопорушенням.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, криміналізація правопорушення, неособисте голосування народним депутатом України, службова особа.

Н.С. Мищук
кандидат юридических наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВУЗ «Університет економіки и права «КРОК»

Законопроекты об уголовной ответственности народных депутатов Украины за неличное голосование на заседаниях Верховного Совета: перспективы их реализации

В статье осуществлен анализ законопроектов “О внесении изменений в Уголовный кодекс Украины (относительно криминальной ответственности народных депутатов Украины за нарушение статьи 84 Конституции Украины – неличное голосование). Определены ошибки в предложенной законопроектами юридической квалификации допущенного правонарушения при неличном голосовании народными депутатами Украины; высказано собственную позицию уголовно-правовой борьбы с этим правонарушением.

Ключевые слова: уголовная ответственность, квалификация правонарушения, неличное голосование народным депутатом Украины, должностное лицо.

*М. Mishchuk
Candidate of legal sciences,
Docent of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University*

Draft laws on the criminal responsibility of people's deputies of Ukraine for non-personal voting at the sessions of Verkhovna Rada: prospects for their implementation

The article analyzes the draft laws "On amendments to the Criminal Code of Ukraine (regarding criminal responsibility of People's Deputies of Ukraine for violation of Article 84 of the Constitution of Ukraine – non-personal voting)". The article identifies the errors in the draft laws on the legal qualification of offense committed in the course of non-personal voting by the people's deputies of Ukraine. The author expresses his own position on the criminal-law struggle against this offense.

Keywords: *criminal responsibility, qualification of offense, non-personal voting of People's Deputies of Ukraine, public official.*

Постановка проблеми

Відповідно до частини 3 статті 84 Конституції України, голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто [1]; аналогічний обов'язок закріплено статтею 47 Закону України "Про Регламент Верховної Ради України" [2] та статтею 24 Закону України "Про статус народного депутата України" [3].

У свою чергу, нормою частини 2 статті 19 Основного Закону встановлено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Конституція України, згідно зі статтею 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [1].

Однак, протягом останніх років у роботі Верховної Ради України виробилася стійка, ганебна практика голосування народними депутатами України за інших від-

сутніх у сесійній залі народних депутатів, використовуючи їх картки, що отримала більш відомий термін «кнопкодавство».

Вважається, що це явище є одним з найширших проявів політичної корупції та кризи парламентаризму в Україні. Відеозаписи пленарних засідань Верховної Ради підтверджують, що доволі часто за мінімально необхідних 226 народних депутатів рішення приймаються 35-40 «кнопкодавами» [4].

У Рішенні Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року вказано, що положення частини третьої статті 84 Конституції України щодо здійснення народним депутатом України голосування на засіданнях Верховної Ради України означає його безпосереднє волевиявлення незалежно від способу голосування, тобто народний депутат України не має права голосувати за інших народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України.

Порушення встановленої Конституцією України процедури ухвалення законів та інших правових актів Верховною Радою України є підставою для визнання їх неконституційними (частина перша статті 152 Конституції України) [5].

Нагадаємо, неособисте голосування або «кнопкодавство» у Верховній Раді – злочин та пряме порушення Конституції України, визнане Євросудом з прав людини, але за яке не запроваджено жодної відповідальності.

Разом з цим, злочинність такої практики визнається у низці країн, де за законодавством у зв'язку з неособистим голосуванням депутатів парламенту введена кримінальна відповідальність.

Так, в Ізраїлі та Шотландії неособисте голосування карається в кримінальному порядку (в першому випадку – засудженням до 5 років позбавлення волі), в деяких країнах така поведінка має наслідком позбавлення порушника представницького мандата (Литва, Польща, Словаччина) [4].

У сеймі Республіки Польща зафіксований факт, коли депутатка Малгожата Зверцан під час голосування кандидатури судді Конституційного суду проголосувала двічі – від свого імені й від імені депутата Корнеля Моравецького.

За цей факт прокуратура Варшави порушила кримінальну справу проти М. Зверцан за статтею 271 Кримінального кодексу Польщі, згідно з якою “держслужбовцю, який представив неправду в документі, що має юридичне значення”, загрожує від 3 місяців до 5 років в'язниці [6].

В Україні попри перевищення кількості випадків парламентського “кнопкодавства” аналогічним епізодам у названих державах, разом узятих, жоден народний депутат не поніс будь-якої відповідальності за фальсифікацію результату голосування, незважаючи навіть на очевидні докази.

Актуальність теми даного дослідження зумовлена кризою українського парламентаризму й у зв'язку з цим багаторічною боротьбою журналістів, громадськості та активістів, а також дискусією серед учених, у якій спосіб спонукати народних депутатів України до виконання конституційних приписів про особисте голосування.

Одним із таких способів пропонується ввести кримінальну відповідальність народних депутатів України за неособисте голосування.

Підтвердженням цього є внесення народним депутатом України Л. О. Ємцем законопроекту №8461, який набув широкого розголосу в ЗМІ і зареєстрований у парламенті 8 червня 2018 року.

У цьому законопроекті пропонується доповнити Кримінальний кодекс України (далі – КК) статтею 190-1 (неособисте голосування народного депутата України), в якій передбачено встановлення кримінальної відповідальності за неособисте голосування народним депутатом у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до семи років і штрафу в розмірі 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [7].

У практиці українського законотворення простежується декілька намагань запровадити кримінальну відповідальність народних депутатів за неособисте голосування.

Серед них необхідно назвати проекти Закону №2064 від 6.02.2015 року (автори – народні депутати України: Юрій Дерев'яно (політична партія “ВОЛЯ”), Борислав Береза (позафракційний) і Володимир Парасюк (позафракційний) [8] та №6260 від 29.03.2017 року (автор Нестор Шуфріч (опозиційний блок) [9], які були зняті з розгляду Верховною Радою.

Разом з цим, 14.06.2018 року народним депутатом Н. І. Шуфрічем внесено законопроект за №8461-1 [10], який зареєстровано у Верховній Раді як альтернативний №8461 і за своїми положеннями є ідентичним законопроекту №6260.

Однак, спосіб унормування запропонованих у проектах новел та деякі положення їхнього змісту викликають зауваження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вирішенню проблем кримінальної відповідальності народних депутатів за неособисте голосування присвячено незначну кількість досліджень, серед яких слід виділити праці таких учених-криміналістів: Ю. В. Бауліна, М. А. Клименка, М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.

Більш конкретно проблемою крими-

нальної відповідальності народних депутатів за неособисте голосування займався М. І. Хавронюк – один із знаних у країні фахівців з питань кримінального та антикорупційного законодавства. Позиція цього вченого полягає в тому, що неособисте голосування народного депутата України охоплюється статтею 366 «Службове підроблення» Кримінального кодексу України: “складання, видача службовою особою [ч. 3 ст. 18 КК України] завідомо неправдивих офіційних документів [примітка до ст. 358 КК України], внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів” [4, 11].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наразі зберігається нагальна необхідність наукового обґрунтування доцільності та правомірності притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності за неособисте голосування з огляду, насамперед, на необхідність узгодження з положеннями про депутатську недоторканість та парламентський імунітет, розмежування понять злочину та кримінального проступку, відповідальності можливого співучасника у скоєнні злочину – народного депутата, який передає картку для голосування іншому народному депутатові тощо.

Формулювання цілей статті

Метою пропонованої увазі статті є критичний аналіз положень кримінальної кваліфікації, викладених в одному з останніх, найбільш гучному проекті Закону №8461, висловлення власного погляду щодо місця злочину про неособисте голосування народним депутатом у системі злочинів Особливої частини Кримінального кодексу України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Забезпечення здійснення кримінально-правової політики у боротьбі зі злочинністю суспільно небезпечних діянь на законодавчому рівні полягає у криміналізації.

Однією з аксіом кримінально-правової доктрини є те, що криміналізація того чи того діяння має бути обумовлена певними факторами. Інколи ці фактори називають підставами визнання діяння кримінально протиправним.

Говорячи про підстави криміналізації, варто серед них виділити принаймні такі. Насамперед, таке діяння повинно мати достатньо високий ступінь суспільної небезпечності. По-друге, такі діяння повинні бути відносно поширеними. По-третє, ці діяння повинні демонструвати сталу тенденцію до збереження їх кількості або ж навіть до її зростання. По-четверте, ці діяння повинні бути такими, ефективною протидією яким не може здійснюватися засобами інших галузей права. По-п'яте, позитивні соціальні наслідки від криміналізації повинні переважати чи принаймні бути не меншими за негативні наслідки від неї. По-шосте, держава повинна мати людські, організаційні, економічні, майнові та інші ресурси для протидії таким злочинам. Нарешті, по-сьоме, встановлення злочинності такого діяння повинно підтримуватися суспільною свідомістю [12, с.200].

На наш погляд, виходячи з того, що у діях народних депутатів, які голосують за інших депутатів, містяться вищезазнані підстави для їх криміналізації, висновок про злочинний характер неособистого голосування народним депутатом, за чинним КК, є правильним.

На жаль, у пояснювальній записці до законопроекту №8461 відсутній ґрунтовний аналіз щодо доцільності криміналізації діянь неособистого голосування народним депутатом.

Окрім того, у запропонованому Л. О. Ємцем законопроекті не вдалося запобігти суттєвих техніко-юридичних помилок, які зводять нанівець перспективу його прийняття.

Згідно з науковими основами кваліфікації злочину, кваліфікація як певний логічний процес проходить крізь певні етапи, пов'язані із застосуванням злочину. На першому етапі з'ясовуються найбільш загальні ознаки діяння (суспільна небез-

печність, протиправність, вид правопорушення та ін.).

На другому етапі потрібно з'ясувати питання про те, яким розділом КК охоплюється цей злочин [13, с.18].

Як зазначено вище, автор законопроекту №8461 пропонує доповнити КК статтею 190-1 та розмістити її у розділі VII «Злочини проти власності» Особливої частини КК, родовим об'єктом яких є суспільні відносини власності, що охороняються кримінальним законом [14].

Очевидно, що неособисте голосування народним депутатом лише опосередковано може спричинити шкоду власності (праву власності), а загроза названому об'єктові злочину значно звужує можливі негативні наслідки у результаті голосування одного народного депутата за іншого.

Для злочинів проти власності особливе значення має їх предмет, а з об'єктивного боку, більшість із них визначені законодавцем як злочини з матеріальним складом, обов'язковою ознакою яких є спричинення суспільно небезпечних наслідків у вигляді матеріальної шкоди в певному розмірі відносинам власності [13, с.162].

Однак автор законопроекту не враховує ці особливості характеристики злочинів проти власності й не пояснює, яку матеріальну шкоду можуть спричинити народні депутати при неособистому голосуванні.

Згідно зі статтею 12 «Класифікація злочинів» Загальної частини КК залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Запропонована народним депутатом санкція статті 190-1 КК передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до семи років і штрафу в розмірі 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що дає підстави думати про віднесення цього злочину до тяжких злочинів.

Як відомо, одним із основоположних принципів права, який фактично обумовив його виникнення, є принцип справедливості. Справедливість є однією з ключових

засад всієї системи права. Особливе місце посідає цей принцип в праві кримінальному, де однією зі складових принципів справедливості виступає співмірність учиненого особою злочину та призначеного за нього покарання [14].

Думається, що такі широкі межі кримінально-правової санкції у запропонованій статті (позбавлення волі на значний термін і штраф) не гарантують справедливого призначення покарання за його вчинення, а, навпаки, зумовлюють проблеми з реалізацією принципу справедливості.

Крім того, із санкції згаданої статті не зрозуміло, в якості якого покарання – основного чи додаткового – пропонується накладення штрафу.

Якщо основним видом покарання передбачено позбавлення волі, то штраф може бути тільки альтернативним покаранням, оскільки згідно із частиною 4 ст.52 КК за один злочин може бути призначене лише одне основне покарання, передбачене санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК [15].

У такому разі між покараннями необхідно застосувати сполучник «або», що автором законопроекту не передбачено.

Стосовно розміру покарання автор законопроекту, на наш погляд, теж не навів необхідної аргументації.

Згідно із загальними принципами призначення покарання, сила примусу, що міститься в санкції кримінально-правової норми Особливої частини КК, має бути необхідною і достатньою для реалізації завдань, визначених у статті 1 «Завдання Кримінального кодексу України» КК.

Ефективність покарання залежить не лише і не насамперед від суворості санкції кримінально-правової норми, а й від спроможності правоохоронних органів не допустити безкарності злочинних діянь.

«Саме безкарність, — як зазначається в одному з науково-практичних коментарів, — є тим ґрунтом, на якому формується і поширюється правовий нігілізм у суспільстві» [16].

На жаль, чинна процедура притягнення народного депутата України до криміналь-

ної відповідальності є настільки формалізованою, що зводить нанівещь спроможність правоохоронних органів не допустити безкарності злочинного діяння.

Отже, на наш погляд, законопроект №8461 є популістським, а в силу допущених автором глибоких техніко-юридичних помилок – безперспективним.

Аналіз вищезазначених законопроектів №2064, №6260, №8461-1 свідчить про більш компетентний, хоча і не беззаперечний, підхід їх авторів до техніко-юридичної кваліфікації та криміналізації діянь народних депутатів за неособисте голосування у Верховній Раді.

Зокрема у законопроекті №2064 запропоновано доповнити Розділ XVII «Злочини в сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг» новою статтею 365³ такого змісту:

«Стаття 365³ Невиконання народними депутатами України обов'язку щодо особистого голосування у Верховній Раді України

Невиконання народними депутатами України обов'язку особисто брати участь у голосуванні за допомогою електронної системи шляхом використання особистої картки народного депутата (її дубліката) з питань, що розглядаються Верховною Радою України, вчинене, у тому числі, шляхом використання картки іншого народного депутата України (або її дубліката) – карається штрафом від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від двох до п'яти років».

У свою чергу, законопроектом №6260 та №8461-1 передбачено доповнити статтею 351-3 Розділ XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочинів проти журналістів» Особливої частини КК у такій редакції:

«**Стаття 351-3.** Неособисте голосування народного депутата України на засіданнях Верховної Ради України – карається

штрафом в тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі дії, якщо вони вчинені повторно – караються арештом на строк до двох років або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк».

Спільним для трьох вказаних законопроектів є те, що вони розглядаються крізь призму злочинів у сфері службової та професійної діяльності, що важливо для визначення особливого статусу народного депутата України як представницької політичної посадової особи, яка на час дії депутатського мандата перебуває на політичній державній службі [17, с. 72].

У контексті проблеми кримінальної відповідальності за неособисте голосування народним депутатом слід також мати на увазі, що у 2014 році був прийнятий Закон України «Про запобігання корупції», дія якого поширюється, зокрема, на народних депутатів України [18].

З огляду на це, відповідальність за неособисте голосування народним депутатом, на наш погляд, слід розглядати як зловживання владою або службовим становищем, що вже передбачено статтею 364 КК України [14].

Об'єктивний бік зловживання владою або службовим становищем (частина 1 статті 364 КК України) має три обов'язкові ознаки: діяння – використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, що полягає в певних діях або бездіяльності суб'єкта; наслідки, які полягають у завданні шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб; причинний зв'язок між діянням і наслідками [13, с.513].

Всі ці ознаки притаманні для випадку неособистого голосування народним депутатом.

Відсутність хоча б однієї із зазначених ознак свідчить про відсутність складу злочину, передбаченого ст. 364 КК України.

Зловживання владою – це вчинення службовою особою, яка постійно або

тимчасово виконує функції представника влади, умисного діяння з використанням своїх повноважень, якими вона наділена на підставі законів та інших нормативно-правових актів, усупереч інтересам служби.

Зловживання службовим становищем передбачає, зазвичай, використання службових повноважень, пов'язаних зі здійсненням (реалізацією) повноважень, якими службова особа наділена займаною посадою, всупереч інтересам служби [13, с. 514-516].

Висновки

Аналіз законодавства, що регулює діяльність народних депутатів України у сфері конституційних вимог стосовно особистого ними голосування при прийнятті рішень законодавчим органом, показав, що конституційна й законодавча регламентація таких вимог потребує подальшого розвитку і вдосконалення.

У порівнянні з іншими правовими основами інституту законодавчої діяльності, які є досить детально розробленими у науці й поступово формуються на практиці, правові основи інституту забезпечення особистого голосування народними депутатами не можна визнати достатньо теоретично розробленими та нормативно врегульованими.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про регламент Верховної Ради України» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, № 16-17. Ст. 133.
3. Закон України «Про статус народного депутата України» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
4. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо накладення стягнень на народного депутата України за порушення вимог щодо особистого голосування) [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53763 – Назва з екрану.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) 7 липня 1998 року. Справа N 1-19/98 N 11-рп/98 // Офіційний портал Верховної Ради України zakon.rada.gov.ua/go/v011p710-98.
6. Депутату польського Сейму світить 5 років за кнопкодавство [Електронний ресурс] // Українська Правда. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/1/711037>.
7. Проект Закону України №8461 від 08.06.2018 «Про внесення змін до Кримінального кодек-

тому існує нагальна потреба внести зміни до Регламенту Верховної Ради України, затвердженому Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та прийняти окремий Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності народних депутатів України за порушення статті 84 Конституції України – неособисте голосування)».

У цих законах необхідно детально врегулювати питання накладення стягнень на народного депутата України за порушення вимог щодо особистого голосування, зокрема механізму, форм та методів його реалізації, а також передбачити застосування крайньої міри примусу народного депутата щодо особистого голосування – введення кримінальної відповідальності за порушення таких вимог.

Що ж до законопроекту №8461, внесеному народним депутатом України Л. О. Ємцем, то він є популістським, а в силу допущених автором глибоких техніко-юридичних помилок – не має перспективи прийняття Верховною Радою України.

Підтвердженням останньої тези висновку свідчить той факт, що на час виходу у світ даної статті законопроект №8461 не внесений до порядку денного Верховної Ради України.

су України (щодо кримінальної відповідальності народних депутатів за неособисте голосування)» // Офіційний портал Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64193.

8. Проект Закону України №2064 від 06.02.2015 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності народних депутатів та депутатів місцевих рад за невиконання ними обов'язків щодо особистого голосування). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53927.

9. Проект Закону України №6220 від 29.03.2017 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності народних депутатів України за неособисте голосування)». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61455.

10. Проект Закону України №8461-1 від 14.06.2018 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності народних депутатів за неособисте голосування)». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6J11AA.html.

11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / НЗ4 За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2010. – 1288 с.

12. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. Баулін, М. Буроменьський, В. Голина та ін. – К.: ВАТТЕ, 2015. – 688 с.

13. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. Баулін, В. Борисов, В. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Тація, В. Борисова, В. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і доповн. – Х.: Право, 2015. – 680 с.

14. Є. Коваленко, Я. Пилипець. Співрозмірність злочину та покарання як складова принципу справедливості у кримінальному праві / Є. Коваленко, Я. Пилипець // Вісник Кримінологічної асоціації України. – № 8. – С.163-167. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: files.visnikkau.org/200000582.../Visnyk8_18.pdf.

15. Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-III (Редакція станом на 14.06.2018) // Верховна Рада України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: zakon.rada.gov.ua/go/2341.

16. Науково-практичний коментар КК України. Наукові записки / Ред. М. І. Мельника. – Т. 21. : Юридичні науки. – С. 129.

17. Александров О. А. Народний депутат України – політична посадова особа / О. А. Александров // Матеріали Міжнародної наукової конференції [Наукові правничі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка], (Київ, 12 жовтня 2005 р.) / [відп. ред. : В. І. Андрейцев]. – К. : Видав.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2006. – С. 70-72.

18. Про запобігання корупції: Закон України [прийнято Верховною Радою 14.10.2014 № 1700-VII]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

УДК 343.98

І.В. Леоненко
кандидат юридичних наук,
доцент секції приватної детективної діяльності
кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Криміналістичне забезпечення доказування при розслідуванні злочинів

У статті досліджено взаємозв'язок криміналістики та процесу доказування при розслідуванні злочинів. Визначено особливу роль та значення теорії пізнання та теорії ідентифікації під час дослідження доказів та встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Ключові слова: криміналістика, доказування, доказ, розслідування, злочин, пізнання, теорія ідентифікації.

И.В. Леоненко
кандидат юридических наук,
доцент секции частной детективной деятельности
кафедры государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Криминалистическое обеспечение доказывания при расследовании преступлений

В статье исследована взаимосвязь криминалистики и процесса доказывания при расследовании преступлений. Определена особая роль и значение теории познания и теории идентификации в ходе исследования доказательств и установления объективной истины в уголовном производстве.

Ключевые слова: криминалистика, доказывание, доказательства, расследование, преступление, познания, теория идентификации.

I. Leonenko
Candidate of Law (PhD),
Associate Professor of Private Detective Section
Department of state-legal disciplines,
«KROK» University

Criminalistic proof of the process of evidence in the investigation of crimes

The article examines the relationship between criminalistic and the process of evidence in the investigation of crimes. The special role and significance of the theory of cognition and the theory of identification in the course of research of evidence and the establishment of objective truth in criminal proceedings have been determined.

Key words: criminalistic, proof, investigation, crime, knowledge, theory of identification.

Постановка проблеми

Сьогодні стрімкими темпами йде процес адаптації вітчизняного законодавства до відповідних європейських стандартів. Чисельні зміни нормативно-правової бази зумовлюють приведення у відповідність наукових положень та практичних рекомендацій. Окрім цього, з'являються нові інститути в системі національного законодавства. Так, наприклад, 28.12.2015 року до Верховної Ради України було подано проект Закону № 3726 «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», завдяки чому в Україні розпочався процес становлення та розвитку приватної детективної діяльності, центральними елементами якої є *теорія пізнання* та *процес доказування* (збирання та дослідження доказової інформації в інтересах замовника).

Криміналістика як наука зародилася в надрах кримінального процесу, а тому – допоміжна наука щодо останнього. Головним завданням кримінального процесу є встановлення об'єктивної істини у процесі розслідування злочину, а також отримання достовірної інформації про реальну дійсність, яка мала місце при вчиненні злочину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам доказування у кримінальному процесі та його криміналістичному забезпеченню присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних учених-процесуалістів та криміналістів, зокрема: В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, А. В. Іщенко, І. П. Красюка, С. В. Курильова, А. М. Ларіна, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, С. М. Стахівського, Ф. Н. Фаткуліна, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шумила та інших. Окрім цього, слід виділити наукові праці вчених І. Д. Андрєєва, Р. С. Белкіна, П. Д. Біленчука, А. В. Іщенко, О. В. Челишевої, М. П. Яблокова, які зробили досить вагомий внесок у гносеологічні, теоретичні та методологічні основи криміналістики.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на наявність багатьох на-

укових праць вітчизняних та зарубіжних учених, присвячених проблемам доказування, теоретичному та методологічному аспектам криміналістики, досі відсутнє комплексне дослідження проблеми криміналістичного забезпечення доказування із застосуванням гносеологічного підходу крізь призму *теорії пізнання* та *теорії ідентифікації*.

Формування цілей статті

Метою статті є дослідження взаємозв'язку криміналістики та процесу доказування при розслідуванні злочинів, а також визначення особливої ролі й значення теорії пізнання і теорії ідентифікації під час дослідження доказів та встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

В основі будь-якої діяльності, спрямованої на дослідження (оцінку) доказової інформації, лежить теорія пізнання. Так, розслідування є пізнавальною діяльністю слідчого, яка спрямована на пошук, фіксацію, збирання, вилучення, перевірку та оцінку фактичних даних (інформації) про обставини вчинення кримінального правопорушення. Така інформація міститься у слідах злочину. Таким чином, діяльність слідчого спрямована на пошук цих слідів процесуальними методами і засобами. Вона реалізується із застосуванням системи криміналістичних методів, засобів та прийомів криміналістичної техніки, тактики і методики. Пізнавальна діяльність слідчого, спрямована на встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, здійснюється у формі *доказування* [1, с. 202].

Саме *пізнання* є центральним елементом як слідчої, так і криміналістичної діяльності, оскільки остання ґрунтується винятково на виявленні, отриманні, фіксації, дослідженні та використанні фактів об'єктивної дійсності – *доказової інформації*, що має значення для кримінального провадження та встановлення істини.

Пізнання у філософії діалектичного матеріалізму визначається як отриман-

ня результатів істинного уявлення про щось, здобуття певних знань як продукту суспільно-трудової і розумової діяльності людей, що є ідеальним відтворенням у мовній формі об'єктивно закономірних зв'язків практичного перетворення об'єктивного світу [2, с. 448].

Основною складовою гносеології діалектичного матеріалізму є *теорія відбиття*. Здатністю відбиття у філософії діалектичного матеріалізму визначено таку властивість матерії, коли в результаті взаємодії матеріальні об'єкти, змінюючись під впливом інших, відбивають, відтворюють, запам'ятовують деякі особливості цього впливу, що зумовлює їх пізнання [3, с. 33]. При цьому слід зауважити, що в природі не існує абсолютно схожих між собою двох об'єктів матеріального світу. Дане положення є основою *криміналістичної ідентифікації*, яка є одним із засобів доказування в кримінальному судочинстві. В свою чергу, мета доказування збігається з метою кримінального судочинства та полягає у встановленні *істини*.

Методологічною основою ідентифікації як форми пізнавальної діяльності є закони формальної логіки, головним чином, закон тотожності та категорії матеріалістичної діалектики. Згідно з цими законами:

1. Усі об'єкти, події матеріального світу взаємопов'язані та є нескінченним сплетінням зв'язків і взаємодій. Якщо відомий наслідок, то неважко встановити причину й навпаки.

2. Події та явища матеріального світу індивідуальні (визначені), оскільки нема двох речей, які були б однакові. Це фундаментальне положення дозволяє знаходити та пізнавати реальні об'єкти, зумовлені практичною діяльністю людини.

3. Всі об'єкти матеріального світу перебувають у постійному русі, розвитку та зміні. Однак індивідуальність і визначеність об'єкта передбачають його відносну стійкість, незмінність, тобто збереження характерних ознак, що дозволяють ототожнити його з самим собою. Хоча ототожнюваний об'єкт увесь час змінюється,

ідентифікація його в процесі пізнання загалом та судово-слідчому зокрема широко використовується як метод [4, с. 21].

Отже, сутність криміналістичної ідентифікації полягає в зіставленні об'єкта і його відображень. Сам процес відображення обумовлений у кожному випадку взаємодією відбиваного об'єкта чи явища з навколишнім середовищем, в якому відбувається його відображення.

Кримінальні процесуальні норми і криміналістичні рекомендації взаємозумовлені. Прийоми та методи криміналістики повинні ґрунтуватися на загальних положеннях кримінального процесу, а також забезпечувати *процес доказування*, що полягає у виявленні, фіксації, збиранні, дослідженні (оцінці) й використанні доказів. У свою чергу, встановлення об'єктивної істини під час досудового розслідування неможливе без застосування криміналістичних методів, засобів та прийомів, основою яких є теорія ідентифікації.

Таким чином, можна чітко відслідкувати взаємозв'язок філософських складових діалектичного матеріалізму – теорії пізнання та теорії відбиття з теорією доказування у розслідуванні злочинів, яка є основою таких наук, як криміналістика й оперативно-розшукова діяльність. Окрім цього, теорія доказування, як було зазначено вище, також є основою приватної детективної діяльності, метою якої є *пошук, збирання та фіксація інформації, розшук предметів, майна, людей і тварин, встановлення фактів і з'ясування різних обставин на замовлення замовника й згідно з договором про надання приватних детективних (розшукових) послуг* (ч. 1 ст. 12 Законопроекту) [5].

Висновки

Таким чином, слід зазначити, що прийняття законних і обґрунтованих процесуальних рішень можливо лише тоді, коли вони ґрунтуються на перевірених та об'єктивно оціненій доказовій інформації, одержаній у відповідності до вимог чинного законодавства. В основі як криміналістики, так і процесу доказування лежить

теорія пізнання, оскільки всі засоби, методи та прийоми, які використовуються слідчим і експертом-криміналістом, спрямовані на забезпечення їхньої пізнавальної діяльності. Якщо ж розглядати пізнавальну діяльність у криміналістичному ас-

пекті, то стрижнем будь-якого експертно-криміналістичного дослідження є *теорія ідентифікації*. Саме завдяки цій теорії відсоток хибних результатів експертно-криміналістичної діяльності сьогодні зведений до мінімуму.

Література

1. Топорецька З. М. Криміналістичне забезпечення доказування події кримінального правопорушення в кримінальних провадженнях про зайняття гральним бізнесом / З. Топорецька // Вісник кримінального судочинства: науково-практичний журнал. – № 2. – Київ, 2015. – С. 201 – 207.
2. Філософія: Підруч. / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Х., 2001. – 672 с.
3. Коршунов А. М. Отражение, деятельность, познание / А. Коршунов. – М., 1979. – 216 с.
4. Криміналістика. Друге видання : Підручник / А. В. Кофанов, П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2013. – 228 с.
5. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: Проект Закону України № 3726 від 28 грудня 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580

Актуальні проблеми психології

УДК 159

І.В. Сингаївська

*кандидат психологічних наук, доцент,
директор ННІ психології,*

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

К.О. Даренська

магістр за спеціальністю «Психологія»,

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Особенности терапевтической работы з посттравматическими проблемами методом сказкотерапии

У статті обґрунтовано актуальність сказкотерапії як методу діагностичного та корекційного вирішення психологічних проблем у контексті посттравматики. Узагальнено різні стилі сказкотерапії з вирішення проблем посттравматичного характеру. Надані авторські психокорекційні казки, які можуть бути використані для вирішення даної проблематики.

Ключові слова: *посттравматичний стрес, сказкотерапія, криза, стрес, діагностика, корекція, психологічна допомога.*

И.В. Сингаевская

*кандидат психологических наук, доцент,
директор УНИ психологии,*

ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

К.А. Даренская

магистр по специальности «Психология»,

ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Обенности терапевтической работы с посттравматическими проблемами методом сказкотерапии

В статье обоснована актуальность сказкотерапии как метода диагностического и коррекционного решения психологических проблем в контексте посттравматики. Обобщено разные стили сказкотерапии по решению проблем посттравматического характера. Представлены авторские психокоррекционные сказки, которые могут быть использованы для решения данной проблематики.

Ключевые слова: *посттравматический стресс, сказкотерапия, кризис, стресс, диагностика, коррекция, психологическая помощь.*

I. Syngaiivska
*PhD (Psychological sciences), Associate Professor,
Director of Academic and Scientific Institute of Psychology,
«KROK» University*

K. Darenska
*Master of Psychology,
«KROK» University*

The peculiarities of therapeutic work with post-traumatic problems by means of fairy tale therapy method application

The article under review substantiates the topicality of fairy tale therapy as a method of psychological problems diagnostic and correctional solution in the context of post-traumatism. Thus, it generalizes fairy tale therapy different styles as regards post-traumatic problems solution. The article offers uniquely designed psychocorrective fairy tales, which can be used for these issues solution.

Key words: *post-traumatic stress, fairy tale therapy, crisis, stress, diagnostics, correction, psychological aid.*

Постановка проблеми

Посттравматичний стрес змушує людину повернутися в попередній досвід певної події, яка виявилася занадто травматичною для її психіки. Це може бути як страх, так і відчуття провини, смутку, незахищеності, тривоги. Стрес може жити з людиною все життя, якщо його коріння знаходиться глибоко в дитинстві. А може з короткострокового перетворитися в тривалий травматичний період, коли всі думки і дії безпосередньо пов'язані зі спогадами стресової події. Усвідомлення того, що відбувається на даний момент, може бути розмитим або закритим для сприйняття людиною реальної ситуації на даний час. Людина в кризі потребує психологічної допомоги, підтримки, розуміння та надії стати знову психологічно здоровою.

Суть авторської психокорекційної казки полягає в тому, що вона є метафоричним «м'яким натяком» для несвідомого людини на знаходження ресурсу для виходу з травми. Відображення реальної ситуації, подолання проблеми і, нарешті, «зростання вгору» є потужною трансформацією людини до усвідомлення і прийняття проблеми, а також до розуміння і знаходження виходу з травмуючого стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Джерелами концепції казкотерапії стали роботи А. С. Виготського, Д. Б. Елькони́на, дослідження і досвід Б. Бетельхейма, терапія історіями

Р. Гарднера, роботи Е. Фромма, Е. Берна, ідеї К.-Г. Юнга і М.-Л. фон Франц, позитивна терапія притчами та історіями Н. Пезешкяна, дослідження дитячої субкультури М. Осоріна, роботи В. Проппа, ідеї Е. Романової, психотерапевтичні казки й ідеї А. Гнезділова, досвід А. Захарова, а також розробки Т. Д. Зінкевич-Євстигнєєвої.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз наукової літератури показав, що є багато арт-терапевтичних методик для подання проблем посттравматичного характеру, але в науковій літературі, в тому числі психологічній, недостатньо практичного матеріалу, присвяченого подоланню посттравматичних проблем методом казкотерапії. На даному етапі констатуємо відсутність примірників авторських казок з цієї проблеми у науковому просторі.

Формулювання цілей статті

Цілі статті – здійснити психологічний аналіз алгоритму складання авторської казки. Відстежити, як казка впливає на несвідоме людини та відзеркалює його у реальному житті, а також є поштовхом для розв'язання психологічних проблем.

Виклад основного матеріалу

Казкотерапія – це метод психотерапії, призначений для корекції душевного стану як здорової людини, так і людини з психологічними проблемами.

Казкотерапія призначена для того, щоб людина змогла побачити в героєві казки своє відображення, прожити історію разом з ним і знайти вихід через свого «пораненого цілителя». Казкотерапія дозволяє досягти ефекту метаморфози, а також послати нашому несвідомому «чарівний лист», у котрий психолог може вплести екологічні навіювання, використовуючи м'які техніки НЛП.

Казкотерапія вже використовується в людській практиці з давніх-давен. Можна виділити чотири етапи в розвитку казкотерапії.

Перший етап казкотерапії – усна народна творчість. Її початок загублений у глибині століть, але процес усної творчості триває й донині. До народної творчості належать притчі, казки, байки, метафори, міфи, які завжди передавалися з покоління в покоління, несучи багатовікову мудрість народу.

Другий етап казкотерапії – збирання та дослідження казок і міфів. Їх дослідження в психологічному, глибинному аспекті пов'язане з іменами К.-Г. Юнга, М.-Л. фон Франц, Б. Бетельхейма, В. Проппа та інших. Варто зазначити, що і термінологія психоаналізу заснована на міфах, які несуть прихований сенс.

Третій етап – психотехнічний. Сучасні практичні підходи застосовують казку з метою психодіагностики і корекції особистості. Людина пише казку сама, дотримуючись певного алгоритму, після чого обговорює її з психологом. До таких казок можна віднести роботи казкотерапевта

Р. М. Ткач – «Казка про життя і смерть» та «Повернення душі» [6].

Четвертий етап – інтеграційний, в якому казка є оригінальним методом, що поєднує в собі різні психологічні погляди і методи в загальній гуманістичній парадигмі. У побудові терапевтичної казки можна використовувати метафоричні асоціативні карти (МАК), наприклад, МАК «Скрина з минулого», зміст яких складає художнє зображення травми. Людині іноді дуже важко озвучити проблему, яка мучить її роками, а показати – набагато легше. Дослідженню казок присвятили себе Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва, С. А. Черняєва, А. В. Гнєзділов та інші [1; 2; 3].

Віра в чудеса живе всередині нашої душі, як її потенційна здатність. Тому дуже важливо створити такі умови для психологічної та психотерапевтичної роботи, в яких ця здатність проявляється, посилюється і допомагає людині долати те, що заважає їй вирішити власну хронічну психологічну травму. Цей аспект став основним у створенні концепції казкотерапії. Бо казкотерапія – це процес перенесення казкових змістів у реальність, тобто усвідомлення взаємозв'язку сенсу казкової ситуації і казкових подій з реальним життям і поведінкою людини в реальних обставинах, об'єктивізація проблемних ситуацій [5].

Принципи казкотерапевтичної психодіагностики, корекції і розвитку близькі до принципів гуманістичної, позитивної терапії:

1) Під психодіагностикою за допомогою «казкових» прийомів розуміється проєктивна діагностика, що описує як цілісну картину особистості, так і окремі її проблемні й потенційні елементи.

2) Під казкотерапевтичною корекцією розуміється систематичне посилення потенціалу та творчих здібностей людини, за рахунок якого відбувається подолання проблемних елементів.

3) Казкотерапевтична корекція виключає директивну зміну негативних форм поведінки. Замість цього пропонується принцип «розширення спектру альтерна-

тивних реакцій». Тобто людині в казковій формі пропонується безліч моделей поведінки в різних ситуаціях і надається можливість програти, «прожити» якнайбільше цих моделей. Досвід показує, що чим більший у людини арсенал можливих рішень, моделей поведінки, тим краще вона адаптована до умов навколишнього світу і тим більше у неї ресурсу впоратися з травмою.

Останнім часом до методу казкотерапії тяжіє все більше фахівців: психологів, психотерапевтів, психіатрів, педагогів, вихователів, дефектологів.

Колективом Інституту казкотерапії отримані відомості про нові сфери застосування методу. Казкотерапію застосовують не лише у дитячих дошкільних установах і школах, а й у центрах реабілітації інвалідів, воїнів АТО, виправних установах (для «важких» підлітків), у вищих навчальних закладах. Унікальну казкотерапевтичну роботу з онкологічними хворими та іншими складними пацієнтами проводить Андрій Володимирович Гнезділов, який для терапевтичної мети створив домашній театр «Комтемук».

Казкотерапія тісно пов'язана з арттерапією (терапія мистецтвом) і ігровою терапією, з гештальт-терапією, психосинтезом, тілесною терапією, психоаналізом. Шляхи розвитку казкотерапії припускають включення кращих елементів різних психологічних розробок.

У казкотерапевтичному процесі на даний момент використовується п'ять видів казок:

- художні (авторські, народні);
- дидактичні (навчальні);
- психотерапевтичні (казки, притчі, біблійні історії);
- психокорекційні (казки, історії);
- медитативні.

Загальна схема корекційної роботи така:

1) Психолог-консультант чи психотерапевт слухає історію клієнта, звертаючи увагу на його настрій, характер, уподобання, ідеали, орієнтири, стосунки з близькими, з соціумом, спогади про дитинство та інше. Чим більше психолог дізнається

про клієнта, тим точніше він зможе асоціативно підібрати образ героя чи персонажа терапевтичної казки, який буде віддзеркалювати проблему клієнта.

2) Якщо казку пише сам клієнт, за заданим алгоритмом, то для психолога вона є діагностичною. Психолог може включитися в роботу, використовуючи психосоматичні коуч-питання для достовірності або спростування наявної гіпотези про характер травми.

3) У казці повинна спостерігатися динаміка подій, від знака «мінус» до знака «плюс», а також позитивний «хепі енд». Для закріплення ефекту, можна вплітати м'які позитивні навіювання.

4) Психолог повинен бути готовим до того, що клієнт поставиться до казки скептично, скаже: «Це не про мене», розплачеться, щиро здивується тощо, будь-яка реакція клієнта в цьому випадку є нормальною. Незважаючи на стійкий захист, несвідоме вловить сигнал, який так довго ігнорує.

5) Психолог повинен бути готовим до того, що може знадобитися серія казок, де автором може виступати клієнт. Казка буде носити проєктивний характер, де клієнт з радістю буде розповідати про головного героя, а в переносному сенсі про себе.

6) Проживаючи сюжет казки, усвідомлюючи труднощі героя, співпереживаючи йому, спостерігаючи динаміку проходження труднощів, знаходження ресурсу, прийняття підтримки і допомоги від інших, відчуваючи емоції полегшення в фіналі казки, клієнт сам «витягує» себе з проблеми або знецінює її значущість.

7) «Хепі енд» – механізм поштовху для змін, проживання травматичної історії очима клієнта по-іншому. Якщо зміг герой казки, то чому не зможе клієнт.

Для закріплюючого ефекту казки можна доповнювати ритуалом або методикою, для того щоб включилися всі почуття людини: моторика, візуалізація тощо.

Казки конструюються відповідно до актуальної ситуації і подаються в межах різних прийомів: аналіз, розповідання, твір, переписування, малювання, поста-

новка казок в пісочниці, робота з картами і багато іншого [4; 7].

Приклад авторських терапевтичних казок (автор Даренська Крістіна):

Казка «Золота дівчинка» (запит – дитячі травми).

У давні могутні часи в центрі землі в невеликому місті жила-була незвичайна дівчинка, а саме золота. У неї були золоті кучері і золотиста шкіра, яка виблискувала на сонці.

Поки Золота дівчинка була маленькою, вона купалася у любові, увазі, але з часом вона стала розуміти, що не схожа на інших. Коли Золота дівчинка подорослішала і пішла в школу, ситуація не змінилася. Однокласники кривдили дівчинку, подружки швидко втрачали до неї інтерес, а іноді навіть використовували в корисливих цілях. Золота дівчинка була мудрою, відразу ж робила висновки і гордо перебувала на самоті. Батьки Золоту дівчинку не розуміли і не звертали на неї уваги.

Час минав, Золота Дівчинка дорослішала, і її життя було зовсім не солодким. Затяжна зима познайомила Золоту дівчинку з холодом і горем. Золота дівчинка спочатку звинувачувала себе у всіх негараздах, а з часом стала плисти за течією труднощів, нерозуміння, самотності й відсутності любові з боку матері.

У Золотій дівчинки почали з'являтися комплекси, страхи, їй почали снитися страшні сни. Розраду Золота дівчинка знаходила лише в своїх мріях, ними вона жила. Золота дівчинка завжди бережно ставилася до природи, любила тварин, і Всесвіт вирішив їй допомогти. Він звернувся до Золотої дівчинки і сказав, що вона вже досить доросла і може самостійно вирішити свої проблеми й складні життєві ситуації. Всесвіт подарував Золотій дівчинці Скриньку Пандори і сказав, щоб та наповнила її своїми бідами, переживанням, горем, болем, образами, страхами, комплексами. І коли Скринька Пандори буде наповнена, Всесвіт повернеться за нею.

Йшов час, і Золота Дівчинка старанно наповнювала скриньку дитячими образами, нічними кошмарами, безпричинними

страхами, невпевненістю в своїх силах, комплексами, нестерпним болем. І коли Скринька Пандори була наповнена, Золота дівчинка звернулася до Всесвіту, і той миттєво з'явився. Він закрив Скриньку Пандори і забрав її назавжди з собою. Всесвіт сказав, що тепер Золота дівчинка вільна від своїх страхів, і що він готовий виконати будь-яке її бажання. Золота дівчинка побажала бути такою ж, як і всі. Всесвіт подумав і відповів: «Добре, Золота дівчинка, ти будеш така ж, як і всі, але твоя душа залишиться золотою, з усіма її гарними якостями».

З тих пір Золота дівчинка давно подорослішала, змінилася, стала впевненою в собі, перестала відчувати безпричинний страх, навчилася довіряти собі, Всесвіту, у неї з'явилася внутрішня впевненість у своїх силах, впевненість у тому, що вона може допомогти іншим. Тепер вона пишається своєю особливістю і несхожістю з іншими, адже у неї є те, що для когось зовсім недоступно: мудрість і золота добра душа.

Казка «Балерина в ніжно-рожевих пуантах» (запит – панічні атаки).

В одному дуже милому місті Мюнхені на центральній вулиці на стіні театру красувалася яскрава афіша, де в проміннях прожекторів, на великій сцені, кружляла тендітна, але впевнена в собі балерина. Її ніжно-рожеві пуанти, немов нічні метелики, пурхали в напівтемряві.

У житті сюжет афіші виглядав дещо інакше. Балерина не була в собі впевнена, вона часто відчувала напади тривоги і кожен раз, коли виходила на сцену до глядачів, довго збиралася, налаштовувалася, турбувалася, але все ж робила свою роботу добре.

Сьогодні знову вивісили афішу нової прем'єри, й у балерини з'явилися нові страхи і дикі напади тривоги. Спочатку балерина налаштовувала своє дихання, щоб якось заспокоїтися, потім думала про щось приємне, потім знову і знову прокручувала в голові всі поради друзів, рідних, психотерапевта, але тривога й паніка не втікали. Балерина звикла жити в тако-

му режимі, переживати за все на світі: за прем'єру, за дітей, за чоловіка, за своє майбутнє. Їй потрібно було все контролювати, і тільки тоді вона трохи заспокоювалася.

Через постійний контроль її думки завжди були чимось зайняті, навіть у момент репетиції вона думала про все на світі. У неї була головна роль, і їй доводилося брати себе в руки, адже від неї залежав успіх прем'єри. На сцені заграла музика, з'явилося світло, потім густий дим, і вона – прима балерина. Сьогодні від її рухів у повітрі перехоплювало дух, у залі було чути щедри оплески. Вона навіть на мить забула про все на світі, але раптом опустилася завіса, і всі страхи, немов подаровані оплески, посипалися на неї зверху. Балерина біжить у гримерку, шукає заспокійливе, не знаходить його, намагається рівно дихати, але це їй не допомагає. Стрес зі смаком страху наростає, здається, що вона втратить зараз свідомість, і раптом її хтось бере за плече. Це була її подруга-режисер.

Вона обняла перелякану балерину, запитала, що з нею відбувається, вислухала і ніжним, впевненим голосом промовила: «Моя мила подруго, ти найталановитіша балерина, з якою мені доводилося працювати. Ти добра мама, вірна дружина. Ти щаслива людина, тобі потрібно тільки всього-на-всього навчитися довіряти світові, вірити в себе, не чекати від Всесвіту стусана. Ти повинна знати, що всього доброго, що у тебе є в житті, ти заслужила. І ніхто не може у тебе нічого забрати, тому що ти давно доросла, самостійна і впевнена в собі жінка».

Балерина посміхнулася, заспокоїлася, витерла мокрі блакитні очі, розпустила світле волосся, відчинила високі двері і зробила крок у тихе й спокійне життя, без страху і тривоги. В її серце було стільки любові та гармонії, що місця для паніки там просто не було!

З тих пір впевнена балерина з афіші в ніжно-рожевих пуантах зовсім схожа на балерину з реального життя. Вона спокійна, легка на підйом, їй багато в чому допомагає її сім'я. Контроль, страх і паніка залишилися в минулому, немов стара афі-

ша, поверх котрої наклеїли нову історію з барвистим сюжетом.

P.S .: Через наші травми народжується талант. Потрібно просто його не плутати зі страхом і тривогою, які немов туман ховають його від нашої душі.

Казка: «Квиток на потяг до Країни Мрій» (запит – посттравматичний стрес, депресія).

Ця історія, немов дежавю, спливає в моїй пам'яті. Вона є певним символом, який несе в собі цілюще світло крізь густу темряву.

В одному звичайнісінькому місті, на звичайнісінькій вулиці, в самому звичайному будинку жила-була незвичайна дівчина Аннабелла. З ранніх років їй довелося стати не тільки дорослою, але й самостійною. Аннабелла завжди прагнула до хорошого життя і старанно працювала над собою й своєю зовнішністю. Напевно тому подруги їй заздрили. В глибині душі Аннабелла була самотньою. Вона, що б то не було, вирішила стати щасливою – і їй це вдалося. Любов і безпеку подарував їй чоловік.

Одного разу в Аннабеллі прокинулася авантюристка, і вона купила квиток на потяг до Країни Мрій. І ось вона вже стоїть на пероні в медово-бежевому пальті й чекає свій потяг. Він прийшов вчасно, Аннабелла зробила крок у вагон і розташувалася на видному місці біля вікна. Потяг рушив. Проїхавши кілька миль, Аннабелла звернула увагу, що всі пасажери виглядали якось сумно, спантеличено. Вона подумала про те, що їй тут не комфортно, і навіть хотіла зійти, але потім передумала. Потяг рухався до Країни Мрій і робив заплановані зупинки.

На одній із зупинок, яка називалася «Мета», в поїзд сіла бабуся. Вона була якоюсь розгубленою, переляканою, здавалося, що вона ніби щось втратила. Аннабеллі захотілося її заспокоїти, вона підійшла до старенької, обняла її і стала розповідати про себе, про свою сім'ю, про свої плани, про своє хобі, про свою кудлату собаку, про красивий сад. І тоді бабуся заспокоїлася і навіть посміхнулася.

Раптом потяг знову зупинився, це була зупинка «Віра». В поїзд увійшла маленька дівчинка, вона плакала. Аннабелла запитала у дівчинки, чому та одна і чому вона плаче? Дівчинка відповіла, що загубилася і не знає, де її мама. Аннабелла взяла міцно дівчинку за руку, і вони пішли шукати маму дівчинки по вагонах. Ні на секунду Аннабелла не випускала руку дівчинки зі своєї руки і повторювала, що мама обов'язково знайдеться, потрібно тільки в це дуже-дуже вірити і дуже-дуже цього хотіти. Дівчинка витерла сльози, заспокоїлася і раптом побачила свою маму, яка теж її шукала. Аннабелла була щаслива за дівчинку.

Тільки Аннабелла сіла на своє місце, як у вагон на зупинці «Образ» зайшов похмурий чоловік, якому все навколо не подобалося. Аннабелла підійшла до чоловіка, дала йому повітряну кульку і сказала, що кожен раз, коли йому щось не сподобається, він може дмухнути в кульку. Це позбавить його і оточуючих від емоційної напруги. Через 10 хвилин чоловік підійшов до Аннабелли з надутою кулькою і сказав, що в ній немає більше місця для його невдоволення. Аннабелла взяла з рук чоловіка кульку і випустила її у вікно, потім дістала з сумочки нову повітряну кульку і вручила її похмурому чоловікові. Той не очікував такого повороту і посміхнувся. Він оцінив гумор Аннабелли.

Перед кінцевою зупинкою до Країни Мрій була ще одна зупинка, яка називалася «Підтримка». На цій зупинці у вагон зайшла молода пара, хлопець з дівчиною чомусь не розмовляли. Аннабелла запитала у дівчини, чому вона не розмовляє зі своїм хлопцем, на що та відповіла, що вона ображена на свого хлопця, бо він думає тільки про себе. Тоді Аннабелла запитала у хлопця, чому він не розмовляє зі своєю дівчиною, на що він відповів, що його дівчина егоїстка і зосереджена тільки на собі і своїх потребах. Наближалася кінцева зупинка, Аннабелла дістала зі своєї сумочки аркуші паперу й ручки і попросила хлопця написати на аркуші паперу якості, за які він полюбив свою дівчину, а дівчину по-

просила написати ті якості, за які вона любила свого хлопця. Потім вона обміняла листи з відповідями і вручила їх кожному. Від вмісту на аркуші паперу в очах молодій пари заблищали сльози і вони поцілувалися. Аннабелла видихнула, вона собою пишалася, вона стільки зробила, стільком допомогла, багато чого зрозуміла, багато переоцінила.

Після довгого відпочинку в Країні Мрій Аннабелла поверталася додому зовсім іншою людиною. У неї немов вирости крила за спиною. Вона знала, чого хоче, вона вірила в себе, вона була вільна від старих образ, від страху, від тривоги, від болю. Вона помолодшала на 10 років і зрозуміла, що шалено скучила за своїм коханим чоловіком. І поспішила до себе додому, в своє щасливе життя.

P.S. Іноді потяг може бути довжиною з життя й у кожного потяга свій маршрут, і чим раніше ми в ньому наведемо лад, тим швидше зрозуміємо, на якій зупинці нам виходити.

Підсумовуючи, можна сказати, що фахівець-казкотерапевт повинен бути добре підготовлений, щоб уміти писати різні види психологічних казок, уміти писати метафори під проблему клієнта, володіти майстерністю інтерпретації діагностичних казок, працювати з різними видами карток, відчувати клієнта, мати емпатичні здібності.

Висновки

Використовуючи різні прийоми казкотерапії, можна допомогти кожній людині прожити багато травмуючих ситуацій, з аналогами яких вона може зіткнутися в житті, і значно розширити її світосприйняття і способи взаємодії зі світом та іншими людьми.

Казка виступає засобом зустрічі її слухача чи читача з самим собою, бо метафора, що лежить в основі казки, є не тільки «чарівним дзеркалом» реального світу, але і його власного, прихованого, ще не усвідомленого внутрішнього світу.

Націленість казкотерапії на вирішення посттравматичної проблеми людини обумовлена сутністю казок, які забезпечують

контакт із самим собою і контакт з проблемою. Казкова метафора в силу притаманних їй особливих властивостей виявляється способом побудови розуміння себе, своєї проблеми, способом вирішення цієї проблеми. У казці відсутні прямо висловлені рекомендації щодо засвоєння необхідних моделей поведінки і реагування, нових

знань про себе. Терапія відбувається непомітно, м'яко для несвідомого.

Для подальшого дослідження проблеми використання терапевтичної казки в психологічному консультуванні з метою вирішення посттравматичних проблем ми плануємо здійснити експеримент, включивши до вибірки людей різної статі, віку, роду занять.

Література

1. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Путь к волшебству. Теория и практика сказкотерапии. – СПб.: Златоуст, 1998. – 352 с.
2. Защирина О. В. Сказка в гостях у психологии. Психологические техники: сказкотерапия. – М.: Гуманит. изд. ВЛАДОС, 2003. – 123 с.
3. Соколов Д. Ю. Сказки и сказкотерапия. – М.: Эксмо-пресс, 2005. – 224 с.
4. Кудзилов Д. Б., Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Психодиагностика через рисунок в сказкотерапии. – СПб.: Речь, 2003. – 146 с.
5. Чех Е. В. Я сегодня злюсь. Расскажи мне сказку. – СПб.: Речь, 2009. – 144 с.
6. Ткач Р. М. Сказкотерапия детских проблем. – СПб.: Речь, 2008. – 118 с.
7. Сингаївська І. В., Ткач В. В., Ткач Р. М. Методи юнґіанського аналізу в розв'язанні внутрішнього конфлікту особистості (на прикладі роботи з пошуком сенсу життя) / Правничий вісник Університету «КРОК». – К.: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 24. – 2016. – С. 229-234.

Т.М. Малкова
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Управлінська діяльність: засоби психологічного впливу

У статті розглянуто психологічні механізми, психологічні наслідки та умови ефективного використання засобів психологічного впливу в управлінській діяльності. Зроблено висновок про необхідність урахування таких чинників: особливостей ситуації функціонування організації; характеру професійної діяльності працюючих; соціально-психологічних особливостей колективу; індивідуально-психологічних особливостей окремих працівників.

Ключові слова: управління, керівництво, психологічний вплив, засоби психологічного впливу (психологічне насильство; переконання; навіювання; маніпулювання; психолінгвістичне програмування; наслідування; зараження; залучення до участі).

Т.Н. Малкова
доктор психологических наук,
старший научный сотрудник,
профессор кафедры психологии,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Управление: способы психологического воздействия

В статье рассмотрены психологические механизмы, психологические последствия и условия эффективного использования способов психологического воздействия в управленческой деятельности. Сделан вывод о необходимости учёта следующих факторов: особенностей ситуации функционирования организации; характера профессиональной деятельности работающих; социально-психологических особенностей коллектива; индивидуально-психологических особенностей отдельных работников.

Ключевые слова: управление, руководство, психологическое воздействие, способы психологического воздействия (психологическое насилие; убеждение; внушение; манипулирование; психолінгвістичне програмування; подражание; заражение; привлечение к участию).

T. Malkova
Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Professor Department of Psychology,
«KROK» University

Management: methods of psychological influence

The article studies the psychological mechanisms, consequences, and conditions of efficient methods of psychological influence in management activity. A conclusion was made about the need to consider the following factors: the peculiarities of the situation an organization operates in; the

nature of professional activity of employees; the socio-psychological peculiarities of a working team, the individual psychological peculiarities of separate employees.

Keywords: *management, administration, psychological influence, methods of psychological influence (psychological violence; persuasion; infusion; manipulation; psycholinguistic programming; imitation; infection; involvement for participation).*

Постановка проблеми

У літературі з менеджменту стверджується, що тільки люди здатні нарощувати можливості й забезпечувати розвиток та що не заводи, устаткування і виробничі запаси, а саме «людський капітал» є основою конкурентоспроможності й економічного зростання підприємств [1, с. 190]. Люди розглядаються як «стратегічний ресурс», використання якого вимагає володіння особливими методами кадрового менеджменту. В цьому контексті розглядаються «блоки» особистості: спрямованість, «загальні якості» (розум, увага, товариськість) і таке ін. [2]. Навіть зазначається, що особистість має свої іманентні інтереси, цілі, переконання, очікування, від міри здійснення яких залежить її корисність для організації [3, с. 82]. Зрештою виявляється, що усі ці відомості надаються з однією метою – максимізації ефективності використання людини (чи персоналу) [там само, с. 83.]. Насправді така постановка питання свідчить про приховане ставлення до людини як до знаряддя виробництва, інструмента, який можна і треба використовувати для досягнення певних цілей. Це означає, що в кадровому менеджменті панує ставлення до людини як до об'єкта, а не як до суб'єкта виробничого процесу (у кращому разі як до об'єкта, що має специфічні особливості). Такий «суб'єктно-об'єктний» підхід суперечить даним психологічної науки. У психології доведено, що людина – це завжди суб'єкт і що взаємодія між людьми має аналізуватися з позицій підходу «суб'єкт-суб'єктного».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Утилітарно-прагматичний підхід до людини суперечить, з одного боку, гуманістичному підходу, який наголошує,

що пріоритетними для особистості як суб'єкта діяльності та спілкування є свобода вибору, творчість і самоактуалізація. З іншого боку, він протирічить вимогам ринкової економіки, тому що конкурентоздатність організації потребує насамперед здатності персоналу до творчості. Як зауважує відомий футуролог Е. Тоффлер, героєм нашого часу є новатор. У сучасному українському суспільстві перед людиною гостро стоїть задача виживання (навіть просто фізичного). Вирішення цієї задачі вимагає пристосування робітника до будь-яких вимог керівництва, яке часто зорієнтоване на реалізацію короткострокових, поточних планів в умовах економічної і політичної непередбачуваності. Тенденції, характерні для світової економіки, яку Тоффлер охарактеризував як таку, що прискорюється, свідчать про те, що «виживають» лише ті організації, які постійно продукують щось нове і в яких є умови для розвитку творчого потенціалу особистості [4, с. 286-288]. Як пише А. Маслоу, творчість стала питанням національної і міжнародної політики [5, с. 111]. З огляду на психологію, творчість – це прерогатива вільної, здатної до саморозвитку людини; спосіб «особистісного» існування на протигагу безособовій діяльності, яка у своєму гранично очищеному вигляді вбиває особистість [6, с. 145]. Керувати процесом творчості неможливо, тому що психологічним механізмом творчості є здатність особистості долати бар'єр між свідомістю та підсвідомістю, яка є її першоджерелом. Отже, можна лише створювати умови для творчості, але «алгоритму» формування творчої особистості не існує [там само]. Як зазначає А. Маслоу, однією з таких умов є створення в організації певного психологічного клімату. Вивчення ним організаційного клімату. Вивчення ним організаційної діяльності однієї з компаній показало,

що високі результати її діяльності були обумовлені пануючою у ній атмосферою творчості. Як пише А. Маслоу, він не зміг виділити якусь одну головну причину продуктивної діяльності її співробітників: була присутньою загальна свобода, розлита в атмосфері, цілісна, глобальна, а не щось часткове, що робиться щовіторка [5, с. 91]. Творчі особистості зазвичай незручні для керівників. Креативними, як зазначає Маслоу, є якраз ті, які є джерелом занепокоєння в організації. Ці люди схильні поводитися дещо дивно і незвично; їх часто називають недисциплінованими; іноді вони неточні, «ненаукові», якщо виходити з вузького розуміння науки. Більш схильні до підпорядкування колеги нерідко називають їх легкокованими, безвідповідальними, докоряють в умоглядності їхніх підходів, некритичності, непостійності, зайвій емоційності. Але, – зауважує Маслоу, – на ранніх стадіях творчості необхідно дозволити собі бути некритичним і допускати у свою голову будь-які дикі ідеї. Такі люди можуть вигадати поему, формулу або знайти математичне рішення, висунути теорію або спланувати експеримент. Але саме вони є кандидатами на звільнення, тому що керівники зазвичай наполягають на правильному виконанні наказів і хорошему пристосуванні до організації, часто-густо зловживаючи засобами примусу або маніпулювання [5, с. 108-109].

Сподіваємося, що наданий матеріал розширить спектр засобів психологічного впливу керівників на підлеглих і сприятиме вибору найбільш адекватних із них без шкоди для психічного здоров'я й креативного потенціалу останніх.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наявні у психології знання щодо особливостей, психологічних механізмів, чинників ефективності та наслідків використання окремих засобів ПВ в управлінській діяльності мають бути узагальнені та систематизовані. У даній статті представлена класифікація засобів ПВ у руслі феноменологічного підходу.

Формулювання цілей статті

Метою статті є узагальнення даних про особливості, психологічні механізми та наслідки використання засобів психологічного впливу в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Психологічний вплив (далі – ПВ) людини на людину в процесі спілкування можна визначити як процес свідомої або несвідомої взаємодії, результатом якої є зміни в їхній психіці та поведінці. Можна виділити такі різновиди психологічного впливу, як психічне насильство (відкритий примус), маніпулювання (замасковане психічне насильство), нейролінгвістичне програмування (замасковане психічне насильство за допомогою застосування спеціальних психологічних прийомів), зараження, наслідування, нав'ювання, переконання та участь.

Метою свідомого (і усвідомлюваного його «об'єктом») відкритого психічного насильства є психологічна капітуляція особистості. Психічне насильство – це активне цілеспрямоване застосування певних прийомів, спрямованих на примус людини до здійснення небажаних для неї вчинків за умови усвідомлення людиною того, що від неї вимагають. Засобами ПВ можуть бути погрози, шантаж, образи, лайка, демонстрація сили та можливостей, тобто залякування. Психологічним механізмом ефективності психічного насильства є страх (втрати робочого місця, посади або поваги з боку оточуючих чи довіри керівника). Переваги цього засобу ПВ полягають у можливості більш-менш швидкого досягнення керівником (у разі наявності у нього сильних владних повноважень) потрібного йому результату. Але вплив через страх має певні обмеження: 1) вплив через страх передбачає наявність ефективної системи контролю, яка потребує певних матеріальних та інших витрат. Якщо така система контролю не налагоджена, то підпорядковані швидко навчаються обманювати керівництво; 2) страх блокує творчі здібності особисто-

сті, призводить до виникнення у підлеглих того, що у психології називається станом «навченої безпорадності» й врешті-решт провокує стан так званого «внутрішнього звільнення» або «служби за розпорядженням» [7, с. 64]; 3) найбільше, чого можна досягти, використовуючи насильство, – це мінімально адекватної продуктивності праці; 4) як вказує Ф. Лутанс, хоча примус і може призвести до тимчасової покірності підлеглого, він викликає небажані побічні ефекти – скутість, страх, помсту і відчуження. Це, у свою чергу, може призвести до незадоволеності роботою і значної плинності кадрів [8, с. 471].

Утім, навіть у науковому середовищі, де так несхвально ставляться до влади, яка ґрунтується на примусі, періодично грішать, використовуючи страх як спосіб впливу. «Не надрукуєшся, не виживеш» – цю загрозу багато професорів сприймають цілком серйозно. Навіть у тих ситуаціях, де насильство не є присутнім, страх є поширеною причиною того, чому люди – свідомо або несвідомо – дозволяють на себе впливати таким чином. Є тонші методи вселення страху, крім загрози звільнення. Набагато частіше страх, що нагається на керівника, спрямований не на його матеріальні інтереси, а на його самолюбство. Оскільки авторитет керівників тримається на повазі до їх особи, вони, як правило, хворобливо реагують на всякі приниження. Щоб уникнути надмірного впливу, приниження видається керівникам у малих дозах: побіжне зауваження, що інший керівник вже впорався зі своїм завданням; натяк, що кандидата на посаду краще знайти на стороні; призначення на неprestижну посаду, від якої усі відмовляються; виділення менш зручного кабінету – це лише мала частка наявних способів вселити в керівника страх, що він або вона не користуються належною повагою і їм, можливо, слід працювати більш напружено [8, с. 470-471].

На наш погляд, використання примусу як засобу ПВ виправдане у таких випадках: 1) якщо доведено, що низька продуктивність праці обумовлена поганим

станом дисципліни; 2) якщо ситуація екстремальна і потребує негайного виконання прийнятих керівництвом рішень; 3) якщо переважна більшість підлеглих – так звані «екстернали», тобто люди, які повністю покладаються на керівника, добре працюють лише під зовнішнім контролем і не бажають брати на себе відповідальність за будь-що.

Психологічним механізмом ефективності *маніпулятивного впливу* є емоції. Основою маніпулювання є штучне створення умов та обставин, під тиском яких у людини виникають певні емоції, які скеровують її поведінку в потрібному для ініціатора впливу напрямі. Маніпулятор впливає на несвідоме, на емоції, без розкриття справжньої мети, мотивів та способів взаємодії. Дуже часто він використовує не сильні, а слабкі сторони своєї жертви: її страхи і тривоги, заздрісність, жагу помсти, ревності, пожадливість, марнолюбство тощо. В якості універсальних вказують також мотиви позитивного характеру: прагнення до вдоволення, комфорту, сімейного затишку, просування по службі, славнозвісності. Досить тонким та ефективним засобом маніпулятивного характеру є використання певних соціальних схем – сценаріїв, які диктують його учасникам певні правила поведінки. Сценарії – це стандартні загальновідомі та загальноприйняті послідовності актів поведінки в певних соціальних ситуаціях, що включають мозаїку ключових подразників, які визначають особливості ситуації спілкування, тобто розподіл ролей, розстановку сценарних ідентифікаторів, нагадування про норми та правила поведінки, очікуваної або забороненої. Маніпулятивний вплив такого роду називають конвенціонально орієнтованим [9]. Поняття «соціальний сценарій» за своїм змістом близьке до поняття «хронотоп» М. М. Бахтіна. Хронотоп, за М. М. Бахтіним, – це організаційний центр сюжету літературного твору, просторово-часова літературна одиниця, яка визначає форму зв'язку часу та простору в літературному творі, образ людини у ньому, розвиток сюжету загалом [10, с.

282]. Поряд з великими типологічно усталеними хронотопами М. М. Бахтін виділяє і більш дрібні: такі як хронотоп «провінційне містечко», хронотоп «зустріч», хронотоп «вітальня-салон» та ін. [там само].

Сценарій покликаний актуалізувати певні стереотипи поведінки у даній конкретній ситуації, наприклад, «у кабінеті в керівника», «на засіданні кафедри», «у бібліотеці» і таке ін. Людина, що опиняється у таких ситуаціях, змушена грати певні ролі, навіть не усвідомлюючи цього.

Іншим засобом маніпулятивного впливу, розрахованим переважно на осіб, здатних до рефлексії, є натяк. Цей засіб ПВ є різновидом операційно-предметного маніпулювання, основою якого є «керований умовивід», що ґрунтується на певній когнітивній схемі, стандартах мислення адресата маніпулятивного впливу. Натяк є психологічно безпечним для маніпулятора засобом ПВ, тому що адресат маніпулятивного впливу фактично перебирає відповідальність за свої умовиводи на себе [9].

Психологічно подібні до маніпулятивних засоби та прийоми *психолінгвістичного програмування*. Психологічним механізмом у цьому випадку є створення «пасток для свідомості», завдяки чому відкривається прямий доступ до несвідомого. Відволікання свідомості досягається за допомогою найрізноманітніших прийомів мовного та немовного впливу й їх комбінуванням. Серед них найбільш відомими є такі, як інформаційне перевантаження, «забалакування», «розрив шаблону» та ін. До прикладу, сутність останнього полягає у провокуванні в «об'єкта» впливу розгубленості, психологічної безпорадності внаслідок незвичних, неочікуваних дій з боку ініціатора впливу, що викликають у його адресата стан «ступору» і тимчасову нездатність чинити спротив подальшим впливам, які можуть бути використані для нав'язування йому певних алгоритмів поведінки [11].

Навіювання пов'язане з некритичним прийняттям людиною тієї чи іншої інформації. Навіювання може здійснюватися як довільно, так і мимовільно, може бути

прямим або побічним. Найважливішою психологічною умовою ефективності навіювання є відсутність раціонального осмислення індивідом змісту повідомлення (через авторитетність або приналежність особи, яка його здійснює). Г. Лебон розрізняв чарівливість влади, успіху, багатства, розуму, вроди, особистості й вважав, що чарівливість споріднена з гіпнозом [12].

Психічне зараження – це неумисна підсвідома схильність індивіда перейматися емоціями інших. Психологічним механізмом зараження є мимовільне відтворення людиною зовнішніх проявів емоційного стану іншої людини і тим самим – відтворення цього стану. Свого часу один з дослідників ще на початку ХІХ століття зауважив, що ми думаємо не лише нашим мозком, але й усією нашою нервовою системою: образ захоплює одночасно як орган сприйняття, так і відповідні м'язові органи, що неминуче викликає в останніх певні рухи, які можуть бути зупинені лише енергійним зворотнім наказом [13]. Останнім часом це припущення знайшло підтвердження у факті існування так званих «дзеркальних» нейронів [14]. Зараження здійснюється на несвідомому рівні (й з боку того, хто «заражає», і з боку того, хто «заражається»). Вплив зараження є особливо відчутним у великих групах людей.

Психічне наслідування – це більш-менш свідоме дотримання певних зразків або прикладів дій та поведінки. Велика увага наслідуванню приділяється у педагогіці.

Переконання базується на логічному обґрунтуванні істинності якого-небудь судження за допомогою аргументів [17]. Переконання – це ефективна передача своєї думки [8, с. 478]. Посилання на власний досвід, авторитет, традиції не є логічними доказами, хоча за звичай сприймаються як такі [15, с. 91]. Ефективність переконання певної людини залежить насамперед від ступеня відповідності обраної переконуючої системи аргументації внутрішній логіці переконуваного та його системи цінностей. Важливою психологічною пе-

редумовою ефективності переконання є довіра до того, хто переконує. Хоча переконання – це чи не єдиний із засобів ПВ, чітко зорієнтований на апелювання до свідомості, воно має свої «плюси» та «мінуси». Перевагою переконання є те, що якщо переконати людину вдалося, то в майбутньому вона не потребуватиме зовнішнього контролю і буде прагнути досягти максимальних результатів у своїй діяльності. В той же час не можна бути цілком упевненим, що переконання досягло своєї мети і що при зміні ситуації не доведеться починати все спочатку.

Переконання великої кількості людей може здійснюватися шляхом управління процесом взаємодії «більшості» та «меншості». Вплив більшості ґрунтується на природному бажанні кожної людини «бути прийнятим» групою, бути «як усі». Вплив меншості, яка спочатку сприймається й оцінюється негативно, тому, зокрема, що підриває єдність групи, ґрунтується на таких її особливостях, як послідовність, згуртованість, незламність. Саме ці риси поведінки роблять позицію меншості чіткою та виразною. Вплив меншості зростає, якщо меншість виявляє твердість перед загрозою санкцій або коли до неї приєднуються нові члени групи. Вплив меншості падає при появі ознак її роз'єднаності, непослідовності, небажання дійти згоди з іншими в умовах відсутності загрози застосування санкцій [18].

ПВ, який полягає в *залученні до участі* (наприклад, у прийнятті рішень), заснований на переведенні суб'єкта з позиції пасивного спостерігача в позицію активного діяча. Дослідженнями Курта Левіна було доведено, що люди набагато легше приймають певні погляди, змінюють установки, якщо вони самі беруть участь у їх формуванні. Під час Другої світової війни під керівництвом Курта Левіна був проведений соціально-психологічний природний експеримент щодо умов ефективності переконуючого впливу. В якості піддослідних виступили домогосподарки. Йшлося про можливість використання в їжу непопулярних серед американських

домогосподарок так званих субпродуктів (серця, нирок, легенів тощо). Одній частині домогосподарок прочитали лекцію про придатність м'яса цього типу для приготування їжі та необхідність його використання під час війни. Їм були надані відповідні рекомендації й рецепти. В іншій групі домогосподарок було проведено дискусію з цього приводу. Виявилось, що серед домогосподарок, які прослухали лекцію про доцільність використання м'яса такого типу, лише 3% почали використовувати його реально. Серед домогосподарок, які взяли участь у дискусії, таких було 32% [16, с. 110].

Отже, переконуючий вплив виявився більш ефективним за умови активної участі членів групи в обговоренні даної проблеми. Вплив через участь оснований на задоволенні потреби людини у компетентності, самовираженні, досягненні успіху. Люди взагалі не люблять, коли їм нав'язують свою волю або думку.

У 40-і роки ХХ століття на одній з швацьких фабрик у США було проведено дослідження ефективності взяття участі в обговоренні деяких пов'язаних із виробництвом питань. Виявилось, що коли робітники брали участь в обговоренні запропонованих в їх роботі змін, вони чинили надалі менший опір цим змінам порівняно з тими робітниками, яких не залучали до участі в прийнятті рішень щодо цих змін. У першому випадку спостерігалися також більш висока продуктивність праці і менша плинність кадрів [8, с. 481].

Висновки

На наш погляд, головною метою управління персоналом є не його «використання», а створення умов для оптимальної взаємодії вищого керівництва, керівників структурних підрозділів та підсистем організації з працюючими у ній. Така взаємодія передбачає налагодження взаєморозуміння та взаємної підтримки керівників і підпорядкованих на засадах гуманізму й справедливості. Згода між керівником та підлеглими може бути досягнута за умови адекватного вибору керівником засобів ПВ, що передбачає врахування:

- особливостей ситуації функціонування організації (звичайна вона чи екстремальна);
- характеру професійної діяльності працюючих (чи є вона у високій мірі творчою, чи такою, що потребує переважно виконавської дисципліни);
- соціально-психологічних особливостей колективу (наскільки цей колектив умотивований на досягнення найвищих

результатів діяльності);

- індивідуально-психологічних особливостей окремих працівників.

Керівник має розуміти психологічні механізми різних засобів ПВ, зважати на психологічні чинники їх ефективності, прогнозувати психологічні наслідки їх використання з огляду на можливості досягнення цілей організації та розвитку особистості працівників.

Література

1. Основы предпринимательства: учебное пособие / под ред. Н. П. Ивашенко. – М.: Проспект, 2017. – 336 с.
2. Веснин В. Р. Менеджмент в схемах и определениях: учебное пособие / В. Веснин. – М.: Проспект, 2015. – 120 с.
3. Краткий курс по менеджменту: учебное пособие. – М.: Изд-во «Окей-книга», 2016. – 127 с.
4. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер. – Пер. с англ. – М.: АСТ МОСКВА, 2009. – 669 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – Пер. с англ. – 2-изд., испр. – М.: Смысл: Альпина нон-фикшн, 2011. – 496 с.
6. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / С. Смирнов. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 304 с.
7. Регнет Э. Конфликты в организациях. Формы, функции и способы преодоления / Э. Регнет. – Пер. с нем. – Х.: Изд-во Институт прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 396 с.
8. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / М. Мескон. – Пер. с англ. – М.: Дело, 1998. – 701 с.
9. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защиты / Е. Доценко. – СПб.: Речь, 2004. – 304 с.
10. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе / М. Бахтин. Литературно-критические статьи. – М.: Худ. лит-ра, 1986. – С.121-290.
11. Горин С. А вы пробовали гипноз? / С. Горин. – М., 1994. – 192 с.
12. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – Пер. с франц. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1896. – С.259–261.
13. Вигура А. и Жукелье. Психическая зараза / А. Вигура. – Пер. с франц. – М.: книгоиздательство «Современные проблемы», 1912. – 192 с.
14. Сварник О. Видео «Феномен «зеркальных» нейронов / О. Сварник. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?annotation_id=annotation_3401472175&feature=iv&index=1&list=PLCOOC3CHSHGe_dH3U3nva5Jf1TMSLj8Ps&src_vid=awHxlSsFF01&v=sj2nHByQYig
15. Социальная психология / Под общей ред. Г. Предвечного и Ю. Шерковина. – М.: изд-во полит. лит., 1975. – 319 с.
16. Надирашвили Ш. А. Психология пропаганды / Ш. Надирашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – 122 с.
17. Harre Rom. Persuasion and Manipulation. – In: Discourse and Communication. New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication / Edited by Teun A. van Dijk. – Walter de Gruyter. – Berlin. New York. – 1985, pp.126-142.
18. Moscovici S. and Mugny G. Minority Influence. – In: Basic Group Processes / Edited by Paul B. Paulus. – Springer-Verlag. N.Y. Berlin. Heidelberg. Tokyo. – 1983, pp. 41–64.

УДК 159.923.2

Т.О. Гальцева
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Тренинг як технологія підвищення навчальної самоефективності працівників бізнес-структур

У статті подані результати діагностики навчальної самоефективності працівників бізнес-структур, обґрунтовано доцільність використання в умовах навчального центру тренінгу «Навчальна самоефективність персоналу – необхідна умова компанії, що здійснює самонавчання і саморозвиток». Представлені мета, завдання, зміст і структура тренінгу. Підкреслюється практична значущість тренінгових технологій у підвищенні навчальної самоефективності представників бізнес-структур.

Ключові слова: навчальна самоефективність особистості, самоосвіта, саморозвиток, професійна майстерність.

Т.А. Гальцева
кандидат психологических наук,
доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин,
Днепропетровский государственный университет внутренних дел

Тренинг как технология повышения учебной самоэффективности работников бизнес-структур

В статье представлены результаты диагностики учебной самоэффективности работников бизнес-структур, обоснована целесообразность использования в условиях учебного центра тренинга «Учебная самоэффективность персонала – необходимое условие самообучающейся и саморазвивающейся компании». Представлены задачи, содержание и структура тренинга. Подчеркивается практическая значимость тренинговых технологий в повышении учебной самоэффективности представителей бизнес-структур.

Ключевые слова: учебная самоэффективность личности, самообразование, саморазвитие, профессиональное мастерство.

T. Galtseva
candidate of psychological sciences,
associate professor of the department
of social and humanitarian disciplines,
Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs

Training as a technology of educational self- efficacy of employees of business structures

The article presents the results of the diagnostic of the educational self-efficacy of employees of business structures. Presented are the principles, content and structure of the “ Educational self-efficacy

of personnel is a necessary condition for a self-learning and self-developing company "training. The practical importance of the training technologies in the employees of business structures self-efficacy development is emphasized.

Keywords: *educational self-efficacy of the individual, self-education, self-development, professional skills.*

Постановка проблеми

Прискорення науково-технічного та духовного прогресу людства висуває нові вимоги щодо необхідності постійного самовдосконалення людини як фахівця, так і розвиненої культурної особистості. Сьогодні психолого-педагогічна наука акцентує увагу на активну та свідому позицію суб'єктів навчання у процесі ефективного оволодіння важливими соціальними та професійними компетентностями. Провідним чинником успішності одержання освіти дорослими виступає навчальна самоефективність особистості.

Феномен самоефективності розглядають як психологічну категорію успіху, це життєва стратегія особистості яка хоче бути соціально адаптованою і продуктивною у сучасному суспільстві. Конструкт самоефективності, запропонований А. Бандурою, відноситься до уявлень людини про власні здібності успішно діяти у конкретній ситуації, вміння вибудовувати власну поведінку, відповідно до специфічного завдання. Навчальна самоефективність є конструктом самосвідомості, що сприяє самонавчанню і формуванню потреби вчитися впродовж життя. Вона є підґрунтям мотивації досягнення та передумовою професійної майстерності. Тому, феномен навчальної самоефективності привертає увагу численних зарубіжних і вітчизняних науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню впливу самоефективності на організаційні процеси та навчання персоналу присвячені численні роботи зарубіжних та вітчизняних вчених. Ефективність навчання персоналу, вказує А. Бандура, залежить від його відчуття самоефективності. Згідно поглядів вченого, самоефективні співробітники мають більшу ініціативу, професійну самостійність у розробці та генеруванні ідей, які допома-

гають поліпшити робочі процеси. Люди з низькою самоефективністю, зауважує А. Бандура, воліють до нормативного навчання, яке вчить їх виконувати професійні ролі, що є традиційно структуровані. Співробітники з високою самоефективністю прагнуть до навчання, яке дозволяє їм реструктурувати свої ролі новаторським шляхом вдосконалювати звичайну практику і додавати нові елементи і функції до них [6].

Низка дослідників (Б.А. Кірк, Н.С. Шютте, Д.В. Хейн) вважають, що самоефективні працівники більш захоплені своєю працею, вірять, що здатні справитися з будь-якими робітничими проблемами, оптимістичні, здатні задовольнити власні потреби у рамках виконання професійних ролей [4].

Мітіцина О.А. та Іванова Н.В. звертають увагу на взаємозв'язок між рівнем самоефективності у професійній діяльності фахівця і різноманітними характеристиками його кар'єри: динаміка кар'єрних просувань, особливості мотивації, що зумовлює кар'єрні рішення, суб'єктивне сприйняття фахівцем успішності своєї кар'єри тощо. Проведене ними емпіричне дослідження виявило, що у фахівців з високим рівнем самоефективності у професійній діяльності спостерігаються кар'єрні орієнтації, спрямовані на підвищення власного професіоналізму та прагнення до самореалізації. При оцінці успішності кар'єри найбільш значущими для самоефективних працівників є суб'єктивні критерії, що відображають рівень внутрішньої задоволеності роботою. У той же час, для них не характерно бажання проявляти підприємливість і прагнення займати керівні посади, слабо виражена динаміка кар'єрних просувань протягом трудової діяльності. Такі фахівці більшою мірою орієнтовані на надання допомоги людям, реалізацію своєї місії і значущих для себе цінностей. Вони не мають потреби у зовнішніх підтвердженнях власного професіоналізму,

не прагнуть до кар'єрного росту, мету своєї діяльності бачать у повному розкритті свого потенціалу у процесі професійної самореалізації [5, с.124].

Богатирьова О.О. і Марцинковська Т.Д. вважають, що самоефективність у сфері професійної діяльності здійснює системоутворюючу функцію, забезпечуючи гнучкість і активність у виконанні своїх робітничих обов'язків та побудові відносин з оточуючими. При цьому, самоефективність фахівця впливає на професійну соціалізацію, самореалізацію, освоєння організаційної культури [1].

Дослідженню взаємозв'язку організаційної культури та самоефективності менеджера присвячені роботи О.І. Бондарчук. Згідно її досліджень, керівники з високою самоефективністю орієнтовані на прогресивні (кланову та адхократичні), а з низькою самоефективністю – на консервативні (ієрархічну та ринкові) типи організації [2].

Кобец Н.В. вважає, що завдяки стимулюванню працівників до кар'єрних очікувань, відбувається посилення самоефективності працівника. Дослідниця приходить висновку, що кар'єрні прагнення і задоволеність працею посилюють мотивацію до професійного навчання, саморозвитку, впливають на відчуття начальної самоефективності працівника [3].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вітчизняні та зарубіжні дослідники більшу увагу приділяли вивченню впливу самоефективності на якість виконання виробничих процесів, професійну кар'єру, і значно менше, на ефективність навчання та розвитку персоналу. Однак, саме розвиток персоналу, здатність кожного працівника до навчальної самоефективності сприяє виживанню та стабільній роботі організації (корпорацій) у сучасних умовах.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення результатів діагностики і програми підвищення навчальної самоефективності працівників бізнес-структур.

Методи та методика

Для досягнення поставленої мети була застосована авторська методика «Навчальна самоефективність дорослого». Для обробки отриманих результатів та їх статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Спірмена,

Виклад основного матеріалу

Під навчальною самоефективністю особистості ми розуміємо конструкт самосвідомості, що дозволяє рефлексивно встановити зв'язок між власною навчальною активністю (навчальними діями) і особистісними змінами (розвитком), що відбулися у процесі навчання. Ми розробили структурно-функціональну модель навчальної самоефективності дорослого та діагностичний опитувальник, що складається з наступних компонентів: 1) ціннісно-сислового (ціннісне відношення до освіти, готовність вирішувати особистісні і професійні проблеми через навчання); 2) самооціночного (суб'єктивна переконаність особистості у власній результативності, навчальній здатності вирішувати певний клас навчальних задач); 3) мотиваційно-цільового (активізація внутрішніх і зовнішніх ресурсів для досягнення особистісно-значущої навчальної цілі); 4) прогностично-рефлексивного (прогноз досяжності навчального результату та якісних особистісних зміни, що відбулися або відбудуться у процесі навчання); 5) усвідомлення відповідальності за результати навчання.

Для вивчення особливостей навчальної самоефективності представників бізнес-структур ми провели емпіричне дослідження, що включало констатувальний і формувальний етапи. Вибірку дослідження склали 32 представника компанії «АТБ» маркет та 28 працівників компанії «РУШ».

У процесі анкетування було виявлено, що у працівників бізнес-структур переважають професійні та прагматичні смисли навчання. Серед особистісних смислів, прагнення до отримання задоволення та позитивних емоцій в процесі навчання, відзначає майже чверть опитаних. Серед

психологічних бар'єрів, що заважають навчальній ефективності працівники бізнес-структур виділяють нестачу часу, проблеми зі сприйняттям і запам'ятовуванням великої кількості навчальної інформації, упереджені судження, страхи, що свідчить про необхідність проведення розвивальної та корекційної роботи. Потреба у навчанні та розвитку професіоналізму у респондентів детермінована необхідністю атестації, бажанням кар'єрного зростання, системою стимулювання в компанії, і в меншій мірі - внутрішньою потребою у саморозвитку і самовдосконаленні.

Аналіз навчальної самоефективності за рівнями подано у таблиці 1.

Відповідно до таблиці краще у працівників бізнес структур розвинута прогностично-рефлексивна здатність до навчання, відповідальність за навчання та розвиток, мотиваційно-цільова спрямованість. Однак, такі показники як ціннісно-сміслові відношення до навчання та впевненість у

власній навчальній здатності потребують розвитку. Згідно отриманих даних можна стверджувати, що навчання для працівників бізнес-структур не є важливою життєвою цінністю, смислом, а має лише значення на певний період трудової діяльності. Тобто, працівники бізнес-структур не мають сформованого прагнення вчитися впродовж життя, середньо-високий показник їх навчальної самоефективності, на наш погляд, має ситуативний характер і може знижуватися після зміни сфери діяльності або втрати роботи.

Для підвищення рівня навчальної самоефективності був проведений формувальний етап дослідження, де працівники бізнес-структур були розділені на дві групи: контрольну і експериментальну по 19 осіб. Експериментальній групі був запропонований тренінг «*Навчальна самоефективність персоналу – необхідна умова компанії, що здійснює самонавчання і саморозвиток*».

Таблиця 1

Показники навчальної самоефективності працівників бізнес структур (у %)

Шкали навчальної самоефективності та рівні		Працівники бізнес-структур
Загальна навчальна самоефективність	високий	34,21
	середній	63,16
	низький	2,63
Ціннісно-сміслові відношення до навчання	високий	18,42
	середній	78,95
	низький	2,63
Впевненість у власній навчальній здатності	високий	31,57
	середній	65,80
	низький	2,63
Мотиваційно-цільова спрямованість у навчанні	високий	36,84
	середній	63,16
	низький	-
Прогностично-рефлексивна здатність до навчання	високий	57,89
	середній	42,11
	низький	-
Відповідальність за навчання та розвиток	високий	60,52
	середній	36,85
	низький	2,63

Завдання тренінгу: а) нарощування навчальних компетенцій, необхідних для ефективного самонавчання та самоосвіти; б) підвищення впевненості у власній навчальній здатності; в) активізація резервних можливостей суб'єкту навчання.

Тренінг проходив у чотири етапи.

Перший етап тренінгу «Цінність самоосвіти або чому успішні фахівці завжди навчаються» включав інформаційний блок, де учасники прослухали міні-лекцію: «Здатність компанії до самонавчання і саморозвитку - необхідна умова виживання на ринку» та проаналізували взаємозв'язок між ціннісним відношенням персоналу до навчання та розвитком компанії у сучасних умовах. У процесі групового обговорення притчі «Кращий художник» працівники компанії визначили показники професіоналізму та професійно-важливі якості. Інструментальний блок був представлений вправами: «Життєві цінності», «Аналіз життєвих подій», «Складові професійного успіху»), що сприяли усвідомленню власних життєвих цінностей та смислів, розумінню ролі освітніх подій у життєдіяльності працівника. Блок самоаналізу допоміг учасникам усвідомити, до чого вони прагнуть у своїй професії та визначити зони найближчого розвитку.

На другому етапі тренінгу «Умови ефективного самонавчання персоналу» учасники в інформаційному блоці прослухали міні-лекцію «Впевненість у власній навчальній здатності – умова ефективного самонавчання», що сприяла усвідомленню причин впевненості та невпевненості, психологічних бар'єрів, що заважають особистості ефективно навчатися. Вправи «Мої навчальні та професійні досягнення», «Підвищуємо впевненість у власних навчальних здібностях» (інструментальний блок) були спрямовані на підвищення довіри до власної навчальної здатності. Блок самоаналізу сприяв формуванню висновку про взаємозв'язок впевненості у власних навчальних здібностях і ефективності самонавчання.

Третій етап тренінгу «Мотиваційно-цільова складова навчальної самоефективності особистості» був орієнтований

на відпрацювання учасниками прийомів ефективною самомотивації та цілепокладання. Інформаційний блок складався з міні-лекції «Вплив навчальної мотивації та цілепокладання на власну навчальну ефективність» та групового обговорення притчі «Велике бажання», що сприяли усвідомленню ролі мотивації та цілепокладання для досягнення успіхів у навчанні. Вправи інструментального блоку («Прагнення до навчальної цілі», «Самомотивація») розвивали у учасників уміння визначати цілі власного розвитку, сприяли підвищенню мотивації досягнення. Блок самоаналізу допоміг працівникам усвідомити переваги самомотивації перед зовнішньою мотивацією навчання.

Четвертий етап тренінгу «Значення рефлексії та прогнозування у навчальній самоефективності персоналу» знайомив учасників з техніками самопрограмування на успішний навчальний результат. Інформаційний блок - міні-лекція «Роль прогнозування і рефлексії у ефективному навчанні персоналу» – допоміг працівникам усвідомити важливість рефлексії в організації власної навчальної діяльності, в проектуванні траєкторії саморозвитку. Вправи «Прогнозування», «Рефлексія власного розвитку» – інструментальний блок – сприяли відпрацюванню навичок навчальної рефлексії, умінню проектувати план дій для саморозвитку. У процесі самоаналізу учасники відмічали, власні відчуття від виконаних вправ, що було важливим для них у даній роботі.

Завершувався тренінг груповою рефлексією, метою якої було підведення підсумків тренінгу, аналіз набутих компетентностей, самозмін та психологічних новоутворень, що відбулися у процесі тренінгової роботи, актуалізація потреби у постійній самоосвіті і саморозвитку.

Для вивчення ефективності запропонованого тренінгу через три місяця була проведена повторна діагностика працівників бізнес-структур. Зміни, що відбулися у контрольній та експериментальній групах працівників бізнес-структур після формувального експерименту представлено у таблиці 2.

Динаміка змін, що відбулися за шкалами навчальної самоефективності в контрольній та експериментальній групах працівників бізнес-структур (у%)

Шкали	Рівні	Контрольна група до та після формульального експерименту		Експериментальна група до та після формульального експерименту	
		Зріз 1	Зріз 2	Зріз 1	Зріз 2
Ціннісно-смиислового відношення до навчання	високий	21,05	21,05	15,78	36,84
	середній	73,69	78,95	84,22	63,16
	низький	5,26	-	-	-
Впевненості у навчальній здатності	високий	26,31	31,37	21,05	47,37
	середній	68,43	63,37	73,69	47,37
	низький	5,26	5,26	5,26	5,26
Мотиваційно-цільової спрямованості у навчанні	високий	36,84	36,84	31,58	52,63
	середній	63,16	63,16	63,16	47,37
	низький	-	-	5,26	-
Прогностично-рефлексивної здатності до навчання	високий	42,10	47,36	42,10	63,16
	середній	52,63	52,63	57,90	36,84
	низький	5,26	-	-	-
Відповідальності за навчання та розвиток	високий	36,84	47,36	57,89	73,69
	середній	63,16	52,63	36,84	26,31
	низький	-	-	5,26	-
Загальної НСЕ	високий	36,84	31,57	31,57	52,63
	середній	63,17	68,42	63,17	47,37
	низький	5,26	-	5,26	-

Відповідно до результатів таблиці динаміка змін за шкалою «Ціннісно-смиислового відношення до навчання» показує, що в контрольній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем не змінилась, з середнім рівнем зросла з 73,69 % до 78,95 % та з низьким рівнем зменшилась на 5,26. В експериментальній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем зросла на 21,06 %, з середнім рівнем зменшилась на 21,06 %.

За шкалою «Впевненість у навчальній здатності» в контрольній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем зросла на 5,26%, з середнім рівнем та з низьким рівнем не змінилась. В експериментальній групі зросла кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем на 26,32 %, зменшилась з середнім рівнем

на 26,32%.

За шкалою «Мотиваційно-цільова спрямованість у навчанні» в контрольній групі кількість працівників бізнес-структур з високим, середнім та низьким рівнем не змінилась. В експериментальній групі зросла кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем на 21,05 %, зменшилась з середнім рівнем на 15,79 % і з низьким рівнем на 5,26 %.

За шкалою «Прогностично-рефлексивна здатність до навчання» в контрольній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем зросла на 5,26%, з середнім рівнем не змінилась та з низьким рівнем зменшилась на 5,26%. В експериментальній групі зросла кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем на 21,06 %, зменшилась з середнім рівнем на 21,06 %.

За шкалою «Відповідальності за навчання та розвиток» в контрольній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем зросла з 36,84% до 47,36%, з середнім рівнем зменшилась з 63,16% до 52,63 % та з низьким рівнем не змінилась. В експериментальній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем зросла на 15,8%, зменшилась з середнім рівнем на 10,53% і з низьким рівнем на 5,26 %.

За шкалою «Загальна навчальна самоефективність» в контрольній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем зменшилась з 36,84 % до 31,57 %, з середнім рівнем зросла з 63,17% до 68,42% та з низьким рівнем зменшилась на 5,26%. В експериментальній групі кількість працівників бізнес-структур з високим рівнем збільшилась на 21,06 % та середнім рівнем на 15,80% і зменшилась з низьким рівнем на 5,26%.

Відтак, динаміка змін за шкалами відбулася майже рівномірно, однак, найменші зміни спостерігаються за шкалою «Відповідальності за навчання та розвиток».

Значення t-критерію Стьюдента підтверджує статистично достовірну різницю між показниками загальної навчальної самоефективності в експериментальній і статистично незначущі відмінності у контрольній групі. Результати порівняння представлені в таблиці 3.

У процесі самозвіту працівники бізнес-структур відмічали, що «навчання сприяло розумінню ролі освіти не тільки у професійному зростанні, а й загальному розвитку особистості», «тренінг підвищив впевненість у власних навчальних здібностях», «сприяв підвищенню мотивації до освоєння принципово нових професійних компетентностей».

Висновок

Апробація тренінгу підвищення навчальної самоефективності працівників бізнес-структур засвідчила його ефективність та необхідність широкого застосування в центрах навчання та розвитку персоналу.

Таблиця 3

Середні значення показника загальної навчальної самоефективності працівників бізнес-структур до та після впровадження тренінгу (у балах)

Категорії дорослих	Загальна навчальна самоефективність до та після формуючого експерименту в експериментальній групі		t	Загальна навчальна самоефективність до та після формуючого експерименту в контрольній групі		t
	Зріз 1	Зріз 2		Зріз 1	Зріз 2	
Працівники n=19	141,83 +8,01	164,04 +7,11	2,07*	141,83 +8,59	152,61 +8,04	0,92

Примітка. *P < 0,05; – ступень достовірності різниці за t-критерію Стьюдента

Література

1. Богатырева О.О. Профессиональная самореализация в пространстве личностного развития / О.О. Богатырева, Т.Д. Марцинковская // Психологические исследования : [электрон. науч. журн.], 2009. – № 1(3). – Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
2. Бондарчук О.І. Організаційно-професійні особливості самоефективності керівників освітніх організацій / О.І. Бондарчук // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України; за ред. С.Д. Максименко, Л.А. Ануфрієвої. – К.: Аксіома, 2015. – С. 57 – 69
3. Кобец В.Н. Самоэффективность как самооценочная характеристика готовности будущих менеджеров к профессиональной деятельности / В.Н. Кобец // Научные ведомости Белгородского госуд. университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2013. – № 20 (163), вып. 19. – С. 222–228.

4. Мандрикова Е.Ю. Взаимосвязь увлеченности работой, личностных ресурсов и удовлетворенности трудом сотрудников / Е.Ю. Мандрикова, А.А. Горбунова [Электронный ресурс] // Организационная психология – 2012. Т. 2, № 4 – С. 2-22. – Режим доступа – <http://orgpsyjournal.hse.ru>
5. Митицина Е. А. Карьерные ориентации специалистов с высоким уровнем самоэффективности в профессиональной деятельности / Е.А. Митицина, Н.В. Иванова // Вестник ПГПУ Вып. 5. Сер. «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки». – 2008. – № 5. – С. 121-125
6. Bandura A.. Cultivate self-efficacy for personal and organizational effectiveness / A. Bandura // In E.A. Locke. (Ed). – New York: Wiley, 2009. – P.179-200

УДК 159.964.3

О.В. Стогний
кандидат филологических наук,
ведущая направления нарративной психологии
Ассоциации глубинной психологии «Теурнэг»

Слово против хаоса: вербальные практики в работе с бессознательным

В статье акцентируется роль вербальности как способа экстернизации мыслей, ощущений, опыта в структурировании бессознательного. Рассматриваются историко-культурологические предпосылки к современному применению вербальных техник в инструментарии глубинной психологии. Методы, применяемые автором на практике, в данном исследовании классифицируются по принципу влияния на психику человека как психодиагностические и психотерапевтические.

Ключевые слова: бессознательное, структурирование, глубинная психология, вербальность, классификация, метод, нарратив, психодиагностика, психотерапия.

О.В. Стогний
кандидат філологічних наук,
ведуча напряму нарративної психології
Асоціації глибинної психології «Теурнэг»

Слово проти хаосу: вербальні практики в роботі з несвідомим

У статті акцентується роль вербальності як способу екстеріоризації думок, відчуттів, досвіду в структуриванні несвідомого. Розглядаються історико-культурологічні передумови до сучасного застосування вербальних технік в інструментарії глибинної психології. Методи, що застосовуються автором на практиці, в даному дослідженні класифікуються за принципом впливу на психіку людини як психодіагностичні та психотерапевтичні.

Ключові слова: несвідоме, структуривання, глибинна психологія, методологія, вербальність, метод, класифікація, нарратив, психодіагностика, психотерапія.

O. Stohnii
phD in philology,
leader of the narrative psychology's stream
in Deep psychology association «Teurung»

Word against chaos: verbal practices in the work with the unconscious

The article focuses on the role that the word has in structuring an unconscious person and how the historical and cultural prerequisites form the foundation for the diagnostic and therapeutic application of verbal methods in the methodological tools of deep psychology. In the article we study the history of the issue in religious and mythological discourses and also the functions of the verballity.

The chosen approach can be productive in the aspect of deep psychology, as it offers a specific psychodiagnostic toolkit (associative methods, unfinished sentences, semi-structured interviews, screen

therapy, automatic writing) and a psychotherapeutic apparatus (conversation, autobiographical narrative, transformative written practices, fairy tale therapy and poemtherapy). The practice of working in these areas proves their effectiveness in terms of structuring the unconscious in dealing with emotions, complexes, motives, attitudes and life history.

Key words: *unconscious, structuring, depth psychology, verbality, classification, method, narrative, psychodiagnostics, psychotherapy.*

Язык есть дом бытия.
М. Хайдеггер

Постановка проблемы

Валидность сравнения бессознательного с хаосом, а слова – со структурирующей и трансформирующей силой имеет древние культурологические предпосылки. Опираясь на исследования в сфере бессознательного, Э. Нойманн утверждает, что поток коллективного содержимого мира поначалу приводит к хаосу (как в индивидууме, так и в группе), но существует внутренний процесс интеграции хаоса – индивидуация [20, с. 173].

Работа по интеграции хаоса, который представляет собой сфера бессознательного, происходит благодаря структурирующей функции сознания, которая с помощью вербально-символических интервенций может экстерниоризировать человеческий опыт, эмоции, мысли, комплексы, влечения и т.д. Мысль об этом находим также у И. Гарина, который утверждал, что общая теория психического – это прежде всего теория языка, причем бессознательное само структурировано как язык [5].

Все психологические школы в большей или меньшей степени апеллируют к вербальности. В том числе глубинная психология постоянно использует в работе вербальные методы (скриботерапия, сказкотерапия и др.), классификация которых важна для расширения и уточнения диагностической и терапевтической практики в этой области.

Анализ последних исследований и публикаций

Применение вербальных методов в психологическом контексте связано прежде всего с направлением нарративной психологии – в трудах М. Уайта и Д. Эпстона, Дж. Фридмана и Дж. Комбс, Д. Ку-

тузовой, М. Великодней и других исследователей, которые рассматривали жизнь как историю, повествование, в которое можно внести пересемантизацию через измененные позиции авторства (от инфантильной к ответственной).

В русле психодинамических теорий влиянием вербальности интересовались как основатели метода (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Э. Нойманн, М.-Л. фон Франц), так и современные ученые (А. Ферро, М. Кроссли). Слово и история в этих исследованиях выступают структурирующим принципом по отношению к психической реальности человека.

В разработках по разнообразным вербальным арт-техникам, таким как сказкотерапия, стихотерапия, библиотерапия и др., также находим важные аспекты влияния силы слова на содержание психики человека через создание и изменение метафорического повествования (И. Вачков, Е. Калмыкова, О. Каяшева, А. Кузнецова, Р. Кэррол, Н. Оганесян, Н. Рубакин).

Также в русле исследования важны работы по психологии творчества и терапии творчеством (У. Баер, Л. Выготский) и психологической герменевтике (Н. Чепелева), которые позволяют интерпретировать и анализировать продукт вербального творчества как проявление психологического состояния личности.

Нерешенные ранее части общей проблемы

На данный момент отсутствуют исчерпывающие методологические труды, обобщающие опыт глубинной психологии в аспекте классификации вербальных техник в работе с бессознательными процессами. Недостаточно разработанным также является инструментарий техники стихотерапии.

Формулирование целей статьи

В исследовании ставится цель классифицировать методы диагностики и психотерапии с помощью слова и нарратива и проанализировать, каким образом слово может оказывать структурирующий и трансформирующий эффект по отношению к происходящему в бессознательном человека, а также проследить историко-культурологическую обусловленность роли вербальности в работе с психикой.

Изложение основного материала исследования

В многообразии религиозных традиций слово наделялось *сакральной функцией*. Особенно отчетливо это запечатлено в христианском вероучении (в Евангелии от Иоанна), в котором указывается на слово как проявление созидательной божественной силы, которая рассеивает изначальный хаос и создает миропорядок [19]. В других религиозных течениях слово также рассматривалось как особая сила, запечатленная в священном тексте и указывающая на иную, *нуминозную реальность*. В индийской культуре слово соотносилось с богиней Сарасвати – покровительницей наук и искусств, воплощенной мудрости [1]. Особое отношение к слову также было присуще традициям даосизма, буддизма, а также египетской и скандинавской мифологическим традициям [1; 17].

По М. Альбедиль, из древнего магико-мифического и ритуального дискурса в духовных традициях проявились два типа отношения к слову [1, с. 204-205]: 1) невозможность выразить истину и высшую реальность в словах и 2) слово рассматривается как знак и свидетель состояния внутреннего мира, признак постижения высшей реальности, а также трансформации реальности внутренней. Оставляя за первой концепцией пространство нуминозной непознанности и духовно-религиозной направленности, в исследовании отталкиваемся от второй позиции как такой, которая дает предпосылки к психоструктурированию внутренней бытийности человека и

общества с помощью вербальных методов.

Заглядывая вглубь процесса исторического развития, можно заметить *тенденцию структурирования изначальной хтоники* («хтонос» – Земля) как в коллективном бессознательном общества, так и в индивидуальном бессознательном человека. Примеры из древнегреческой мифологии показывают, что первые сверхсущества являлись порождением и олицетворением природы – пугающей и опасной, потому описывались как дисгармоничные, непропорциональные и враждебные человеку (титаны, циклопы, химеры, гидры) [12]. Со временем произошел переход от матриархата к патриархату, к верованиям в антропоморфизированных богов-олимпийцев и героев, побеждающих хтоничных чудовищ. Особенности перехода являются не только внешние признаки схожести олимпийцев с людьми (антропоморфизация), но и возникшие к тому времени *закон* как структурирующая общественную жизнь власть и вербальные проявления *культуры* – поэзия, драма, риторика и т.д. Так, из девяти муз семь связаны с вербальным творчеством: Каллиопа (эпическая поэзия), Эвтерпа (лирическая поэзия), Мельпомена (трагедия), Талия (комедия), Эрато (любовная поэзия), Полигимния (гимны), Клио (история). Это говорит о внимании к слову и речи как к инструментам познания и преображения действительности.

С уходом от хтоничности первичный хаос в коллективном бессознательном начал приобретать форму. Рассмотрим, какую роль в этом процессе играет возможность вербализации внутренней и внешней реальности. М. Элиаде подчеркивает моделирующую функцию *мифа*: «Благодаря мифу понятия реальности, значимости, трансцендентности постепенно обнаруживают свою суть. Благодаря мифу мир понимается как в совершенстве организованный, разумный и значимый Космос» [29, с. 161]. В общекультурологическом контексте нарративы (повествования), по В. Иванову и В. Топорову, рассматриваются как универсальная характеристика лю-

бой культуры. Она аккумулирует и трансформирует свой опыт и системы смыслов с помощью нарративов, сконцентрированных в мифах, легендах, сказках, эпосе [6, с. 28-38]. Исходя из того, что устное народное творчество передается вербальными способами, можно говорить о том, что и фольклор выступил фиксирующим механизмом по отношению к исторической памяти и, в значительной степени, к человеческому бессознательному.

Мысль о том, что слово имеет особую значимость для *наименования жизненного опыта*, находим у К. Г. Юнга: он сравнивает неправильно данное имя опыта с помещением его в тюрьму и невозможностью управлять им, что приводит к дезинтеграции личности [31, с. 147]. Базовым постулатом практики Ж. Лакана также является утверждение о том, что психическая структура неизбежно возникает у каждого человеческого субъекта при взаимодействии с языком и культурой, что порождает конститутивное отчуждение в язык как дом бытия. В своей лекции от 15 апреля 1964 г. ученый заявил, что субъект определяется эффектом, производимым на него речью, поэтому и в основании его методологии лежит работа со словом [16, с. 21].

Проанализировав предпосылки к особой психолого-культурологической значимости вербальности в жизни человечества, можно выделить разнообразие функций слова. *Основными функциями слова*, с нашей точки зрения, являются такие: коммуникативная (слово служит средством общения), информативная (слово сообщает информацию о мире), номинативная (слово служит наименованием предмета), эстетическая (слово служит средством художественной выразительности), гносеологическая (слово есть процесс и результат миропонимания), кумулятивная (слово сохраняет в себе историческую память в виде общей языковой картины мира), структурирующая (слово помогает структурировать жизненный опыт и психические феномены). Все функции слова реализуются в современных практиках

структурирования бессознательного человека вербальными методами.

Применяя в профессиональной деятельности многие вербальные техники, черпая опыт из психодинамических подходов, нарративных и арт-практик, предлагаем **авторскую классификацию** двух основных групп методов: 1) практики для психодиагностики, 2) практики для психотерапии. Рассмотрим подробнее разнообразные вербальные методики, которые позволяют структурировать содержание психики человека на разных уровнях, могут быть направлены на работу с бессознательным и использоваться в русле разработок глубокой психологии.

В аспекте *психодиагностики* могут быть названы следующие вербальные способы исследования.

1. *Метод свободных ассоциаций*. К. Г. Юнг в «Тэвистокских лекциях» раскрыл способ проведения эксперимента. Психотерапевт читает перечень из ста хорошо знакомых слов, а тестируемый должен как можно быстрее отреагировать на каждое произнесенное слово своим, а время каждой реакции должно фиксироваться с помощью секундомера. После первого чтения слова-стимулы повторяются еще раз, и испытуемый должен воспроизвести свои предыдущие ответы. В некоторых случаях его память дает «осечку» и воспроизведение оказывается с другим значением, либо вовсе затрудненным, именно эти случаи представляют особый интерес для исследователя. Сложности с ассоциациями помогают вскрывать комплексы, ведь, как говорил сам К. Г. Юнг, слово «словно острая молния пронзает толстый слой персоны и попадает в темный пласт сознания» [30, с. 54-55].

Ассоциативные тесты мы используем в практике косвенно, поскольку провести абсолютно адекватный и корректный технически тест без особой измерительной техники представляет собой сложную задачу.

2. *Метод неоконченных предложений*. *Тест Сакса – Леви (SSCT)*. Тест был разработан в 1950-х годах и является вариацией

цией техники словесных ассоциаций. Его валидность и надежность были подтверждены многими эмпирическими исследованиями [3, с. 197]. Тестируемому предлагается 60 незаконченных предложений, которые он должен дописать по своему усмотрению. В основе методики лежит положение о том, что, отвечая на исходный неоднозначный и неопределенный стимул, испытуемый дает информацию, касающуюся его собственной личности, то есть он проецирует себя в свои ответы. Методика позволяет выявить признаки внутриличностных и межличностных конфликтов, нарушение отношений личности, характер которых может затем уточняться в индивидуальной беседе [23].

Как показала наша индивидуальная и групповая практика работы с клиентами, в применении тест дает хорошие диагностические результаты. В работе с респондентами удавалось выявить внутриличностные конфликты и благодаря ранжированию проблематики (от несущественной до критической, так как для каждой группы предложений выводится характеристика, определяющая данную систему отношений как положительную, отрицательную или безразличную) определить степень необходимости помощи.

3. *Метод полуструктурированного интервью.* Психотерапевтической практикой, придающей особое значение слову и истории, является нарративная (повествовательная) психология. А. Ферро [25], М. Кроссли [10] – исследователи, строящие свою деятельность на пересечении нарративной и глубинной психологии. Так, М. Кроссли трансформирует классический вариант автобиографической беседы и предлагает вариант полуструктурированного интервью с такими магистральными темами [10, с. 117-126]: разделы жизни, ключевые события, значимые люди, сценарий будущего, стрессы и проблемы, персональная идеология, жизненная тема. М. Кроссли описывает этапы контент-анализа нарратива [10, с. 146]: чтение и ознакомление, идентификация важных концептов, тона исследования,

образов и тем, объединение материалов в последовательную историю, составление отчета о прохождении исследования с расшифровкой и анализом результатов интервьюирования.

Метод в нашей работе стабильно дает продуктивные результаты – как в устном, так и в письменном формате. Контент-анализ позволяет структурировать происходящее во внутриспсихической реальности человека через созданный текст. Практика обращает особое внимание на восприятие клиентом собственной жизни как истории, что дает возможность провести исследование, выявить комплексы и влечения, определить базовый жизненный сценарий.

4. *Скриботерапия.* В классическом понимании скриботерапия – это письменное общение клиента с консультантом. Датой возникновения метода называют публикацию психотерапевтических писем Г. Оппенгейма в 1908 г. Этот первый вариант дистанционной психологической помощи имеет и другие названия: терапия по переписке, психотерапевтическая переписка, письменная психологическая помощь [11]. Письмо дает достаточно обширную психодиагностическую информацию: подробное изложение истории психотравмирующих событий, боли, многих побудительных причин, мотивов, действий и т.д.

Исходя из нашей практики использования метода, можно говорить о симптоматичности некоторых графических показателей: это характер почерка, в том числе неровность и разные размеры букв (при живой переписке) или скорость реакции (при интернет-переписке) и т.п., дающих вспомогательную информацию об эмоциональном состоянии клиента и о его психических свойствах. Контент-анализ реализуется как вспомогательное диагностическое средство в работе с единичным клиентом при продолжительной переписке.

4. *Автоматическое письмо.* Автоматическое письмо использовалось психологами-фрейдистами и их последователями как метод психоанализа и самоанализа.

Подробно методика была изложена в книге Л. М. Лекрона «Самогипноз», в частности там указано следующее: «при определенных условиях подсознание способно взять под контроль мышцы пишущей руки и достаточно связно изложить на бумаге свои собственные мысли» [15].

У метода много критиков и недоброжелателей из-за спиритуалистического контекста применения [14]. В связи с этим мы лишь обозначим теоретическую перспективу разработки данного метода как одну из возможностей диагностической работы с бессознательным человека.

Следующий выделенный нами классификационный блок представляют вербальные практики, направленные на **психокоррекцию и психотерапию**.

1. *Психотерапевтическая беседа*. Беседа используется в большинстве психотерапевтических подходов как главный или сопутствующий метод. Для достижения терапевтической цели необходимы действия по пересемантизации опыта [8]. В практике использования метода клиент рассказывает историю своей жизни, после чего происходит ее обсуждение в виде более или менее подробного детализирования.

Как показала наша практика использования метода в групповом формате, результатом корректно проведенной беседы становится изменение видения изначальной истории, смещение акцентов, присвоение опыта – прежде всего не на рациональном, а на эмоциональном уровне. В некоторых случаях проявлялись эмоциональная абреакция, катарсис, саморефлексия.

2. *Автобиографический нарратив*. Началом индивидуальных нарративных клиентских практик были разработки М. Уайта. Участников стимулировали к тому, чтоб они придавали своим проблемам «непосредственную внешнюю форму» и в процессе этого вступали в «пространство изменения авторства своей жизни» для воплощения в реальном жизненном пространстве альтернативных историй [24]. Дж. Фридман и Дж. Комбс сформировали нарративную практику так: вначале

происходит деконструкция проблемно-насыщенных нарративов, потом в проблемном нарративе находятся предпосылки, на которых может быть построена альтернативная история. Дальнейшие шаги – развитие этой истории, структурирование и планирование, насыщение ее для увеличения шансов на реализацию [27, с. 127]. Сила ее влияния заключается в том, что помогает человеку самому взять ответственность за свою жизнь: по Н. Бардену и Т. К. Уильямс, умение найти подлинный, истинный, аутентичный голос наделяет возможностями, а неимение голоса как способа выделить определенную характеристику, дать имя, лишает возможностей [2, с. 129].

В психотерапевтической деятельности такой подход мы используем как ресурсную технику изменения аутодеструктивных внутренних тенденций. Подобная практика работает на грани сознательного и бессознательного, т.к. во многом опирается на рациональное восприятие и структурирование жизненного нарратива.

3. *Трансформационные письменные практики*. Существуют разные виды письменных практик, которые могут применяться непосредственно в терапевтическом процессе, поэтому даем им такую характеристику, как «трансформационные». К основным методам вербального психоструктурирования относим: дневники, письма, списки, кластеры, «колесо жизни», самоопросники, рефлексивные отклики и т.д. Все они обладают способностью запускать трансформации внутренних процессов, раскрывать и менять глубинные аспекты личности. А. Прогофф, автор интенсивного структурированного дневника, был одним из основоположников дневниковой терапии [13]. В настоящее время Д. Кутузова постоянно пополняет сайт разнообразными практиками выписывания, направленными на эмоциональную стабилизацию и самопознание [13].

В нашей практике чаще других используются дневники и письма. Дневники применяются в таких вариациях: дневник

саморефлексии – для эмоционального освобождения от волнующих мыслей и эмоций, дневник памяти – для формирования целостности образа «Я» и аккумуляции жизненного опыта, дневник боли – для исцеления психотравм прошлого и довлеющих психологических аспектов настоящего. Известный «дневник успеха» мы не применяем ввиду отсутствия у него потенциала структурирования бессознательного, он может использоваться для улучшения самооценки. Разнообразные письма также имеют психотерапевтический потенциал, потому что позволяют выписать невысказанные слова ушедшим близким, написать себе-ребенку в детство и т.д.

4. Сказкотерапия. Исследователи выделяют сказкотерапию в отдельное психотерапевтическое направление (М.-Л. фон Франц [26], Э. Фромм [28], М. Вачков [4], О. Каяшева [9] и др.). Это метод, в основе которого лежит использование фольклорной и авторской сказки с целью психодиагностики и психотерапии, что создает интеграцию сознания личности с помощью метафоричности и архетипичности сказки [9, с. 15-16]. Специфические свойства метафоры обуславливают присущие сказочным сюжетам парадокс и абсурд, а мифологизм человеческого мышления делает сказку всегда актуальной. Это дает основания некоторым исследователям утверждать универсальность сказочных миров [4]. Через сказку проявляется бессознательное, структурируются архетипы – первобытные образы или модели, составляющие коллективное бессознательное. Метод позволяет узнавать и менять представления человека о самом себе через сказочную символику, а сюжеты проявляют существующие и предпочитаемые жизненные сценарии.

Работа в методиках сказкотерапии были апробированы нами в нескольких рабочих группах, где особенно успешно удалось решать вопросы личных отношений: любовных, семейных, родовых, дружеских, сексуальных. Возможность переписать историю становилась для клиента

откровением и давала новые точки зрения на известные ситуации, так как дают возможность задаться вопросами: В какой роли я нахожусь? Какой сюжет проживаю? Что я могу изменить?

5. Стихотерапия. Другим вариантом работы с метафорическим нарративом является методика стихотерапии. И. Настин в русле исследований по психолингвистике выделил *метафорический уровень речи* как наиболее подходящий для восстановления внутренней упорядоченности и цельности психики человека [18, с. 75]. Н. Оганесян [21] и К. Исаева [7] относительно недавно начали развивать это направление, на данном же этапе методика находится в состоянии становления. Стихотерапия активно развивается автором статьи с 2011 г. (работа в группах, индивидуальная практика, лекции, выступления на телевидении, научные исследования) [22]. Это мягкий психологический метод самопознания и самоисцеления с помощью слов, их созвучия и ритмики, их метафоричности и ассоциативного ряда.

Методика имеет несколько вариантов, которые мы классифицируем и развиваем следующим образом: активная стихотерапия (создание собственного стихотворения по ассоциациям), пассивная стихотерапия (чтение поэтических произведений в библиотерапевтическом аспекте), трансформационная стихотерапия (работа над имеющимися текстами для пересозидания или изменения деструктивных посылов источника). Стихотерапия дает возможность для реализации креативных свойств архетипа внутреннего ребенка в человеке, а этот аспект может быть учтен и использован в психотерапевтической практике для структурирования посылов из бессознательного клиента и присвоения ему созидательного потенциала по отношению к собственной жизни.

Выводы

Таким образом, пришедшее из глубины традиции слово проявилось как вместилище нуминозного опыта (в религии) и как средство структурирования изначальной хтоники (в мифологии). Интеграция вну-

тренного хаоса, который представляет собой сфера бессознательного, происходит благодаря структурирующей функции сознания – через слово и речь.

С помощью вербально-символических интервенций в бессознательное становится возможным экстерниоризировать человеческий опыт, эмоции, мысли, комплексы, влечения и т.д. Таким образом, взаимодействуя с внутренним миром человека, вербальность оказывает влияние: приносит информацию, является средством рефлексии и коммуникации, дает возможности для самовыражения, коррекции эмоциональных состояний, структурирования и модификации жизненного нарратива.

В статье были предложены авторские классификации вербальных методов в работе с бессознательным, типология дневниковых и стихотерапевтических практик, основанные на психологической деятельности в групповом и индивидуальных

форматах. Личная практика работы в указанных направлениях доказывает их эффективность в плане структурирования бессознательного – в работе с эмоциями, комплексами, влечениями, установками и жизненной историей.

Авторская классификация вербальных методов может быть продуктивной в аспекте глубинной психологии, поскольку апеллирует ко взаимодействию конкретного психодиагностического инструментария (ассоциативные методы, неоконченные предложения, полуструктурированное интервью, скриботерапия, автоматическое письмо) и психотерапевтического аппарата (беседа, автобиографический нарратив, трансформационные письменные практики, сказкотерапия и стихотерапия) в разных аспектах работы с бессознательным. Дальнейшие разработки будут касаться более детального рассмотрения предлагаемых аспектов.

Литература

1. Альбедиль М. Ф. Зеркало традиций. Человек в духовных традициях Востока / М. Ф. Альбедиль. – СПб: «Азбука-классика», 2003. – 286 с.
2. Барден Н., Уильямс Т. К. Слова и символы: Язык и коммуникация в терапии / Н. Барден, Т. К. Уильямс, пер. с англ. О. Свинченко. – Х.: Гуманитарный центр, 2012. – 180 с.
3. Беллак Л., Эбт Л. и др. Проективная психология / Л. Беллак, Л. Эбт, пер. с англ. – М.: Психотерапия, 2010. – 416 с.
4. Вачков И. В. Введение в сказкотерапию / И. В. Вачков. – М.: Генезис, 2013. – 288 с.
5. Гарин И. И. Что такое философия?; Запад и Восток; Что такое истина? / И. И. Гарин. – М.: ТЕРРА. – Книжный клуб, 2001. – 752 с.
6. Иванов В., Топоров В. Славянские языковые моделирующие системы: Древний период / В. Иванов, В. Топоров. – М.: Наука, 1965. – 246 с.
7. Исаева К. М. Перспектива использования стихотерапии для развития эмоционального интеллекта в подростковом возрасте / К. М. Исаева // Науч. сообщ. студентов XXI ст. – Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. IV Междунар. студ. науч.-практ. конф. № 4. – Режим доступа: <https://sibac.info/studconf/hum/iv/29196>
8. Калмыкова Е. С. Опыты исследования личной истории: научно-психологический и клинический подходы / Е. С. Калмыкова. – М.: Когито-центр, 2012. – 182 с.
9. Каяшева О. И. Библиотерапия и сказкотерапия / О. И. Каяшева. – Самара: Бахрах-М, 2012. – 286 с.
10. Кроссли М. Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / М. Л. Кроссли, пер. с англ. О. Гритчиной. – Х.: Гуманитарный центр, 2013. – 284 с.
11. Кузнецова А. Психотерапия онлайн: в каких случаях эффективна? / А. Кузнецова. – Режим доступа: <http://psychologytoday.ru/public/psikhoterapiya-onlayn-v-kakikh-sluchayakh-effektivna/>
12. Кун Р. А. Легенды и мифы Древней Греции / Р. А. Кун. – М.: Вика-пресс, 1992. – 448 с.
13. Кутузова Д. Письменные практики в помощь себе и другим / Д. Кутузова. – Режим доступа: <http://www.pismennyepraktiki.ru/>
14. Кэрролл Р. Т. Автоматическое (трансвое) письмо / Р. Т. Кэрролл // Энциклопедия заблуждений. – Режим доступа: <http://skepdic.ru/avtomaticheskoe-transovoe-pismo/>
15. Лекрон Л. Добрая сила (самогипноз) / Л. Лекрон. – Режим доступа: <http://www.klex.ru/9f6>

16. Мазин В. А., Юран А. Ю. Клиника Лакана / В. А. Мазин, А. Ю. Юран. – Ижевск: ERGO, 2016. – 264 с.
17. Мюллер М. Египетская мифология / М. Мюллер, пер. с англ. Г. В. Бажановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 335 с.
18. Настин И. В. Психолингвистика / И. В. Настин. – М.: МПСИ, 2007. – 180 с.
19. Новый Завет [синодальный перевод с комментариями]. – Режим доступа: http://www.my-bible.info/biblio/biblija/ev_ioann.html
20. Нойманн Э. Человек и миф. «Эранос» 1949-1954 / Э. Нойманн, пер. Д. Реутов, Н. Скородум. – М.: Клуб Касталия, 2015. – 278 с.
21. Оганесян Н. Т. Терапевтические аспекты психологии поэтического творчества / Н. Т. Оганесян. – Режим доступа: <https://new.psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2891>
22. Стихотерапия: слово, которое лечит душу: Интервью Елены Добруцкой с Оксаной Рыбась // Цветные строчки: журн. поэзии. – Вып. 19. – М.: Десятая муза, 2016. – С. 144-148.
23. Тест Сакса – Леви. Методика незаконченных предложений (Метод SSCT). – Источник: <http://psycabi.net/testy/329-test-saksa-levi-metodika-nezakonchennye-predlozheniya-metod-ssct>
24. Уайт М. Карты нарративной практики: введение в нарративную терапию / М. Уайт, пер. с англ. Д. Кутузовой. – М.: Генезис, 2010. – 328 с.
25. Ферро А. Психоанализ: Создание историй / А. Ферро, пер. с итал. А. Казанской, Е. Киселевой. – М.: Класс, 2007. – 232 с.
26. Франц фон М. Л. Феномены тени и зла в волшебных сказках / М. Л. фон Франц, пер. с англ. В. Мершавки. – М.: Класс, 2010. – 360 с.
27. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс, пер. с англ. В. Самойлова. – М.: Класс, 2001. – 368 с.
28. Фромм Э. Забытый язык. Введение в науку понимания снов, сказок и мифов / Э. Фромм, пер. с англ. – Луганск: Биг-Пресс, 2012. – 192 с.
29. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/el_asp/index.php
30. Юнг К. Г. Символическая жизнь / К. Г. Юнг, пер. с англ. – М.: Cogito centre, 2013. – 326 с.
31. Jung C. G. Nietzsche's Zarathustra. – Princeton: Princeton University Press, 1988. P. 147.

Переривання кар'єри: поведінковий патерн у структурі професійної мобільності особистості

У статті проаналізовано феномен переривання кар'єри як складову професійної і соціальної мобільності людини. Обґрунтовано необхідність зміни традиційних моделей побудови кар'єри в постіндустріальному (трансформаційному, кризовому) суспільстві. Показано, що переривання кар'єри із надзвичайної, переважно вимушеної події перетворилося в звичний спосіб побудови життєвого шляху. Це дієвий та ефективний інструмент реалізації власного біографічного проекту особистості. На основі емпіричних даних описано два важливі поведінкові феномени, що визначають шлях кар'єрного розвитку: патерн переривання та стабільності робочого місця. Сформульовано критерії виявлення професійно-мобільних осіб в організаційному консультуванні. Наведено результати контент-аналізу причин звільнення з роботи, виявлено їх суб'єктивні наслідки. Сформульовано і обґрунтовано припущення, що розвиток кар'єрних криз, окрім інших суб'єктивних та об'єктивних причин, часто детермінується батьківськими кар'єрними сценаріями.

Ключові слова: кар'єра, кар'єрний шлях, переривання кар'єри, причини звільнення, професійна мобільність, батьківський кар'єрний сценарій.

Н.А. Гура
психолог-консультант,
аспірантка кафедри психології,
ВУЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Прерывание карьеры: поведенческий паттерн в структуре профессиональной мобильности личности

В статье проанализирован феномен прерывания карьеры как составная часть профессиональной и социальной мобильности человека. Обоснована необходимость изменения традиционных моделей построения карьеры в постиндустриальном кризисном обществе. Показано, что прерывание карьеры из чрезвычайного, преимущественно вынужденного события превратилось в привычный способ построения жизненного пути. Это действенный и эффективный инструмент реализации собственного биографического проекта личности. На основе эмпирических данных описаны два важных поведенческих феномена, определяющих путь карьерного развития: паттерн прерывания и стабильности рабочего места. Сформулированы критерии выявления профессионально-мобильных лиц в организационном консультировании. Приведены результаты контент-анализа причин увольнения с работы, выявлены их субъективные последствия. Сформулировано и обосновано предположение, что развитие карьерных кризисов, кроме других субъективных и объективных причин, часто детерминируется родительскими карьерными сценариями.

Ключевые слова: карьера, карьерный путь, прерывание карьеры, причины увольнения, профессиональная мобильность, родительский карьерный сценарий.

N. Gura
psychologist-counselor,
postgraduate of the department of psychology,
«KROK» University

Carrier interruption: behavioural pattern in the structure of personal professional mobility

The research paper analyzes the phenomenon of career interruption as an integral part of a personal professional and social mobility. The necessity of changing traditional patterns of career building in a post-industrial (transformational, crisis) society is substantiated. It is shown that the career interruption from an extraordinary event has become a habitual way to build a life path. Changes in career trajectories (even those that occurred involuntarily) in most cases lead to a significant improvement in working conditions and overall satisfaction with life. In this context, interruption is a necessary element of career strategy and personal self-realization.

The processing of biographical interviews (108 subjects with different career paths) allowed us to identify two pronounced behavioural phenomena that determine the path of career development: the interruption pattern and the workplace stability pattern. Each is represented in 12% of the sample. The career interruption pattern is characterized by the following criteria: changing jobs or positions more often than once every 3-4 years; a fundamental change in the type of activity during the professional career; career success is measured by subjective criteria; own values and goals are definitely given more priority over corporate ones.

As a result of content analysis, a classification of the reasons for interrupting a career has been made. In most cases, a set of objective factors and subjective interpretations take place. The leading place among the reasons for dismissal is a feeling of professional success, realizability, usefulness (or lack of it). Of particular interest are the gender aspects of professional mobility: in addition to the obvious reasons for the suspension of professional advancement associated with childbirth, internal motivating factors of career development were found (the social role of the family breadwinner in men and interpersonal aspects of professional relationships in women). The assumption that the development of career crises, among other subjective and objective reasons, is often determined by parental career scenarios is substantiated. In general, a change in employment as a significant life event is assessed positively and has beneficial effects in professional self-realization and career satisfaction. It is proved that the experience of career movements is a condition for the most effective self-realization of the individual in the profession.

***Keywords:** career, career path, career interruption, reasons for dismissal, professional mobility, parental career scenario.*

Постановка проблеми

Вивчення професійної мобільності має надзвичайну актуальність в умовах сучасного динамічного суспільства: економічно і політично нестабільного, наповненого кризовими явищами й трансформаційними процесами. Професійна мобільність відіграє провідну роль у структурі загальної соціальної мобільності особистості. Вона ґрунтується на внутрішній здатності людини до кар'єрних змін. Це багатовимірний комплексний конструкт, споріднений з

такими психологічними властивостями, як життєстійкість, толерантність до невизначеності, когнітивна та соціальна гнучкість, стійкість до стресів тощо. Сьогодні професійна мобільність постає не просто індивідуальною здібністю або конкурентною перевагою фахівця, це – необхідна умова адаптації до реального соціально-економічного та організаційного середовища. Проте, незважаючи на соціальну важливість та гостроту теми, вона все ще далека від свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Більшість досліджень кар'єри базуються на класичних роботах Д. Сьюпера (1957), де вона постає як комбінація зміни соціальних ролей та послідовність етапів розвитку людини в основних сферах діяльності [15]. В більш пізніх концепціях зазначена наявність кризових етапів, коли можлива різка зміна діяльності. Так, теорія М. Вудкока і Д. Френсіса [3] відображає природні зміни спрямованості особистості (у вітчизняній психології вона розвинута Е. Ф. Зеєром та Е. Е. Симанюк [5]). С. Н. Паркінсон виділяє несприятливий кар'єрний сценарій, коли професійні домагання співробітників не реалізуються [9]. Д. Осгуд описує етапи трансформації індивідуальних кар'єрних установок: ідеалізовані очікування початкового етапу кар'єри – крах надій – приховані або явні виклики всьому і непокора – намір залишити справу – усвідомлення відповідальності і бажання змінити щось у собі – рішучість переходу до реальних дій – переконаність (активне, постійне бажання поліпшити справу) [цит. за 2]. А. Н. Толстая описує розвиток кар'єри як нелінійний складний процес, для якого характерні кризи, повтори ланцюжка етапів у тих випадках, коли людям доводиться починати все спочатку в новій діяльності [13]. Концепція поліваріативної кар'єри (D. Hall, P. Mirvis) проголошує, що кар'єра людини унікальна і неповторна, як відбитки її пальців. Цим процесом керує сама особистість, її напрямок може змінюватися відповідно до динаміки мотивації та внутрішніх критеріїв успішності кар'єри. Такий кар'єрний шлях потребує від працівників володіння своєрідними мета-уміннями замість конкретного набору спеціальних навичок (найважливіші з них – уміння швидко адаптуватися й ефективно самонавчання) [14]. Є. О. Могильовкін розглядає специфіку професійного розвитку як динамічне проходження не єдиного, а сукупності кар'єрних циклів, кожен з яких складається, в свою чергу, з низки «міні-стадій» та чергується з інтенсивними періодами перенавчання [6].

Д. О. Закатнов описує процес вибору, оволодіння і включення до діяльності як нескінченний у контексті перманентної професіоналізації протягом усього активного життя, що передбачає постійне підвищення та зміну кваліфікацій [4]. Описані концепції кар'єрних процесів мають внутрішню логіку, що враховує можливість неодноразових переривань унаслідок внутрішніх криз або нестабільності організаційного середовища. Очевидно, що сформульовані в умовах стабільного ринку праці моделі кар'єрного розвитку потребують уточнення в нових економічних та соціальних реаліях. Це стосується насамперед урахування шляхів, які включають множинність проб, повороти і переривання кар'єри.

Слід згадати, що в *індустріальному суспільстві* потреба у побудові кар'єри була зведена в ранг обов'язкових (що сприяло звільненню індивідуальних статусів з колективних зв'язків, забезпечувало можливість особистого вибору занять та соціальних ролей). При цьому успіх розглядався як досягнення колективних цілей легалізованими засобами відповідно до пануючих норм. Життєвий шлях формувався переважно навколо однієї діяльності, що забезпечувала гідний соціальний статус і добробут. Людина, обравши професію, намагалася знайти організацію, у якій її праця була б затребувана та належно оцінена. Організація зі свого боку надавала їй підтримку й можливість розвитку. Таким чином, «обравши» один одного, організація і фахівець укладали своєрідний психологічний контракт, що передбачав гарантію зайнятості й можливість професійного росту з боку організації, а з боку співробітника – відданість організації. Особливістю розуміння кар'єри було ставлення до неї як організаційного проекту, що передбачає відповідне планування компанією професійного просування своїх співробітників з найбільш раціональним використанням наявних ресурсів.

Для *постіндустріального суспільства* характерна визначена свобода самореалізації, активна роль особистості в

організації власного життя. Плюралізм життєвих сценаріїв породжує різні вектори кар'єрного розвитку. При цьому невизначеність як глобальна риса суспільства ускладнює процес соціалізації, вимагаючи від індивідів самоорганізації. Кар'єра стає особистим біографічним проектом – індивідуальним конструктом реалізації людиною її особистісно-професійного потенціалу, елементом усвідомленої життєвої стратегії. Досягнення успіху обумовлено прагматизмом і пріоритетом індивідуалістичних цінностей. Відповідно, психологічний контракт роботодавців з працівниками змінився. Працівники бачать роботу в конкретній організації лише як етап у кар'єрі. Має значення не влаштування на роботу як таке, а можливості кваліфікаційного росту, навчання, отримання досвіду, соціальних зв'язків і т.п. Акцент у визначенні успіху зміщується із зовнішніх соціально-економічних критеріїв на внутрішні, психологічні.

Кар'єра завжди була пов'язана з соціальною мобільністю, здатністю людини до адаптивної зміни ролей. Але саме в сучасному суспільстві мобільність виступає не бажаною, а необхідною якістю особистості, новим виміром конкурентоспроможності. Люди, котрі хоча б раз змінювали місце роботи, мають вищу зарплату та більше задоволені своїм професійним просуванням. Сьогодні щоб бути успішною, більш-менш повно реалізувати власні потреби й амбіції, людина змушена змінювати місце роботи в середньому 3-5 разів [7]. Н. Сургунд описує вимоги до фахівців в умовах ринкових змін: легко переходити від одного виду праці до іншого, швидко освоювати нові знання і технології, конструктивно реагувати на переміщення, зумовлені організаційно-технологічними факторами [12].

Отже, сучасна концепція кар'єри не орієнтується на просування в межах однієї організації та навіть однієї сфери діяльності. З усього вищеописаного слідує суттєві трансформації поведінки людини в соціально-професійному просторі та відповідні переорієнтації «ідеології» профе-

сіоналізму. Якщо раніше важливою умовою кар'єрного росту виступала лояльність фахівця до організації, то сьогодні високо цінується досвід роботи в декількох фірмах і в різних умовах. Для сучасного ринку праці характерне укладання тимчасових контрактів, неповна зайнятість водночас у декількох сферах діяльності, непередбачуваність трудових переміщень. Це потребує теоретико-практичного аналізу нового кола проблем, відповідної адаптації методологічних засад організаційної психології, розробки нових технологій психологічного супроводу співробітника та досягнення корпоративних цілей. Несподіваність і різноманітність соціально-професійної динаміки актуалізує увагу до вивчення професійної мобільності.

Мета даної публікації – описати феномен переривання кар'єри як розповсюджений поведінковий патерн (різновид побудови кар'єрного шляху, прояв професійної мобільності особистості), уточнити зовнішні та внутрішні причини переривання кар'єри.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Упродовж 2016-2018 рр. ми збирали дані щодо внутрішніх та зовнішніх чинників кар'єрного розвитку у дорослих осіб з широким спектром кар'єрних траєкторій, що включали досвід професійної мобільності й переривання кар'єри. Загальну вибірку склали 108 працівників підприємств різної форми власності м. Києва та Київської області віком від 25 до 58 років (середній вік складає 38,3 роки). Переважну частину опитаних склали особи жіночої статі (75 % вибірки). Стаж професійної діяльності опитаних – від 6 до 40 років, досвід зміни місця роботи – від 1 до 14 випадків у біографії. Також ми долучили до дослідження 20 жінок, які колись плідно працювали, але перервали кар'єру на користь домашнього господарювання (вік 30-56 років).

Для збору даних щодо характеристик кар'єрного розвитку і професійної мобільності ми використали глибинне інтерв'ю.

З'ясовували стартові умови та значущі події кар'єри: соціально-демографічні характеристики, місце роботи і посаду респондента, професійний стаж, частоту змін кар'єрного шляху. Особливу увагу при цьому звертали на причини цих змін та їх наслідки, також розкривали факти переривання кар'єри батьками, відомі опитуваному, виявляли їх суб'єктивну оцінку. Стосовно осіб, які працюють, аналізували значущі фактори кар'єрного розвитку за допомогою дев'яти стандартизованих діагностичних опитувальників (у публікації представлені результати Опитувальника професійного самоздійснення О. Кокуна [8]).

Обробка біографічних даних та наративів, представлених в інтерв'ю, дозволила нам виділити два важливі поведінкові феномени, що визначають шлях кар'єрного розвитку: патерн переривання та патерн стабільності робочого місця. Кожний представлений у 12 % вибірки.

Виразний патерн переривання властивий особам, які легко змінюють роботу та вид діяльності, переходячи з посади на посаду і не затримуючись надовго на певному місці. Внутрішні причини такої поведінки можуть бути різноманітні: цілеспрямоване кар'єрне просування заздалегідь спрямованою траєкторією; спонтанний перехід на роботу, що більше відповідає нагальним потребам особистості, пошук себе і слідування внутрішньому поклику; навіть неусвідомлювані внутрішні потяги (одна з респонденток емоційно висловилася з цього приводу: «Я взагалі більше трьох років на одному місці не працюю!»). Такі особи чутливо реагують на зовнішні фактори, пов'язані зі зміною умов праці, й не схильні довго терпіти умови, які їх не влаштовують – у такому випадку вони здатні кинути роботу навіть без попереднього пошуку варіантів працевлаштування (зробити паузу в кар'єрі). Їх професійні та життєві перспективи не є тривалими (1-4 роки) або ж мають віддалений грандіозний образ-ідеал. Вони не бояться будь-якої праці і не обов'язково працюють за фахом. Часто «пробують себе» в різ-

них, кардинально відмінних діяльностях (швачка – інженер – викладач – продавчиня – художниця), для них характерна професійна переорієнтація та перенавчання в зрілому віці.

Кількісно та якісно **патерн переривання кар'єри** характеризується такими критеріями:

- зміна роботи або посади частіше, ніж раз на 3-4 роки;

- одноразова або неодноразова кардинальна зміна роду діяльності впродовж професійного шляху, навчання новій професії;

- причини зміни роботи мають внутрішні психологічні джерела (які суб'єктивно важливіші за зовнішні фактори та умови праці); успішність кар'єри також вимірюється суб'єктивними критеріями.

- відданість організації присутня, доки інтереси особистості та корпоративні цілі збігаються; у разі розходження власні цінності й цілі однозначно пріоритетні.

Часто патерн переривання проявляється в інших життєвих сферах (розлучення, переїзд в інше місто або країну тощо).

Патерн стабільності робочого місця властивий працівникам, які не змінюють місце роботи протягом тривалого часу, хоча можуть змінювати посади, поступово збільшуючи майстерність у межах своєї професійної діяльності. Вони віддані організації, здатні поступатися власним комфортом, цінностями та життєвими принципами заради загальних корпоративних цілей. Зміна місця роботи можлива внаслідок впливу нездоланих зовнішніх факторів (ліквідація підприємства або вимушена зміна всього способу життя) і виступає для людини сильним стресом. Успішність кар'єри вимірюється зовнішніми критеріями, соціально-культурними нормами та стереотипами. Життєві перспективи таких осіб тісно поєднані з професійними і розраховані на тривалий період (людина передбачає навіть свій вихід на пенсію з конкретної посади).

Найбільшу цікавість з практичного погляду має контент-аналіз причин звільнення з роботи. Оскільки ця подія в жит-

ті опитуваних траплялася неодноразово, ми зібрали пояснення стосовно 527 випадків звільнення. Отримана картина дозволяє скласти загальне уявлення про значущі об'єктивні та суб'єктивні фактори, що призводять до переривання кар'єри (див. табл. 1). У більшості випадків переривання кар'єри мають місце комплекс об'єктивних причин та суб'єктивних інтерпретацій. Окрему цікавість представляють гендерні аспекти професійної мобільності: крім очевидних причин призупинення професійного просування, пов'язаного з дітонародженням, виявлені внутрішні спонукальні фактори кар'єрного розвитку (як в аспекті просування, так і призупинення). Наприклад, для чоловіків таким виступає соціальна роль «годувальника родини», що актуалізує потребу високого заробітку і робить її провідною у прийнятті кар'єрних рішень. Для жінок виявилися

значущими міжособистісними аспектами професійних відносин: вони гостріше реагують на конфліктні стосунки з колегами або підлеглими, для них порівняно більш важливий сприятливий психологічний клімат у колективі.

Як видно з результатів дослідження, суб'єктивні фактори займають вагоме місце серед причин звільнення з роботи, і провідне серед них – відчуття професійного успіху, реалізованості, потрібності. У низці випадків (10 % спостережень) фахівці навіть погоджуються на нижчу посаду й оплату праці заради того, щоб займатися цікавою та потрібною діяльністю. У зв'язку з цим слід згадати позицію О. В. Рудюк (2012), що визначає як кризові ситуації професіогенезу будь-яку неможливість самореалізації, самоздійснення особистості в професії. Факторами, що ініціюють розвиток криз, можуть стати

Таблиця 1

Контент-аналіз причин звільнення з роботи (за даними глибинного інтерв'ю, %)

Причини переривання кар'єри	жінки, що перервали кар'єру (20 осіб)	жінки, що працюють (81 особа)	чоловіки (27 осіб)
Жіночі аспекти			
заміжжя	5	11,11	–
вагітність, народження дітей	25	23,46	–
декретна відпустка	–	53,09	–
дорослішання дітей	15	14,81	–
хвороба дитини	10	6,17	–
несприятливі стосунки з чоловіком (відсутність підтримки, розлучення)	–	6,17	–
Чоловічі аспекти			
потреба “годувати родину”	–	–	37,04
тиск дружини через нестачу грошей	–	–	14,81
Міжособистісні аспекти			
конфлікт з колегами чи партнерами	–	14,81	–
службовий роман	–	3,70	–
Конфлікт вертикальних відносин			
конфлікт з керівництвом	–	12,35	11,11
протест проти жорстких та нерозумних вимог	–	9,88	14,81
невиконані обіцянки керівництва (в т.ч. стосовно посадового зростання)	–	4,94	14,81

Актуальні проблеми психології

Зміни на краще (без переривання кар'єри):			
об'єктивні фактори:			
пропозиція кращого місця, підвищення	–	13,58	18,52
більш зручні умови праці, розклад	–	2,47	3,70
більша оплата праці	–	3,70	29,63
суб'єктивні фактори			
перехід на більш цікаву роботу, знаходження «своєї справи»	–	9,88	–
відкриття власної справи	–	8,64	22,22
Нова кваліфікація			
підвищення кваліфікації, додаткова освіта	–	7,41	7,41
перенавчання	–	3,70	7,41
Негаразди роботи			
низька зарплатня або затримки зарплатні	–	4,94	18,52
незадовільні умови праці	–	4,94	11,11
великі ризики та навантаження	–	4,94	7,41
негативний досвід, професійна невдача	5	4,94	7,41
зміщення з посади, конкуренція	–	3,70	7,41
можливість офіційного працевлаштування	–	3,70	–
Рекреаційна робота, відновлення (перехід на більш стабільну та спокійну роботу після краху)	–	4,94	7,41
Географічний фактор			
переїзд в іншу країну	–	14,81	14,81
переїзд в інше місто	5	4,94	25,93
близькість роботи до дому	–	2,47	–
Вимушене переривання			
ліквідація організації (закриття, банкрутство, реорганізація, усунення власників чи інвесторів)	10	23,46	22,22
невдалий проект, закриття бізнесу	–	6,17	14,81
зміна режиму та влади	–	–	7,41
війна	–	6,17	11,11
Внутрішньо-психологічні, особистісні фактори:			
особистий та професійний розвиток	–	11,11	29,63
бажання більшої свободи	–	2,47	14,81
бажання “йти вперед”, нові перспективи	–	9,88	–
пошуки себе, експерименти	–	6,17	7,41
можливість навчатися новому	–	6,17	–
“тяга до зміни місць”	–	2,47	7,41
стагнація та дезадаптація	10		
розчарування в професії	15	24,69	22,22
відчуття “застою”, непотрібності	–	6,17	7,41
Стан здоров'я, хвороба	10	11,11	11,11

професійна незатребуваність, професійне виключення, неможливість розвитку в певній трудовій сфері, незадоволеність професією [10]. І. В. Сингаївська (2014) наголошує, що професійна успішність визначається рівнем зреалізованості поставлених цілей, що, у свою чергу, суттєво впливає на рівень професійної самореалізації особистості, дозволяє відбутися процесу самоідентифікації як професіонала і спонукає до подальшого професійного розвитку [11]. Важливо також пам'ятати, що оскільки професійна діяльність є провідною діяльністю у дорослому віці, вона визначає формування психологічних новоутворень та загальний розвиток особистості (включаючи й аспекти деградації). Цей зв'язок детально пояснений у концепції Р. А. Ахмерова (1994), який розглядає біографічні кризи як форму переживання людиною непродуктивності свого життя. Основними типами біографічних криз є нереалізованість (суб'єктивне негативне переживання життєвої програми), спустошеність (душевна втома і відсутність досягнень) та безперспективність (відсутність перспектив професійного росту, реальних планів на майбутнє). Вони можуть проявлятися в різних поєднаннях і ступенях виразності, супроводжуючись серйозними порушеннями фізичного та психічного здоров'я [1]. Отже, відчуття професійної затребуваності, що включає в себе, з одного боку, максимальну реалізацію власних здібностей та умінь, а з іншого – їх суспільне визнання і підтвердження, є основним рушійним фактором професійного розвитку та особистісного благополуччя.

Результати опитування показали, що

загалом зміна місця роботи як значуща життєва подія оцінюється позитивно і має сприятливі наслідки у професійній самореалізації та задоволеності кар'єрою (див. табл. 2).

З наведених даних слідує, що професійна мобільність сьогодні є дієвим та ефективним способом реалізації власного біографічного проекту особистості. Зміни кар'єрних траєкторій (навіть такі, що відбулися вимушено) в більшості випадків призводять до суттєвого поліпшення умов праці та загальної задоволеності життям.

У результаті якісного аналізу даних глибинного інтерв'ю ми з'ясували цікавий глибинний феномен. Виявилось, що *патерн переривання має корені в батьківській родині*: людина немов би «наслідує» вік, в якому відбуваються виразні життєві зміни, частоту і навіть характер цих подій. Скоріше за все, переривання в таких родинах засвоюється дитиною як шаблон поведінки, один з прийнятних, ефективних способів вирішення нормативних та ненормативних життєвих криз. В індивідуальних історіях респондентів ми простежили зв'язки, що стосуються не тільки кількісних параметрів переривання кар'єри, але й провідних причин, які змушують людину шукати нове місце. Серед поширених прикладів – спосіб побудови кар'єри (вірність одному роботодавцю чи перманентний пошук кращих умов); прийняття або неприйняття «жорсткої» управлінської системи, реакція на тиск керівництва; наслідування від матері до дочки ставлення до заміжжя як вагомій причини переривання кар'єри (або навпаки), тривалість періоду догляду за дітьми; гострота переживань з приводу вимушеного безробіття; тенденція «шука-

Таблиця 2

Наслідки зміни кар'єрної траєкторії: суб'єктивна оцінка (108 осіб, %)

	Складові задоволеності працею					
	зарплатня	умови роботи	посада	можливості розвитку	цікавість до роботи	колектив, керівництво
краще	64,81	61,11	55,56	60,19	17,59	22,22
нейтрально	16,67	33,33	35,19	37,96	75,00	69,44
гірше	18,52	5,56	9,26	1,85	7,41	8,33

ти себе», своє призначення; прагнення до освіти і самоосвіти тощо. Отже, на певному етапі життєвого шляху доросла людина своєрідно повторює події біографії одного або обох батьків. Стосовно кар'єри, це також проявляється у висоті «кар'єрної стелі», а також через вибір характеру діяльності: від безпосереднього наслідування професії до більш тонких проявів – як, наприклад, перехід з роботи в організації до самозайнятості.

Приклад: учасник дослідження Сергій (59 років) замолоду робив вдалу військову кар'єру, яку перервав у 35 років через зміну владного режиму в країні. В наступні сім років спробував та покинув п'ять різноманітних професій, у тому числі підприємницьку діяльність. У віці 41 року перенавчився та працював маркетологом, змінюючи одна за одною декілька компаній (тривалість роботи на одному місці від 0,5 до 5 років), останні два роки успішно проводить бізнес-тренінги. При порівнянні біографій респондента та батьків має місце безпосереднє повторювання професійної траєкторії в родині: за першу професію обрав діяльність батька (військовий), у зрілому віці також повторює діяльність матері та батька (викладання). При цьому в інтерв'ю Сергій зазначає глибоку ображеність обох батьків несправедливістю розподілу благ та посад на роботі, тим, що їх «обійшли», «змістили», вони не отримали бажаного (в цьому випадку важливий не стільки сам факт, скільки його інтерпретація та важливість для суб'єкта). Родинний сценарій проявився через надвиразне прагнення до матеріальної забезпеченості: «*потрібні гроші, більша зарплатня*», що очевидно, має невротично-компенсаторний характер. Ризикована поведінка у пошуку багатства, сумнівні операції призвели до фінансового і соціального краху («*мало не сів до тюрми*»). Важливо, що віковий проміжок описаної події збігається з кар'єрною поразкою батька – 40 років. Стосовно впливу родинного фактору на ці події, зазначаємо характерне «*неприйняття системи*» з боку матері. Загалом термін кар'єрних пе-

ремішень та професійних криз збігається з таким у батьків (36 років – батько так само покинув службу в армії; 58-59 – матір стала викладачем, що збігається з початком викладацької діяльності опитуваного). В процесі консультації відбулося розкриття неусвідомлюваних деструктивних сценаріїв та поведінкових шаблонів, засвоєних у батьківській родині, що мало позитивний психологічний ефект – підвищилася задоволеність власною кар'єрою, знизилася симптоми стресу.

Таким чином, дослідження сімейної біографії дає організаційному психологу нові можливості для прогнозу поведінки працівника та надання йому адресних рекомендацій у ситуаціях професійних криз. При організації подібного інтерв'ю слід звертати увагу на такі моменти:

- кількість відомих суб'єкту фактів переривання кар'єри у батьків та вік, в якому вони відбуваються;
- причини зміни діяльності та місця роботи батьків, їх повторюваність (додатково аналізуємо формування життєвого сценарію в континуумі моделі «переможець – переможений»);
- ставлення респондента до цих подій (береться до уваги як вербальна, так і невербальна інформація).

Описані спостереження підтверджені аналізом закономірностей на рівні вибірки. На наступному етапі дослідження були виділені три дослідницькі групи з різним рівнем професійної мобільності: схильні до змін (15 осіб), схильні до стабільності (15 осіб) та проміжна група (30 осіб). Порівняльний аналіз груп осіб з яскравою виразністю патерну переривання та патерну стабільності кар'єри (в якості критерію виступав U-критерій Манна-Уїтні) показав, що в групі с високою професійною мобільністю зосереджена найбільша кількість осіб з високими показниками задоволеності кар'єрою. Поряд з цим, тут мають найвищу представленість випадки крайнього незадоволення власною кар'єрою – це штовхає людину до активних пошуків кращого робочого місця. Одержані результати свідчать, що рівень задоволеності

кар'єрою є вагомим фактором професійної мобільності. Але цей вплив не є простим або прямим, тому за допомогою традиційних статистичних методів його важко виявити.

Загальний рівень професійного самоздійснення в мобільній групі значуще перевищує відповідні показники в проміжній ($p = 0,002$) та стабільній групах ($p = 0,004$). Отже, досвід кар'єрних переміщень виступає запорукою найбільш ефективної самореалізації особистості в професії. Це проявляється в низці складових: потребі у професійному вдосконаленні, постійній постановці нових цілей та їхньому досягненні; побудові проекту власного професійного розвитку; розкритті особистого потенціалу і здібностей у професії; визнанні досягнень фахівця професійним товариством, використання його знань, досвіду й здобутків іншими фахівцями.

Висновки

Переривання кар'єри, яке ще десятиліття тому було надзвичайною, переважно вимушеною подією, стало звичним способом побудови життєвого шляху. Сучасний світ народив принципово новий різновид працівника-кочівника, не прикріпленого до певної організації, який працює досить короткий термін на різних посадах у різних сферах діяльності, самостійно проектуючи власний кар'єрний шлях відповідно до мінливої зовнішньої ситуації та внутрішніх устремлінь. Мобільні фахівці здатні легко адаптуватися до динамічних змін, ефективно долаючи кризи, зумовлені соціально-економічною мінливістю.

Патерн переривання кар'єри характеризується такими критеріями: зміна роботи або посади частіше, ніж раз на 3-4 роки; досвід кардинальної зміни роду діяльності впродовж професійного шляху; причини

професійних змін мають внутрішні психологічні джерела (які суб'єктивно важливіші за зовнішні фактори), успішність кар'єри також вимірюється суб'єктивними критеріями; пріоритет власних цінностей та цілей над лояльністю до організації. Знання феноменології цього явища, специфічних рис працівників, схильних до частой зміни робочих місць, список особистісних маркерів та основних причин переривання кар'єри надзвичайно важливі в практичній діяльності організаційного психолога.

Професійна мобільність є дієвим та ефективним способом реалізації власного біографічного проекту особистості. Зміни кар'єрних траєкторій (навіть такі, що відбулися вимушено) в більшості випадків призводять до суттєвого поліпшення умов праці та загальної задоволеності життям. Серед суб'єктивних причин звільнення провідну роль відіграє відчуття професійної затребуваності, що включає в себе, з одного боку, максимальну реалізацію власних здібностей та умінь, а з іншого – їх суспільне визнання і підтвердження. Професійна мобільність (переривання кар'єри як її складова) сприяє досягненню цього стану шляхом активного пошуку альтернатив професійної реалізації або навіть зміни сфери діяльності на позапрофесійну.

Перспективи подальших досліджень включають у себе вивчення механізмів впливу батьківських сценаріїв на побудову кар'єрних траєкторій, а також розробку відповідних шляхів психологічної допомоги. Надзвичайно важливо виявити діагностичні маркери схильності людини до переривання кар'єри. В наступних публікаціях будуть розкриті кар'єрні й особистісні характеристики, що відрізняють професійно-мобільних та стабільних осіб.

Література

1. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Р. А. Ахмеров. – М. : Институт психологии РАН, 1994. – 28 с.
2. Балабанова Л. В. Управление персоналом / Л. В. Балабанова, О. В. Сардак. – К. : Центр учебной литературы, 2011. – 468 с.
3. Вудкок М. Раскрепощенный менеджер. Для руководителя-практика / М. Вудкок, Д. Фрэнсис ; пер. с англ. – М. : Дело, 1991. – 320 с.

4. Закатнов Д. О. Структура і показники готовності учнів ПТНЗ до побудови професійної кар'єри / Д. О. Закатнов // Професійне навчання на виробництві: зб. наук. праць. – Вип. III. – К. : Наук. світ, 2009. – С. 53-61.
5. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – Т.18, № 6. – С. 35-44.
6. Могилёвкин Е. А. Карьерный рост : диагностика, технологии, тренинг : монография / Е. А. Могилёвкин. – СПб. : Речь, 2007. – 336 с.
7. Освіта для кар'єри: на шляху до формування професійно мобільного фахівця : колективна монографія / С. О. Данышева, Ю. В. Журавльов, Д. Л. Череднік – Варшава : «Diamond trading toug», 2015. – 44 с.
8. Кокун О. М. Опитувальник професійного самоздійснення / О. М. Кокун // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 7. – С. 35-39.
9. Психология менеджмента / под. ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2004. – 639 с.
10. Рудюк О. В. Нормативна й ненормативна кризова феноменологія професіогенезу особистості / О. В. Рудюк // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – № 2. – С. 30-36.
11. Сингаївська І. В. Теоретичний аналіз проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу (частина 2) / І. В. Сингаївська // Правничий вісник Університету КРОК. – 2014. – Вип. 20. – С. 217-224.
12. Сургунд Н. Особистісний вибір у контексті подолання криз професійного розвитку на основі професійної мобільності: синергетичний аспект / Н. Сургунд // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2016. – № 4. – С. 109-119.
13. Толстая А. Н. Управление карьерой в организации / А. Н. Толстая // Психология управления. – Л. : ЛГТУ, 1991. – С. 49-62.
14. Hall D.T. The new career contract developing the whole person at midlife and beyond / D.T. Hall, P.H. Mirvis // J. Of Vocational Behavior. – 1995. – Vol. 35. – P. 64-75.
15. Super D. E. Vocational Development: A Framework of Research / D. E. Super et al. – N.Y. 1957. – 391 p.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск тридцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*
Літературне редагування: к. філол. н., доц. *Н.М. Момот*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 30.03.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,7. Обл.-вид. арк. 16,2. Наклад 300 прим. Зам.220.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com